

HA 1759

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. évfolyam

1997

4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA   REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK   LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI   HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA   L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. ÉVFOLYAM 1997/4. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

RÓZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányoként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1997-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1300 Budapest, 3. Pf. 290.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekcióra visszaküldésével egy időben.

RÓZSA MÁRIA

A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1862–1873

A *Wandererrel* foglalkozó munkánkat az 1861-es évvel zártuk le, mert az ebben az évben kiadott Februári Pátens véget vetett az 50-es évek második felétől megindult enyhülési folyamatnak, s ettől kezdve a kormányzásban újra az abszolutisztikus elemek domináltak.¹ Most elérkeztünk a lap életének utolsó korszakához. Ez az évtized hozta meg az Ausztria és Magyarország közötti kiegyezést, s ide esnek a gazdasági fellendülés első évei. Ennek a túlhajtott fejlesztésnek, a tőzsdespekulációknak a következménye az 1873-as évi tőzsdeválság is, amely véget vetett a liberális elveket valló, igen népszerű *Wanderer* létének.

*

A következőkben röviden áttekintjük a korszak sajtótörténetileg meghatározó eseményeit, valamint a politikai hátteret, amelyek a *Wanderer* állásfoglalásait meghatározták. Az 1862. december 17-ei keltezésű, de csak 1863. március 9-én életbe lépett sajtótörvény, az első népképviselő mellett létrejött ilyen törvény lehetővé tette Februári Pátens jegyében átalakult Ausztriában a szabad sajtó elvének törvényes érvényre jutását. Bár az újságírók elvárásainak nem mindenben felelt meg, és nem is valósult meg teljesen, de a sajtószabadságra való törekvést legalább elviekben biztosította. Lényege, hogy kivonta a sajtót a politikai szféra befolyása alól, létét törvényi úton szabályozta, megszüntette a koncessziós és az elkobzási rendszert. Az újságíróknak hamar rá kellett jönniük, hogy a törvény nem mindenben kielégítő, sőt a sajtótörvénnyel egy időben, 1862. december 17-én életbe lépett büntető törvény sem a lefoglalást nem helyezte hatályon kívül, sem az ideiglenes betiltást nem szüntette meg. Tehát a rendőrállamtól ismert módszereket az alkotmányos állam is átvette. Az 1868. október 15-ei sajtótörvény után a betiltást mint büntetést végleg eltörölték és ezzel megszűnt az elnyomó rendszer utolsó maradványa is, majd az 1869. március 9-i törvény esküdtszékek hatáskörébe helyezte a nyomtatásban megjelent büntettekkel való foglalkozást. A sajtó, különösen a napilap műfaja hatalmas fejlődésnek indult, amelynek okait Johann Winckler a parlamentarizmus, az

¹ RÓZSA Mária: *A bécsi Der Wanderer magyar vonatkozású közleményei. 1814–1850.* = MKsz 1991. 1–2. sz. 62–87. Uő.: *A bécsi Wanderer magyar vonatkozású közleményei. 1851–1861.* = MKsz 1996. 1. sz. 41–65.

iskolázottság, a nyomdatechnika és a közlekedés fejlődésével látja szoros kapcsolatban. A sajtó lett a különböző pártok politikai harcainak színtere is. Az oktatási rendszerben érvényesülő reformtörekvésekkel kapcsolatban számos pedagógiai lap is létrejött, az élénkülő egyesületi élet számos egyesületi orgánumot hívott életre. Míg 1861-ben 310 periodikum jelent meg Ausztriában, 1873-ban már 866. A lapok közül sok felvehetette a versenyt a nagy külföldi (angol, német, francia) lapokkal, ami a politikai tapasztalatokat, a sokoldalúságot, a tudás mélységét és a kitűnő előadásmódot illeti. A politikai lapok három fő csoportra oszthatók Winckler szerint: az első a hivatalos, félhivatalos kormánylapok csoportja, a második a legbefolyásosabb pártlapok és a harmadik a vidéki lapok csoportja.² A *Wanderer* 1848-ig szépirodalmi, 48 után nagyformátumú politikai napilap, ami sok módosítás után a „jobbpart” uszályhordozója lett.³ A *Wanderer* reggeli kiadásának a kiegyezés évében 3433, esti kiadásának 2343 előfizetője volt.⁴

Ezek között a sajtójogi viszonyok között a *Wanderer*nek politikai nézetei miatt többször gyült meg a baja a hatóságokkal. Először az 1862. március 19-i esti kiadásban tudósítanak a *Wanderer* sajtóperéről, amelynek okairól korábbi írásunkban már részletesen szoltunk. A pert a köznyugalom zavarása címén indították a lap társszerkesztője, Moritz Graß, Falk Miksa, az ominózus cikk szerzője és a névleges szerkesztő, Seyfried ellen. Seyfried betegsége miatt nem jelent meg a tárgyaláson. A lap lehozta a tárgyalások szövegét, Graß meghallgatásakor azt mondta, hogy ő nem felelős szerkesztője, hanem tulajdonosa a lapnak, Falk cikkét nem olvasta, mert szerzőjében megbízik és ezért a cikket olvasatlanul küldte a nyomdába. Megemlíti még a perről szóló tudósításban, hogy a *Wanderer* nagyon elterjedt, a keleti részen 8000 példányt fizetnek elő. Arra a kérdésre, milyen kapcsolatban állt a *Wanderer* című lappal, Falk azt a választ adta, hogy 14 éve ír a *Wandererbe*, állandó munkatársa a lapnak, 1858 óta a politikai szemléket írja, Graß kérésére az osztrák–magyar ügyről. Továbbá meg azokat a felvilágosításokat adta, hogy évente kb. egyszer megy be a szerkesztőségbe, mintegy 5 évvel ezelőttig saját jele alatt jelentek meg az írásai, de mivel Graß néha változtatott a cikkein, hozzátett, elvett belőlük, elmaradt a jel. Március 20-án és 21-én a reggeli és esti kiadásban a per közlését folytatják, 27-én tovább idézik Falk szavait, miszerint mindig a legjobb szándékkal, meggyőződése szerint írt és semmilyen pártnak vagy személynek nincs elkötelezve. Március 26-án közlik az ítéletet, hogy Falkot hathavi börtönre, havonta egy nap böjttel súlyosbítva és doktori címétől való megfosztásra ítélték. Graßt nyolc hónap börtönre és pénzbírság megfizetésére ítélték. A március 28-i „Der Ausgang unseres Preßprozesses” című szerkesztőségi írásban összegzik a per tanulságait, hogy itt nem pártújságot, nem a lap irányvonalát akarják megbün-

² WINCKLER, Johann: *Die periodische Presse Österreichs. Eine historisch-statistische Studie.* Wien, 1875. 104–111, 151.

³ Uo.: 152.

⁴ Fővárosi Lapok, 1867. szeptember 24. 876.

tenni, hanem az objektív tényállást. A szerkesztőség közli, hogy a lap irányvonatát, az alkotmányosság követelését nem fogják ennek ellenére megváltoztatni, csak óvatosabbak lesznek. Elvégre az 1852-es büntető törvény engedélyezi a kormánnyal szembeni ellenzéki fellépést. Március 30-án még egyszer visszatérnek a sajtóperre, kifejtik, hogy a lap programján nem változtatnak, kiáltsák ki akár a lojális lapok magyar orgánumnak. „Nem szégyellenénk magunkat” – írják – „még ha igaz is lenne, de nekünk osztrák programunk van, amely meg-egyezik a mérsékelt liberális magyar pártok programjával.” Ellenzéki pártállásunkat hallgatással és aktív publicisztikai tevékenységgel elismertük”. A 31-i lapban más újságoknak a sajtóperre vonatkozó reagálásait összegzik, miszerint a politikai feltűnés nem használ, a perben tiszteletreméltó embereket ítélték el, akik – idézik – a lapot a magyarizmus orgánumává tették. Az elkövetkező hetekben továbbra is sokat írnak a sajtóperrel kapcsolatban. Április 3-án az esti lapban az *Oesterreichische Zeitung*ot idézik, amely szerint Falkkal szemben politikai toleranciát érvényesítettek. A *Wanderer* megjegyzi, hogy ezt az ítéletet nem lehet annak nevezni. Május 25-én „Zu den jüngsten Preßprozessen” című szerkesztőségi írásban kifejtik, hogy az ellenzéki lapok nehéz helyzetben vannak és kifejezik együttérzésüket ezekkel a lapokkal, amelyektől azonban véleményük sokban eltér. Ezek az emberek, akiket most börtönnel sújtottak, nem fiatalok. Ezek az emberek ugyanazok, régóta írnak és nem változtak, és a törvény az oka annak, hogy ilyen helyzettel kell szembenézniük egy olyan rendszerben, amely alkotmányosnak és liberálisnak mondja magát. 1862. július 26-án közlik, hogy a legfelsőbb bíróság Falk börtönbüntetését az enyhítő körülmények figyelembe vételével három hónapra csökkentette, majd szeptember 16-án, hogy Falk megkezdte börtönbüntetését. Ennek kapcsán írják, hogy 1849 óta a lap munkatársa, az egyik legtehetségesebb újságíró, majd rövid méltatása után kifejezik azon reményüket, hogy minél hamarabb térjen vissza. A cikket az új főszerkesztő Johannes Nordmann írja alá. 1863. május 5-én közlik Graß első szavait szabadulása után, aki mint mondta, újra a jog és szabadság harcosainak sorába léphet. Az ország belső helyzete nem sokat változott – állapítja meg, a pártélet fejlődik, így a napilapok is belépnek a harcba, 1863. szeptember 13-án újabb sajtóperükről közlik röviden, hogy annak oka, hogy a lengyel nemzetgyűlés proklamációját korábban lehozták, ezért a *Wanderer* példányait elkobozták, majd 1864. decemberében a porosz király megsértése miatt újabb sajtópere van a lapnak.

1865. február 8-án rövid közlemény jelenik meg, hogy a *Verfassung* című lap beolvadt a *Wanderer*be. Március 22-én Graß közli, hogy Johannes Nordmann, aki 1862 óta a *Wanderer* felelős szerkesztője, megkezdte börtönbüntetését, s ettől kezdve a szerkesztői posztot W. Kaspar veszi át egy hónapra, aki már 1860 óta társszerkesztőként dolgozott a lapnál. Róla sajnos nem sikerült életrajzi adatokat találnunk. 1865. július 31-étől Nordmann főszerkesztőként újra visszatér. 1869. február 28-án J. J. Kraßnigg lett a felelős szerkesztő, az osztrák életrajzi lexikonok sajnos róla sem közölnek adatokat. Szerkesztői pályafutása azonban hamarosan,

és nem tudni, mi okból véget ér, de Kraßnigg a lapnak továbbra is munkatársa marad, a június 8-i esti kiadást már Karl Feyerer jegyzi felelős szerkesztőként. A *Wanderer* magyar munkatársaival a lap e korszakát feldolgozó munkánkban nem foglalkozunk külön kiemelten, mert nem áll rendelkezésünkre elegendő adat, hogy biztonsággal azonosítsuk őket. Falk Miksa továbbra is a lap munkatársa volt, írásai azonban többségükben aláírás és jel nélkül jelentek meg egészen 1867 végéig, amikor Pestre költözött, hogy a *Pester Lloyd* főszerkesztői posztját átvegye.

A kiegyezést megelőző években a *Wanderer*-ben nyomon követhető a különböző „kiegyenlítési” tervek felvázolásától, ismertetésétől kezdve a saját, Deákéhoz bevallottan közeli álláspont megfogalmazása, a más elképzelésektől való elhatárolódás, majd a követelések mind konkrétabb, nyomatékosabb, többszöri megfogalmazása, kifejtése. 1862. január 8-án „Die Situation” címen cikk jelent meg L aláírással, amely a helyzet elemzésére vállalkozott. Az íráshoz a szerkesztőség hozzáfűzte, hogy a szerző sem lapjuk munkatársa, sem pártjuk tagjai közé nem tartozik, nem is centralista, a magyar kérdést jól ismeri, véleményét nem osztják, írását vitaindítónak szánják. A szerző írását azzal kezdi, hogy elégedett az alkotmányos korszak első évével, véleménye szerint a Lajtán túl jól haladnak a dolgok. A februári alkotmány revíziója szükséges, de csak alkotmányos módon. A magyarok azonban nem akarnak revideált februári alkotmányról hallani, csak a 48-as törvények elismerését várják. Egy alakulóban lévő párt a februári alkotmány megszüntetését és az 1860-as Októberi Diplomához való visszatérést követeli. A szerző szerint egyik út sem jó, egyik sem vezet Ausztria konszolidálásához. Ő változatlanul a februári alkotmány revízióját és a Lajtán túli országok jogi követelésével való összeegyeztetését tartja célravezetőnek. Január 18-án „Der österreichische Reichsrath” című írásban a névtelen szerző kifejti, hogy szerinte a Februári Pátensnek csak a többi országrészben kell fennmaradnia, a dualizmus történelmileg jogos, Ausztria adott viszonyaival alkotmányos úton sokkal inkább egységes állam maradhat. Érdekes, hogy ezért a szóért, amelyet most akadálytalanul le lehet írni, Falknak nemrégén még börtönbüntetést kellett elszenvednie. 19-én aztán a lap szerkesztője „Die Lösung selbst” című írásban közli, hogy a pletykákkal ellentétben, miszerint Falk az előző cikk szerzője, Falknak semmi köze ehhez az íráshoz. Kifejti továbbá, hogy a magyarok legfontosabb követelései 1) az 1848-as törvények revíziója, 2) Magyarország és Horvátország viszonyának rendezése, 3) nádorválasztás, a király ünnepélyes megkoronázása, 4) a nemzetiségi kérdés megoldása.

1862. januárjában nagy terjedelmű cikksorozatban történt kísérlet a helyzet és a lehetséges megoldások elemzésére, amelynek befejezéseképpen „Die königlichen Propositionen” címen három rész ismerteti a királyi javaslatokat, amelyek a nádor hatalmának meghatározására, a közös ügyek – a korona részéről ezek a külügy, hadügy, pénzügy lennének – és az adórendszer átalakítására terjednének ki. Január 25-én jelent meg az „Unsere Ansicht über die Lösung”, a szerkesztőség összefoglalása a magyar-osztrák kérdés aktuális problémáival kapcsolatban. A kérdés megoldásának minden oldal számára kielégítőnek kell

lenni, de kérdés, hogy ez megoldaná-e Ausztria belső problémáit, és ha a magyarokkal megegyezésre jutnának, osztrák részről nem támadná-e továbbra is a Februári Pátenst. Január 30-án Vas Gereben válaszol L korábbi cikkére, kifejti, hogy Magyarország nem akar a birodalmi tanácsba küldötteket küldeni, Magyarország nem akar osztrák tartomány lenni, hanem teljes politikai önállóságot akar. Február 23-án az „An die Offiziellen und Offiziösen” című cikk írója kifejti, hogy hat hónap állt rendelkezésre az országgyűlés összehívására, ez az idő eltelt, s nem történt meg az alkotmányos rendezés, nem sikerült a megyei hatóságok újjászervezése. Felveti a kérdést, meddig lehet még a provizóriumot fenntartani. Az 1861 nyarán az országgyűlést feloszlató rendelet ígéretet tartalmazott egy új országgyűlés összehívására. Schmerling államminiszter hajlott is erre, egyfelől, mert tudta, hogy a korlátlan önkényuralom nem tartható fenn sokáig és ez ellentmond az ő alkotmányos elveinek, amelyeket sokat hangoztatott. Másfelől, mert tudta, hogy a pesti országgyűlés ismét meg fogja tagadni képviselők küldését a birodalmi tanácsba. Forgách kancellár viszont az országgyűlés összehívását késleltetni kívánta addig, amíg egy kompromisszumra kész többség kialakítása nem lesz reális.

1862. június 19-én „Die *Donau-Zeitung* und die liberale Partei in Ungarn” címen jelent meg □ jel alatt a Pesten kelt cikk, amely szerint a provizórium bevezetése, az alkotmányos élet felfüggesztése, nem az önkény tette, hanem az elévülési teória elkerülhetetlen következménye volt, annak az elvi ellentétnek, amely a kormány és a nép nézetei között fennáll. A magyarok a magyar alkotmány helyreállítását akarják. Ezt az alkotmányt a kormány elévültnek nyilvánította, egy másikat a nemzet ellenállása miatt nem lehetett elkészíteni, ezért az alkotmányos kormányzásról teljesen le kellett mondani – ez a provizórium lényege. A *Donau-Zeitung* cikke alapján jóindulatú. A cikk szerzője szerint a liberális párt részéről kell az első lépést megtenni az ügy megoldása érdekében. Deák pártja középen áll az ókonzervatívok és a Határozati Párt között. Mit kívánunk tehát a Deák-párttól – teszi fel a kérdést. Javaslatokat, ötleteket – írja, a legális és lojális ellenzékiiség programja mellett való kitarást. De a valóságos viszonyok megváltoztatása, az államjogi kérdések gyakorlati megoldása – véleménye szerint – nem a Deák-párton, hanem a kormányon múlik. Június 22-én újra a *Donau-Zeitung* cikkére reagál a bécsi keltezésű cikk írója. A változás szerinte csak az, hogy a hangvétel mérsékeltebb. Szerencsére a Liberális Párt válasza sem méltatja ezt a cikket. A legoptimistább elvárás szerinte az lenne, ha a birodalmi gyűlést egybehívnák és a költségvetést megtárgyalnák. Ez azonban szerinte nem fog megtörténni. A *Donau-Zeitung*gal kibontakozott vitában még több írás is megjelent. Június 29-én a „Die Verständigung mit Ungarn” című szerkesztőségi írás szerint az államminiszter szavára eddig még nem reagáltak, mivel elítélték őket a közrend zavarása miatt. A *Donau-Zeitung* a *Wanderer* szerint az államminiszter orgánuma, a *Donau-Zeitung* szerint a Februári Pátenst azonos az alkotmánnyal, s a lap egyetlen feltétele, hogy Magyarország ne kérjen lehetetlent. Július 4-én a vita tovább folytatódik a „Die Preßfreiheit der Offiziösen” című írásban. A Bécsben keletkezett, tehát a szerkesztőséghez va-

lőszínűleg közel álló névtelen szerző leszögezi, hogy egy ellenzéki lapnak nagyon óvatosnak kell lennie a hivatalosakkal szemben. A *Wanderer* álláspontját az adott kérdésben a következőképp foglalja össze: a *Donau-Zeitung* kioktatta a *Wanderert*, hogy egy igazi hazafi úgy viselkedik, hogy a jó ügyet szorosan tartja és megmenti a veszélytől. A *Donau-Zeitung* szerint persze jó ügy csak a kormány ügye lehet. Sajtószabadság és sajtótörvény azonosak számukra. Mi is tudjuk, hogy szabadság nem lehet törvény nélkül, de ehhez az kell, hogy a törvény a szabadságot biztosítsa. Egy sajtótörvény csak akkor kívánatos, ha az alapját képező büntetőtörvény megfelel az idő követelményeinek, míg egy olyan sajtótörvény, amely a szabad véleménynyilvánítást drákói normák közé szorítja, a sajtót nem teheti szabaddá, hanem elnyomja.

Július 5-én a „Was will die Regierung” című Bécsben keletkezett írás foglalkozik a magyar ügy megoldásával, mely a szerző vélekedése szerint publicisztikai téren lehetetlen, ettől nem várhatók közvetlen eredmények. Most már látható – összegzi az erőviszonyokat –, hogy az államminisztérium és azok nézetei, akik feloszlatták a magyar országgyűlést, nem egyeznek. Az államminiszter szerint az alkotmányos intézményeket fenn kell tartani Ausztriával vagy anélkül – erről szolt a *Donau-Zeitung*. Az ókonzervatív *Figyelmező* szerkesztője, Vida Károly dualizmust akart liberalizmus nélkül. A Februári Pátens emberei a dualizmust nem akarják, de magukat liberálisnak vallják. Melyik ezek közül a „hivatalos”, azaz a kormány akaratának kifejezője? Tehát mit akar a kormány – teszi fel a kérdést. Július 10-én „Ausgleichsbestrebungen” címen hírt adnak gróf Forgách Antal kancellár magyarországi útjáról, amelynek célja volt a jogfolytonosság elve elérésének előmozdítása. Ehhez a *Wanderer* azt fűzi hozzá, hogy véleménye szerint – mivel a Liberális Párt oldalán állnak – ez az egyetlen út, amitől valami eredmény elvárható. 19-én azt közlik, hogy erre a cikkekre válaszul az osztrák lapokban vita bontakozott ki a lehetséges kiegyezési tervekről. A *Donau-Zeitung*, a hivatalos lap szerint a magyar alkotmány vonatkozásában a jogfolytonosság 1847-ig állt fenn. A *Hírnök* c. kormánylap is tiltakozott az ellen, hogy az udvari kancellár minden pozitív program nélkül lépne a következő országgyűlés elé. A *Wanderer* álláspontja egybeesik az ellenzékével, melynek élén Deák áll: ha a kormány Magyarország autonómiáját nem akarja szűk keretek közé terelni, csak amennyire az Összmonarchia fennmaradásának érdekében szükséges, akkor ehhez a Liberális Párt nem tud és nem akar csatlakozni. 1862. júliustól Graß megkezdi börtönbüntetésének letöltését, s ez időtől Johannes Nordmann (1820–1877) író, újságíró, a lap korábbi munkatársa veszi át a szerkesztői tisztet. Augusztus 10-én „Ein neues Ausgleichsprogramm” címen az *Agrar Zeitung*ban megjelent cikkről számolnak be, amely egy új kiegyezési elképzelésről tudósított. E szerint vagy egy minden oldalról óhajtott kiegyezés jön létre, vagy a kormánynak szilárd kormányzó pártot kell Magyarországon létrehoznia, s a magyar hadügynek külön minisztériuma lenne. Az elképzelés szerint egy magyar minisztériumnak nem lenne nagyobb hatásköre, mint amivel 1848 előtt a magyar hatóságok rendelkeztek. Garancia csak akkor lesz, ha Magyarország küldötteket küldhet a birodalmi tanácsba, addig pedig

nincs értelme új meg új programokkal előállni – fejeződik be a *Agramer Zeitung* cikkének ismertetése. Augusztus 23-án Zichy Antal közvetítési kísérletéről írnak, aki azt próbálta meg elérni, hogy a 48-as törvényeket és a Februári Pátenst is revízió alá vegyék, tehát mind a két oldalon engedjenek. A *Wanderer* hozzáfűzi, hogy Zichy konzervatív politikus, javaslata első részének semmi sem szólna ellene, de ami második részét illeti, senki sem kompetens, aki a Februári Pátenst revideálhatná. Zichy szerint a szűkebb birodalmi tanácsnak kellene, természetesen konzervatív szempontok szerint ezt megtennie, de mi garantálja, hogy a kormány ehhez hozzájárul. Végezetül a *Wanderer* cikkírója leszögezi, hogy mindez nem egyezik Deák terveivel, s amíg nincs magyar országgyűlés, addig semmi értelme. A *Wanderer* folyamatosan beszámolt az egyre-másra születő kiegyezési tervekről. Szeptember 11-én „Eine neue Vermittlungs-Broschüre” címen Gs aláírású pesti levelező tudósított Kovács Lajos „A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint” című iratáról. A forradalom okaival foglalkozik először, majd kijelenti, hogy jelenleg morális és anyagi szegénység van. Magyarországnak kezdeményeznie kell, ő nem megy olyan messze mint Zichy barátja, aki néhány magyar minisztert szeretne, ő csak azt akarja, hogy az államminisztériumban üljenek minden országból emberek. A *Wanderer*-beli ismertetés szerzője azzal fejezi be az ismertetést, hogy véleményét nem mondja el, de Deák Ferencre hivatkozva a dolgok ilyen megoldását nem támogatná.

1862. november 21-én a Forgách kancellár által kieszközölt részleges amnesztiáról tudósítanak; a közkegyelem azokat érintette, akiket a provizórium alatt ítélték el politikai cselekmények miatt, vagy akik engedély nélkül tértek vissza az országba. Az uralkodó ugyanis azt mondta: vágya Magyarország nem csak anyagi téren, hanem más viszonylatban való kielégítése. Schmerling szigorúbb, ő azt mondta, a passzivitásból lépjen ki az ország, a sajtó ismertesse és vitassa meg a kiegyezés feltételeit. December 16-án „Beitrag zur Verständigung mit Ungarn” címen Magyarországról beküldött cikk jelent meg. „Az hogy hozzuk, nem jelenti azt, hogy tartalmával egyetértünk” fűzi hozzá a szerkesztőség. Az írás történeti visszatekintéssel kezdődik: Ausztriában 1848-ban abszolutisztikus rendszer volt, alkotmányos reformok nem voltak. Magyarország független igazgatás alatt akarta ezeket elérni. Kívánatos lett volna, hogy az uralkodó évente hosszabb időt töltsön Magyarországon, vagy legalább a kormány székhelye legyen az országban. A közös ügyek körét nem határozták meg 48-ban. A 17-i folytatásban kifejti, hogy az 1848-as törvények a történelmileg megalapozott önállóságot megőrizték, s ezekkel akarta Magyarország védeni magát az abszolutisztikus kormányzás ellen.

1863-ban az első cikk január 23-án tudósít „Noch ein ungarisches Programm” címen „a határról” aláírással egy a magyar kérdés megoldásáról született újabb programról. „Országgyűlés minisztérium nélkül vagy minisztérium országgyűlés nélkül nincs” szögezi le a cikk szerzője előljáróban. Majd így folytatja: „A konzervatívok egy része nem áll messze a liberálisoktól, csak a tempóban különbözik. A provizórium-állapot konzerválását senki sem kívánja: A konzervatívok egy ré-

sze az 1847-es állapot talaján áll, a 48-as törvények közül csak a szociális reformokat tartaná meg, a másik, nagyobb része azt vallja, hogy magyar minisztériumot kell kinevezni, meg kell őrizni az ország autonómiáját, de a közös ügyekben kész együttműködni a birodalmi minisztériummal. Január folyamán többször írnak az új sajtótörvényről, február 5-én a magyarországi sajtóviszonyokat úgy jellemzik, hogy a Bach-rendszer fénykorára emlékeztető szabályok láttak napvilágot az új sajtótörvény óta, amelynek mindössze egy előnye van, hogy megszünteti az adminisztratív hatóságok beavatkozását, és a sajtót a bíróságoknak rendeli alá, de az elkobzások és betiltások tovább élnek. Március 30-án „Der Empfang bei Deák” címen hozzák le Gs március 28-i pesti tudósítását. Ezen a napon adta át az országgyűlés alsó és felső házában tagjaiból álló küldöttség az 1861-es országgyűlés tagjainak arcképeit tartalmazó díszalbumot Deáknak „Az angol királynő” szállóiban.⁵ Eötvös üdvözlő beszédére Deák válaszolt. Ebből idéznek: „amiért együtt vagyunk, az a haza ügye” [...] „a törvényesség talaján állunk”. A *Lloyd*, a *Pesti Naplót* és a *Hont* Deák beszédének lehozatala miatt a rendőrség lefoglalta és elkobozta, lehet, hogy sajtóper is következik – jegyzi meg a *Wanderer* tudósítója – de el fog jönni az az idő, mikor azok, akik ma a mi alkotmányos önállóságunkat saját szabadságuk érdekében meg akarják semmisíteni, be fogják látni, hogy egy nép szabadsága nem áll szemben ellenségesen egy másik nép szabadságával. Április 12-én „Verfassungs- und Nationalitätenfrage” címen egy magát magyarnak valló szerző beszámol arról, hogy a centralista lapok sokat foglalkoznak a „magyar kérdéssel” és a „nemzetiségi kérdéssel” és elismeri, hogy a magyarok valóban sokat ártottak a nemzetiségeknek. Mint írja „ellenségeink ismét az ország felbontásával és a nemzetiségekre való hivatkozással fenyegetőznek”. Senki sem a 48-as törvények pusztá megmentését akarja, hanem a jogfolytonosság helyreállítását. A nemzetiségi kérdés megoldása is csak az alkotmányossági kérdés megoldásával együtt lehetséges. A nyár folyamán a hírek között szerepel az országgyűlés várható összehívása. Augusztus 2-án a *Wanderer* tevékenységével foglalkoznak; jó lenne, ha felfedné programját – írják. Több lap megint rátámadt a *Wanderer*re, azzal védték Forgáchot, hogy az ügyeket már így vette át elődjétől. A magyar álláspontot közvetítő *Wanderer* szerint a kancellár feladata, hogy pozitív programot dolgozzon ki.

1863. november 25-én a „Die Vorbedingungen des Ausgleichs” című pesti, * jel alatt megjelent írás a császár magyarországi látogatása kapcsán kifejti, hogy ez nem fogja a kiegyezést megoldani, csak jele a kormány akciójának. Mindez további kérdéseket vet fel, például, hogy a kormány erre elő van-e készülve, van-e egyetértés az államminisztérium és a magyar miniszterek között. Apponyi György országbíró tisztségéből való felmentése óta a konzervatívok szakadás előtt állnak. A cikk írója szerint az országgyűlés összehívásának alapja nem lehet más, mint a 48-as választási törvény, s a kormányon lévőknek koalícióra kell lépniük az ország legkitűnőbb embereivel.

⁵ Deák Ferenc beszédei 1861–1866. Összegejt. KÖNYI Manó. Bp. 1903. III. 315.

1864. április 23-án az új udvari kancellár (Zichy Hermann gróf) előző napi kinevezésére reagálnak a *Wanderer*ben. Először meleg szavakkal emlékeznek meg elődjéről, Forgách Antalról, aki betegsége miatt lépett vissza. Tulajdonképpen alkalmatlan volt erre a posztra, de nem volt bürokratikus, s voltak szimpatikus vonásai a cikkíró szerint. Az új kancellárról annyit ír, hogy Bach alatt a helytartótanács alelnöke volt, nem ismeretlen Magyarországon. Intelligencia és fáradhatatlan energia jellemzi, eddig önállóan nem cselekedett semmit, csak előírt feladatokat oldott meg, egyetlen párthoz sem tartozik. A kérdés azonban az, van-e saját programja Magyarország újjászervezésére? Június 8-án ugyancsak a kancellárral kapcsolatos cikk jelent meg, amelyben a kancellárnak a polgármesteri fogadáson elmondott beszédét elemzik. Ehhez kapcsolódva jegyzi meg az írás névtelen szerzője, hogy Ignaz Kuranda, a *Grenzbote* című lap szerkesztője az udvari kancelláriát a magyar nemzet képviselőjének nevezte lapjában. A miniszterek a kormány képviselői – igazítja helyre a szerző – nem a népé és a kancellár is egy miniszter. Zichy a Februári Pátenst már kész programként kapta, és az, hogy belépett a kabinetbe, azt mutatja, hogy egyetért vele, valamint, hogy nem tartja szükségesnek, hogy programot állítson fel, ő csak az uralkodónak akar engedelmeskedni. Az Októberi Diplomát helyreállítani az uralkodó célja, a nézeteltéréseket alkotmányos úton kell megoldani, neki ebben kell segítenie – idézik a kancellár szavait.

1864. szeptember 11-én „Was wir von den Altkonservativen erwarten” címen fogalmazzák meg elvárásaikat, amelyek – mint írják a magyar Liberális Párt nézeteivel azonosak. Mindenki csodálkozott, hogy a *Wanderer* olyan enyhén ítélte meg az ókonzervatívok programját. Mivel a magyar Liberális Párt is hallgatott ezzel kapcsolatban, ezért járt el a *Wanderer* is hasonlóan. Ha a kormány tényleg kiegyezést akar, akkor meg kell hallgatnia az ellenzék véleményét is. Mindenekelőtt magyar országgyűlésnek kell lennie – szögeznek le. November 23-án „Über die ungarische Frage im Adreßausschusse” címen számol be a lap arról, hogy Schmerling kijelentette, a kormány nem tudja az országgyűlést összehívni és, hogy a februári alkotmányt jónak tartja, a kormány nem akar több autonómiát adni. Ennek az írásnak a háttérében valószínűleg Eötvös József Schmerlinghez intézett emlékirata állhat, amelyben az országgyűlés összehívását javasolta. Moritz Kaiserfeld osztrák képviselő, az osztrák autonomisták egyik vezetője, december 1-jén, a birodalmi tanács ülésén aztán élesen támadta Schmerling politikáját, s sürgette a magyarokkal való kiegyezést – a *Wanderer* erről is röviden hírt adott december 10-i számában, megjegyezve ugyanakkor, hogy a liberális vélemény kisebbségben van.

1865 első Magyarországot érintő írása január 26-án jelent meg „Also keine Oktroyierung” címen, miután az uralkodó január 23-án megbízta a kancellárt, hogy dolgozzon ki tervet a katonai bíraskodás felfüggesztésének és az országgyűlés összehívásának előkészítésére. Az uralkodó beleegyezett, hogy nyújtsák be a magyar udvari kancellária reformterveit, és ha a korona helybenhagyja, akkor be lehet őket vezetni. Ezt a jó szándék jeleként értékeli a *Wanderer*. Március 17-én „Die Schrift Deáks” címen ismertetik Deák Wenzel Lustkandl oszt-

rák közjogi író, a birodalmi centralizáció egyik legismertebb képviselőjéhez „Das ungarisch-oesterreichische Staatsrecht” című művére intézett válaszát, melyben azt igyekezett bizonyítani, hogy a Monarchia országainak, köztük Magyarországnak is szerves egységként kell összekapcsolódnia a birodalmon belül. Deák cáfolta Lustkandl állításait, és szót emelt a 48-as törvények és a jogfolytonosság elismerése mellett. Április 19-én „Eine Kundgebung Deák's” címen ismertetik Deák híres „húsvéti cikkét, mely április 16-án jelent meg a *Pesti Napló*ban. Deák név és jel nélkül jelentette meg cikkét, ezért a *Wanderer* kommentárja szerint pártközleménynek tekinthető. A kiindulópontot csak a Pragmatica Sanctio képezheti, s aztán „készek leszünk mindenkor törvény szabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatásának biztonságával összhangzásba hozni” – idézik Deákot szó szerinti fordításban. Június 4-én „Der Dualismus” címen Pestről beküldött írás jelent meg aláírás és jel nélkül. A szerkesztőség közli, hogy ez tulajdonképpen válasz a *Vaterland*ban június 3-án megjelent cikke, amelyben arról írtak, hogy a Magyarországgal és Horvátországgal való kiegyezés a birodalmi tanács aktív részvétele nélkül nem képzelhető el. A magyarországi levélíró erre azt feleli, hogy látták a birodalmi tanács négy évi ténykedését, de véleménye szerint valami áldozatot mindkét fél részéről kell hozni. Sok újságban a dualizmus kísértetként van feltüntetve – folytatja – mert nem tudják, mit jelent. A kiegyezés számunkra nem eszköz, hanem cél. A liberálisok a kiegyezés oktrojálásától félnek. Magyarország számára a kiegyezéshez vezető utat az ország alkotmánya világosan kijelöli, a dualizmus, amelyről csak az uralkodóval hajlandó tárgyalni, a kiegyezés kiindulópontja.

A hangulatjavító események közé tartozott az uralkodó június 6–9. közötti magyarországi látogatása, a pesti gazdasági kiállítás felkeresése, erről számol be a *Wanderer* június 11-én, megjegyezve, hogy az uralkodót útjára egyik kancellár sem kísérte el, de ennek különösebb jelentősége nincs. Az egész útnak a bizalom megnyerése, a feledtetés a célja és ezen az úton elindulhat a kiegyezés is. Ezt sikerült is elérnie, mutatja ezt minden találkozása a néppel. Ezután kitér a különböző személyi változásokkal kapcsolatos mendemondákra, hogy Zichy nem alkalmas az elkövetkezendő feladatokra. A kancellárt az uralkodó aztán valóban hamarosan, június 26-án fel is mentette hivatalából, s utódjául Mailáth Györgyöt nevezte ki. Augusztus 19-én „Das Vorgehen der Regierung in Ungarn” címen *-gal jelölt pesti cikk lát napvilágot, amelyet a szerkesztő azzal ajánl, hogy ebben magyarországi barátaink nézetei vannak. Remélhetőleg összeszel összeül az országgyűlés – kezdi írását a pesti levelező – ami nehézséget okoz a magyaroknak, az a Schmerling által oktrojált megyei alkotmány és az általa oktrojált hivatalnokréteg félti az állását, valamint, hogy nincs Magyarországon legális kormány és intézmények, nincs jogfolytonosság. Augusztus 26-án Mailáth utasítja a főispánokat az országgyűlés előkészítésére. 1865 szeptemberében császári manifesztum jelentette be a Februári Pátens felfüggesztését. Az uralkodó elfogadta Mailáth György kancellár felterjesztését az országgyűlési választások előkészítésével kapcsolatban. Október 3-án jelent meg a „Die

neue Parteistellung in Ungarn” című írás, amely az arisztokrácia 1836 és 1848 közötti szerepét vizsgálva összegzi, hogy nem voltak népszerűek, s most pozitív, energikus emberekre van szükség. Most a régi pártellentétek megszűntek, új pártok pedig a szerző szerint nincsenek. Ugyanebben a számban ismertetik Eötvös programját, aki Budán országgyűlési képviselőjelöltként beszédet mondott és kijelentette, hogy alkotmányjogi konfliktus van Magyarország és az Összmonarchia között, 1848-ig perszónalunió volt, most csak a Pragmatica Sanctio, Magyarország önállósága, öngazgatása, önkormányzati joga alapján lehet kiegyezésre jutni. Ehhez az íráshoz kapcsolódik Falk október 5-i cikke, amelyben Eötvös politikusi pályáját méltatja. November 28-án „Die Wahlen in Ungarn” a nagyjából lezárult országgyűlési képviselőválasztások eredményeit ismertetik, már látható, hogy Deák pártja győzött. Deák programja ugyan még nem lett hivatalos, a kormány emberei még nem ismerték el, de ha nem sikerül meg egyezni Deákkal és pártjával, akkor nem lesz kiegyezés, amit az uralkodó is tud – foglalja össze a cikkíró a helyzetet. December 14-én I. Ferenc József személyesen nyitja meg a magyar országgyűlést.

Az 1866-os év első hónapjainak írásaiban hangsúlyt kapott a felelős kormány és a törvényhatóságok mielőbbi létrehozatalának szükségessége, valamint az uralkodóhoz intézett és a kiegyezés alapvető feltételeit összefoglaló felirat szövegének megfogalmazása. Február 24-én a *Wanderer* teljes terjedelmében közli Deák 22-ei beszédét, amelyben a kiegyezés első lépéseként az országgyűlésnek felelős kormány és a törvényhatóságok helyreállítását tűzi ki célul. Március 5-i leiratában az uralkodó azt kívánja, hogy a 48-as törvényeket elismertetésük előtt revideálják. Ettől kezdve felgyorsultak az események. Március 19-én megszületik az erre a leiratra adandó válasz, amelyben a felelős minisztérium és a megyei autonómia helyreállításának követelése jut kifejezésre. Június 25-én a képviselőház 67-es bizottsága elfogadja a Deák Ferenc javasolta kiegyezési elaborátumot, július 19-én az uralkodó kihallgatáson fogadja Deákot. A szeptember 2-i bécsi keltezésű „Ein neuer Geist” című cikk Falk-szerű példázaton alapszik: aki sokáig szenved betegségben, elveszti hitét a gyógyszerek hatékonyságában. Ausztria tizennyolc éve alatt ugyanez volt a helyzet. A gyógyulás feltétele hit a gyógyszerekben és a gyógyulás lehetőségébe vetett bizalom. Első feladat tehát az apátia megszüntetése. A korábbi metódus, az oktrojálás helyett a lakosság közreműködésére van szükség. November 20-án ismerteti a *Wanderer* az osztrák–német liberálisoknak, az ún. autonomistáknak Bad-Aussee-ban tartott konferenciáját, amelyen sürgették az egyenjogú dualizmus alapján való megegyezést a magyarokkal. December 13-án közlik, hogy december 11-én a képviselőház elfogadta a felirati javaslatot, amelyben a november 17-i uralkodói leiratra adnak választ, ez kimondja, hogy a 48-as törvények helyreállítása előtt nem bocsátkoznak a 67-es bizottság elaborátumának tárgyalásába.

1867. január 4-én „Das erste ungarische Ministerium” címen Falk Miksa „Graf Stefan Széchenyi und seine Zeit” című, az *Oesterreichische Revue*-ben 1866-ban megjelent munkájából közölnek részletet. Falkot a bevezetésben a legjobb angol esszéistákhoz hasonlítják, de – mint írják – mivel a lap egyik leg-

szorgosabb munkatársa, ezért nem dicsérhetik olyan mértékben, mint ami megilletné. Január 10-én a sajtóvétségekért elítéltek amnesztiájáról számolnak be a *Wanderer* hasábjain, de hozzáteszik, hogy akiket írásaikért korábban elítéltek, most semmi elégtételt nem kaptak és hogy az ún. liberális minisztérium a börtönöket írókkal töltötte meg. Január 18-án a „Die Garantien unseres Konstitutionalismus” című írás szerzője lehet akár Falk is, stílusa annyira hasonlít az övéhez. Írását úgy kezdi, hogy a gondjaiba merült emberrel megeshet, hogy mindennapi útján mindig ugyanabban a kőben botlik meg, és mégis elfelejti kikerülni. Így van ez a mi politikusainkkal is, akiknek naponta dobnak valamit a lába alá, és mégis elmulasztják, hogy kitérjenek előle, vagy visszautasítsák a gyanúsítgatásokat.

1867. február elején, miután Richard Belcredi államminisztert Friedrich Ferdinand Beust korábbi külügyminiszter váltotta fel a miniszterelnöki székben, a kiegyezési tárgyalások meggyorsultak, Andrássyék ígéretet tettek arra, hogy a Ferenc József által az 1848-as törvényeken kívánt módosításokat is el fogják fogadtatni az országgyűléssel. A következő néhány írás a kiegyezés elkerülhetetlenségét, a birodalom dualista átalakításának szükségességét hangsúlyozza még egyszer mintegy az utolsó pillanatokban. A február 10-i „Es soll Frühling werden!” című írást szerzője (lehet akár Falk is) a természet ébredéséről szóló hasonlattal vezeti be, majd azzal folytatja, hogy a dualizmus megváltoztathatatlan tény lesz és ennek következménye liberalizmus lesz, amely a schmerlingi érától döntően különbözni fog. Február 14-én az „Unsere Hoffnung” című írásban még a kétely szólal meg: az utolsó 19 évben Ausztriában a legkülönfélébb kormányzási módokat próbálták ki, többször váltották őket mint egy párizsi divathölgy a ruháit. Mindig új korszak reményei, ígéretei jöttek, kísérletezés folyt. Ha ez az utolsó kísérlet is meghiúsulna a bizalmatlanság miatt, akkor valószínűleg nem lesz több lehetőség kísérletezni. Lehet, hogy lesz még felvilágosult abszolutizmus, de az is biztos, hogy nem lesz hosszú életű. Ezek után kitér arra, hogy Oroszország nagy veszélyt jelent mind Ausztria mind Magyarország számára. Véleménye szerint Ausztria nélkül Magyarország is Lengyelország sorsára jut, elveszti a tengerhez való kijáratát. Egyetlen hazafias érzelmű magyar sem gondol a Habsburg dinasztiától való elszakadásra – fejezi be. A február 15-i „Ein Ziel, ein Wehr, ein Gegner” című Bécsben keletkezett írás azzal a megállapítással kezdődik, hogy a helyzet, amiben az osztrák Monarchia van, egyszerűbb, mint hinnénk, de sokáig nem tartható fenn. Az alkotmányos dualizmus az egyetlen államforma, amit még nem próbáltunk ki, és ennek érdekében a liberálisok együttműködésére van szükség. A magyar kiegyezési javaslat lehetőséget ad arra, hogy a birodalom mindkét felében ugyanolyan mértékű szabadságot, parlamentáris kormányzást érjenek el a nép közreműködésével, az önkormányzat elvén.

Február 23-án a 20-án az Andrassy Gyula gróf miniszterelnök vezette újonnan kinevezett magyar kormányt hasonlítják össze az 1848-assal az „1867 und 1848” című írásban. A szerző leszögezi, hogy nem fognak a korábbi események ismétlődni, ugyanis számos különbség van. Például, hogy a magyar minisztéri-

umot nemcsak kinevezték anélkül, hogy hatásköre meg lett volna határozva a birodalom másik felében is, hanem funkcióit gyakorolni is kezdte. A hatalom korábbi birtokosai semmit sem akartak kiadni a kezükből, míg a magyarok mindent meg akartak kapni. Magyarország elszigetelt volt Ausztrián belül. Most a birodalom fennmaradásának garanciáit is megfogalmazták, és a magyar államférfiak készek e garanciákat megőrizni. Minden más tehát, mint akkor volt, mindkét fél tanult. Ausztriát sok rossz tapasztalat érte, és rádöbbenette arra, hogy ha Magyarországot valóban meg akarja tartani a Monarchia számára, akkor nem szabad a magyar korona történelmi jogait veszélyeztetni. Az Andrássy-kormány feladatának tartotta a feudális maradványok felszámolását, közvetlenül hivatalba lépése után életbe léptette a polgári szabadságjogokat: a sajtó-, a gyülekezési és egyesülési szabadságot. 1867 tavaszán Deák a „közös ügyi javaslat” általános vitájában összegezte a kiegyezés melletti érveit és kijelentette, hogy „a nemzet jogainak” fegyverrel történő helyreállítását sem kívánatosnak, sem lehetségesnek nem tartja, valamint, hogy a nagyhatalmak közé ékelődött Magyarország még Ausztria felbomlása esetén sem állhatna meg önmagában és a szövetségre lépés más államokkal ugyancsak feltételezne közös ügyeket. A március 13-i „Das neue System und die alte Maschine” című írás, amelyben már kritikai észrevételek is kifejezésre jutnak, Falk-szerű hasonlattal kezdődik: ha egy vállalkozás egyik üzemébe új rendszert vezetnek be, akkor természetesen lecserélik a régi gépeket, mert azok nem illeszkednek az új rendszerbe. Nem elég azonban a régi kerekeket kicserélni, főként akkor, ha az új rendszer teljesen eltér a régitől. Az államgépezet nem így működik. 19 év után először változtatták meg a rendszert Ausztriában. Olyan hivatalnokokat találtak, akik már töltöttek be hivatalt Metternich, Bach, Rechberg, Schmerling és Belcredi alatt is. Ezek kaméleonok, nem ártatlan személyek, ösztönösen ellenállnak továbbra is csendben minden rendszerváltásnak. A március 14-i „Keine Illusionen” című írás még pesszimistább hangvételű. A centralisták a dualizmust, a Magyarországgal való szövetséget provizórikusnak tartják. Bár a magyar alkotmányt feltétel nélkül helyreállították, de a király döntése nélkül semmi sem lép törvényerőre. Az uralkodónak el kell ismernie, hogy a jogilag érvényes törvények visszaállítását nem szabad feltételektől függővé tenni, és, hogy ezek fenntartása végleges és megváltoztathatatlan. Másrésről viszont Magyarországnak is bizonyóságot kell tennie arról, hogy az adott viszonyokból következő bizonyos követelményeknek képes megfelelni. A két parlament között megegyezésnek kell létrejönnie. Nem a birodalmi tanács adta az alkotmányt Magyarországnak, tehát el sem veheti tőle.

Ugyancsak Falk „Graf Stefan Széchenyi und seine Zeit” című munkájából közlik március 14-én a Lonovics József érsekről szóló részt, akit 1848-ban neveztek ki egri érsekké, majd a forradalom leverése után lemondott és a melki bencés apátságban élt. 1866-ban kalocsai érsek lett, de 1867-ben bekövetkezett halála megakadályozta székének elfoglalását. Március 16-án a *Neue Freie Presse* támadására felelnek, mert a lapban az jelent meg, hogy Ausztria nem köteles azt tenni, amit Magyarország diktál. Az egyes szám első személyben

íródott válaszcikk a magyar liberálisok álláspontjával való teljes azonosulást tükrözi. A cikk szerzője leszögezi, hogy Magyarország nem akar diktálni semmit, a közös ügyek nem eredmény, hanem áldozat magyar részről. Az alkotmány helyreállításával kapcsolatban pedig kijelenti, hogy nem kellett volna egyoldalúan megszüntetni. A király 1806 óta Ausztria császára is. A magyar országgyűlés mindig a királlyal tárgyalt, és nem törődött azzal, hogy neki még mint osztrák császárnak is vannak kötelezettségei. Ennek véget kell vetni. A *Neue Freie Presse* hol volt, mikor 1861-ben alkotmányt oktrojáltak Magyarországra a magyar országgyűlés beleegyezése nélkül?

A március 29-i „Die ungarische Gironde” című írás Deák pártjának a helyzetével foglalkozik, amely a cikk írója szerint egyáltalán nem kellemes, mert az elaborátumot kétfelé kell megvédeniük. A magyar országgyűlés bal oldala úgy találja, hogy az elaborátum Magyarország függetlensége elleni merénylet és Magyarország belügyeibe való idegen beavatkozás. Bécsben viszont önző magyar álláspontról beszélnek, azt mondják, hogy csak az összetartozás látszatát őrzi meg. Nehéz egy mérsékelt párt helyzete, amely végletek között közvetít. Kérdés, nem veszít-e Magyarország függetlenségéből az által, hogy elfogadja az elaborátumot, a közös felelős minisztériummal közös népképviselői szerv kellene szembeálljon. A kiegyezés realizálása tehát még az 1867-es év során is számos problémát vetett fel, a helyes döntésről való vélemény kialakításában a *Wanderer* ugyanakkor mint osztrák lap mérlegelte azt is, hogy Ausztriának mi haszna van a kiegyezés létrejöttéből. A március 31-én megjelent írásban leszögezik, hogy Magyarországnak nincs többje mint volt 1848-ban. De mi van a másik félnek. A politikában nem így van ez – írják – nem minden egyforma. Magyarország visszakapta alkotmányát, a birodalom másik felében pedig az a cél, hogy álljon helyre az alkotmányos rend. Magyarország csak akkor megy bele a közös ügyekbe, ha két egyenjogú fél jut megegyezésre. A cikk írója végezetül hitet tesz Deák, mint az igazi közép képviselője mellett.

Május 28-án a *Wanderer* is közli Kossuth május 22-én Párizsban kelt és Deák Ferenchez intézett ún. „Kasszandra-levelét”, amelyben tiltakozik a kiegyezés ellen. Május 29-én annyit fűznek hozzá, hogy a levelet a *Magyar Újság*, a „legbalosabb újság” hozta le és azt latolgatják, vajon válaszol-e rá majd Deák. A Kasszandra-levelre Deák nem adott választ, csak azt írta a *Pesti Napló*-ban, hogy válaszolt volna, ha Kossuth levele barátságos levél lett volna, de hírlapbeli közléséből is látszik, hogy [...] vádirat ő ellene, amellyel szemben nem szükséges védekeznie, egész politikai eljárása nyilvános volt, nyilatkozatai az országgyűlési naplókban és hírlapokban közölve vannak, a békés kiegyezés szükségessége egyéni vélemény volt, s véleménye érdekében senkivel sem beszélt, pártba nem hívott senkit. Deák és Kossuth szembenállása azt mutatja, hogy visszavonhatatlanul eltávolodtak egymástól.⁶ Június 7-én és 8-án a koronázási ünnepekről tudósítanak Pest–Budáról. 9-én a koronázás utáni helyzetet ismertetik: a jogfolytonosság már nem teória, a 48-as

⁶ SZEKFÜ Gyula: *Az öreg Kossuth 1867–1894*. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Bp. 1952. II. 355.

törvényeket, a magyar alkotmányt formálisan helyreállították. 12-én a „Der Abschluß der Revolution” című cikk írója (megint a költői képről feltételezve, hogy Falk) leszögezi, hogy a forradalom befejezettnek tekinthető, a forradalom kráterja bezáródott. 18 év óta már nem lökött ki magából lávát, de időről időre még izzó kődarabok vagy forró hamu szálltak fel belőle. A belsejében továbbra is forrt, de kitörhetett volna. Ezek után visszatér a politikához, már nincs magyar emigráció, mindenki szabadon hazatérhet – szögezi le – a király ugyanis a koronázás alkalmából közkegyelemben részesítette a politikai vagy sajtóügyekben korábban elítélteket. A kiegyezés tulajdonképpen akkor nyert hivatalos formát, mikor a július 28-án a király szentesítette az 1767:XII. törvénycikket, amely kimondja, hogy a „magyar korona országai” valamint „Öfelsége többi országai között fennálló jogi kapcsolat a Pragmatica Sanctión alapszik. Közösnek nyilvánítja az uralkodó személyén kívül a külügyet, a hadügyet és e kettő költségeinek fedezése mértékéig a pénzügyet. Leszögezték, hogy Magyarországot a birodalom államadóságai nem terhelik, mégis méltányosság alapján „politikai tekintetből” részt vállalnak törlesztésükből. Augusztus 8-án hírt adnak az osztrák és magyar törvényhozás képviselőinek a közös ügyek költségeihez való hozzájárulás és az államadósság kérdéséről folytatott bécsi tárgyalásról („Die Ausgleichsdeputation”). A *Wanderer* cikkírója kifejti a szerkesztőség álláspontját, hogy még a Bach-rendszerben is a decentralizáció híve volt, és ennek meg is volt a következménye, a lap elkobzásának és betiltásának formájában, Schmerling alatt is naponta felkeresték a szerkesztőséget a sajtóirodától. Most – úgy vélik – csak a „jelenet változott meg, nem a zene”, bírságfizetés, sajtóperek, börtönbüntetés következtek, a centralista kollégák azt sütötték a lapra, hogy magyarbarát, magyarok pénzelik, és csak a Februári Pátens ellen beszél, pedig ők csak a magyarok alkotmányos jogainak helyreállítása mellett álltak ki. De mára szenvedéseink véget értek – írja és úgy véli, hogy a tárgyalásnál a magyar küldötteknek erősebb a pozíciója, mert mögöttük országgyűlési határozat áll.

Augusztus 30-án Kossuthnak a publicisztikába való visszatéréséről számolnak be, Kossuth nyílt levelet intézett a váci kerület választóihoz, akiket arra biztat, hogy mindenki hívja haza. Korábban a jászladányi választópolgárok kérését, hogy legyen képviselőjük, utasította vissza nyílt levélben. Mindkét levelet a *Magyar Újság* közölte. Kossuth leveleinek közlése azt is bizonyította, hogy sajtószabadsága van – véli a *Wanderer* – de nem fogunk figyelmet szentelni leveleinek, amelyekben így agitál – szögezik le Kossuthot opportunistának nevezve. Kossuth veszélyezteti az úgy-ahogy helyreállt nyugalmat, mert azt akarja, hogy a megyei gyűléseket oszlassák fel. Mint publicista elsőrangú, de mint politikus, ez nem mondható el róla – véli a *Wanderer* szerzője. Kossuth valódi célja az volt, hogy nyílt levelein keresztül szaporítsa az ellenszavazatokat, sőt egy esetleges petíciós mozgalmat bontakoztasson ki, és ezáltal felhívja a figyelmet, hogy a kiegyezésnek számottevő parlamenti és parlamenten kívüli ellenzéke van már elfogadtatása idején.⁷ Egyébként a kormány aztán lefoglalta

⁷ SZABAD György: *Kossuth politikai pályája*. Bp. 1977. 196.

a *Magyar Újságnak* Kossuth váci levelét tartalmazó példányát, és sajtópert indított Böszörményi László szerkesztő ellen.

A kiegyezésnek azonban már megkötése pillanatában is voltak szembetűnő hiányosságai. Míg az 1848-as törvények alapján a polgári értelemben vett népszuverenítésre épített magyarországi parlamentáris kormányzati rendszer nyitott volt, a megújulás és továbblépés minden politikai eszközeivel rendelkezett, ezt 1867 nemcsak Magyarország számára, hanem a hatalom sajátos megosztása folytán a Monarchia egész államhatalmi együttese számára sem biztosította. Magyarország a változó feltételekhez való alkalmazkodás lehetőségétől volt megfosztva, és ezáltal képtelen volt, hogy tényleges érdekeinek megfelelően reagáljon az európai hatalmi helyzet átalakulására. Kossuth ezért bírálta a kiegyezést, valamint azért, mert az Magyarország önkormányzatát jórészt biztosította, önrendelkezését azonban nem. A kiegyezés ezen kívül az adott rendszer keretei között nem adott módot az együtt élő népekkel való megegyezéshez. Deák viszont reális kompromisszumnak tekintette azt, amely alkalmas helyzetet teremt a függő problémák megoldására, s úgy ítélte, hogy ha a jövő tényleg meg-
rázkódtatásoknak tenné is ki a Monarchiát, a kiegyezés legalábbis „az államilag rendezett állapot” előnyét biztosítja a vele egybekapcsolt Magyarország számára. A politikai ellentétek az ősz folyamán már jelentkeztek. Erre példa a szeptember 22-i „Den Schutt hinwegzuräumen” című cikk is. A szemét eltüntetése, a konzervatívok szerint az a feladat, amit a liberálisoknak el kell végezniük. A konzervatívok azt remélik, hogy a liberálisok uralma nem tart sokáig, nem tudnak szervezni, s össze fog omlani magától az egész rendszer. De honnan jött az a szemét, amit a liberálisoknak kell eltakarítaniuk? – teszi fel a cikkíró a kérdést. Évtizedes szervezés, átszervezés, szervezetlenség során halmozódott fel, amit a konzervatívok és más bürokratikus elemek a legnagyobb egyetértésben okoztak. És csak azért kell a liberálisoknak ezt a szemetet eltakarítaniuk, hogy a konzervatívoknak és a bürokratáknak legyen helyük az újabb szemét számára? Általánosan elterjedt az a nézet, hogy a liberálisok nem tudnak szervezni, míg a konzervatívok az alatt a látszat alatt, hogy szerveznek és adminisztrálnak, a nép minden függetlenségét és szabadságát megszüntették. Beustnek és Andrássynak kell mindent jóvátenni, amit Bach, Schmerling, Forgách és Mailáth elrontottak és ha ez megtörtént, adják át a helyüket a német bürokratáknak és a magyar konzervatívoknak? A liberálisoknak be kell bizonyítaniuk, hogy jól tudnak kormányozni, de mindkét részről belső átszervezésre van szükség. Szeptember 27-én a „Klerikaler Dualismus” című cikk a magyar hercegprímásnak a kultuszminiszterhez intézett levelével foglalkozik. Túl hosszú, ezért nem tudja a *Wanderer* lehozni. A 48-as törvény 20. paragrafusára hivatkozik, amely az egyház autonómiáját biztosította. A katolikus egyház a cikkíró véleménye szerint olyan előjogokat követel magának, amelyekkel egyetlen más vallás sem rendelkezik. Ez a levél is jele volt a katolikus egyház későbbi tiltakozási hullámának, amellyel az iskola és az egyház funkciójának szétválasztása ellen harcoltak. Mindennek háttérében az állt, hogy Eötvös József kultuszminiszter 1868-ban benyújtotta népiskolai törvényjavaslatát, amely kimondta a tankötelezettséget

6-tól 12 éves korig. A népiskolai hálózatot a fennálló felekezeti iskolákra alapozta, de megnyilvánult benne a felekezet nélküli községi iskolák kiterjesztésére irányuló törekvés is. A katolikus klérus heves kampányt indított a javaslat egyes pontjai ellen, s ebben támogatták a protestánsok és a nemzetiségiek is. Eötvös népiskolai törvényalkotása azonban így is jelentős vívmány volt, állami felügyelet alá helyezte az iskolákat, létrehozta a tanfelügyelői szervezetet, a tanítói állást képesítéshez kötötte, elrendelte állami tanítóképzők felállítását, s előírta a kötelező tantárgyakat, kimondta, hogy minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást. November 10-én Deák is megszólalt a megyékkel kapcsolatban. Az egész Heves megye ellenállásával kezdődött szeptemberben, amikor a megye bizalmat szavazott Kossuth mellett, majd Wenckheim Béla belügyminiszter felszólította ennek visszavonására. Mivel a megye ezt megtagadta, a kormány válaszul felfüggesztette Heves megye önkormányzatát. Deák a Heves megye-ügybeli felszólalásában kifejtette, hogy pártatlan álláspontot képvisel, beszédében egyéb, általános érvényű dolgokra is kitér a megyéknek a felelős kormányzathoz való jövőbeli viszonyával kapcsolatban. A kormány nem akarja a megyéket pusztá adminisztrációs szervekké degradálni, de a megyének kötelessége végrehajtani a kormány intézkedéseit, ha kifogása van ellenük, fellebezhet az országgyűléshez. Deák ezután 1823-ra utalt, amikor valóban csak a megyék tudtak ellenállással a kormány abszolutisztikus hatalma ellen lépni, de leszögezi, hogy ma más a helyzet.

Az 1868-as év első írása január 3-án a baloldal és a baloldali pártok széttagoltságával foglalkozik. A szélsőbaloldali *Magyar Hírlap* sajtóperének esélyeit latolgatva (január 18.) azt a véleményét fejezi ki a pesti levelező, nem hiszi, hogy Böszörményt el fogják ítélni, csak a kiadót, Heckenastot érheti ez a sors. Ugyancsak a szélsőballal kapcsolatos az a február 7-i „Aus dem Lager der ungarischen Linken” című írás, amely a szerkesztőség közlése szerint a baloldali táborból érkezett, s amelynek szerzője azt írja magáról, hogy már az abszolutizmus korában is lehetőséget kapott, hogy írjon a *Wandererbe*, amely az egyetlen olyan osztrák lap volt, amely Magyarország jogainak megvédésére módot talált. Most viszont azzal a kritikai megjegyzéssel él, hogy a magyar országgyűlési delegáció baloldali beállítottságú tagjainak hozzászólásait nem méltatták eléggé. Véleménye szerint, a Deák párt lapjai és a félhivatalos lapok azt sugallják, hogy nem liberális magatartás a baloldal részéről, ha a közös hadügyminiszter ellen szólnak. Ezen kívül az ország megnevezését kifogásolja: „Osztrák Császárság” helyett szerinte „Magyarország és társországai” megjelölés kellene, vagy a császár neve helyesen: Ausztria és Magyarország egyesült államok császára és királya. A közös hadügyminiszter ellen azért emel szót, mert ebből az következik, hogy Magyarországnak nincs szava a hadsereggel kapcsolatos ügyekben. Február 28-án hírt adnak a sajtóperről, amelyben Böszörményi elismerte, hogy Magyarország önállóságával és függetlenségével összeegyeztethetetlennek tartja a Habsburg-ház uralmát. Végülis egy év börtönre ítélték, ahol 1869-ben meghalt. A balközép elhatárolta magát a szélsőbaltól és április 1-jén kiadta az ún. „bihari pontokat”. Ezekben a közös minisztériumok megszüntetését, önálló magyar

hadügyet, kereskedelmet követeltek. Április 3-án „Die Fusion der Linken” című Pesten, 2-án keltezett írásban beszámolnak arról, hogy a szélsőbal Országos 48-as Párt néven Madarász József vezetésével önálló párttá alakult. 1868 során erősödtek az ellenzék tömegmozgalmi, tömegakciókat szerveztek a kiegyezés ellen, Kossuth nevével a zászlójukon és 49-es függetlenségi szellemben. Kossuth mégsem volt hajlandó a szélsőbalt saját pártjának tekinteni, részben a párt vezetőivel való politikai nézeteltérései miatt, de azért sem, mert tudta, hogy a parlamenten belül milyen kis csoportot jelentenek, és ő a nemesi középosztályban, a magyar politikai közélet döntő faktorában akart eszméinek szélesebb táborra nyerni, tudván, hogy politikai sikerre csak így számíthat.

Ugyanakkor a *Wanderer* valóban teret biztosított mindenféle véleménynek, akár az egymással szöges ellentétben állóknak is. Példa erre az április 9-i „Der Kossuthkultus in Ungarn” című cikk, amely arról szól, hogy Perczel Mór, volt honvédtábornok, aki törökországi és angliai emigrációja után hazatért, és 1867-ben képviselő lett, székesfehérvári és veszprémi utazása során „le akarta rántani Kossuthot az oltáráról”, aminek a konzervatívok titokban nagyon örülnek – véli a cikkíró. Perczel „öreg honvéd-hős”, Kossuthot a *Wanderer* viszont diktátornak nevezi és azt írja, az országnak el kell döntenie, Kossuthot vagy Deákot akarja-e vezetőjének. Perczel hazatérését az emigrációból Kossuth helyeselte, és remélte, hogy otthon hazafiságával beilleszkedik az új viszonyokba. Perczel hazafiságában senki sem kételkedett, de mindenki ismerte őrzöngésig növekedett vad szenvedélyét és önimádatát. Hazatérve a honvédegyesületek élére állt [...] és minősíthetetlen Kossuth-ellenes kirohanásokkal próbálta az egyesületeket Deák táborába vinni, sőt Kossuthot helytelen pénzkezeléssel is megvádolta.⁸ Kossuthnak vannak érdemei, az új politikai elemet ő vezette be a magyar alkotmányba, vagyis a feudális alkotmányt parlamentárisra alakította át, a nemesek felsőbbbőségét és előjogaikat eltörölte és polgári egyenjogúságot vezetett be. Ezeket az érdemeit el kell ismerni, de ha béke lett volna, Kossuth „diktatúrájának” vége lett volna, alkotmányos kormányzás jött volna utána, és dicsősége lassan elhomályosult volna. Ehelyett abszolutizmus jött, amelyben minden mozgást el akartak nyomni, s a magyar nép ezért nevezte Kossuthot megmentőjének, felszabadítójának. Április 26-án „Ein Brief Kossuths” címen újabb Kossuth-levélről adnak hírt. Egy éve annak, hogy Kossuth ezt a levelet írta, s most nagy izgatottságot keltett. A „nagy emigráns”, az „1849-es diktátor” – így emlegetik – most az *Új Korszak* című folyóiratban közölt levelében a népoktatás színvonalának emelését követeli, mert a kommentár szerint Kossuth nem csak politikai dolgokkal foglalkozik, hanem gyakorlati tanácsokkal is akarja a haza anyagi és szellemi jólétét javítani.

1869. január 5-én ismét egy Kossuth-levélről olvashatunk a *Wanderer*-ben. Ahogy a Kossuth-nóta refrénje mindig ugyanazt mondja: „elfogyott a regimentje”, ugyanez a visszatérő motiváció igaz leveleire, amelyeket mindig akkor ír,

⁸ SZEKFÜ: i. m. 360.

amikor Magyarország valamilyen fontos döntés előtt áll. Most az az újdonság, hogy Kossuth feladta az összeférhetetlenségi elméletét. Már nem tartja a Habsburg-ház uralmát összeegyeztethetetlennek a korábbi előzményekkel, még a magyar király alattvalója is lenne, csak a császár-királyé nem. Ugyanakkor a cikkíró felteszi a kérdést, hogy minek küzd Kossuth külső eszközökkel, amikor ugyanazért a célért küzd törvényes eszközökkel egy párt is Magyarországon. Március folyamán beszámolnak az országgyűlési képviseléválasztásokról, például 26-án az esti kiadásban a kormánypárt vereségéről, öt fővárosi küldöttből három ellenzéki. 27-én a „Die neue Situation in Ungarn” című cikkben már a kormánypárt hatalmas vereségéről írnak. A 69-es választásokon a 48-as párt kétszeresére növelte mandátumai számát, a parlamenti pártarányokban azonban nem következett be számottevő változás, a kormányt mintegy 240 képviselő támogatta, az ellenzékben 160 képviselő ült. Október 26-án beszámolnak Wenckheim belügyminiszter lemondásáról, utódja Rajner Pál barsi főispán lett. Az ő és az államtitkár személyével a cikk bécsi szerzője nincs megelégedve. Rajner még nem is tagja az alsóháznak, tehát parlamenten kívüli személy, csak energiája az, amit el lehet ismerni nála. Wenckheimnek nem volt elég energiája, kedves gavallér volt, nem tudta a megyei kérdés szabályozását megoldani. A december 17-i vezércikk „Ungarn und die Fischof'sche Broschüre” címen az Adolf Fischof osztrák közíró által megjelentetett munkával foglalkozik. Fischof Ausztriát föderalisztikus országnak tartja, bár Magyarországgal kapcsolatban megjegyzi, hogy soha nem tudott békében élni. Kijelenti, hogy a nemzetiségi kérdést meg kell oldani, bár a régi rendszer megszűnt, de olyan veszélyek mint például az elégedetlenség még megmaradtak.

1870. január 11-én látott napvilágot a „Die alten und neuen Thaten des Baron Josef Eötvös” című elemző írás. Az írás azzal a megállapítással kezdődik, hogy Eötvös ún. szervezőtehetségével, reformjaival többet foglalkozunk mint más miniszterek tetteivel. Az oktatásügy reformjától függ a modern liberalizmus értelmében a nép képzésének felemelése és ezzel Magyarország jövője és fejlődése. Sajnos az alkotmányos államban sok függ a végrehajtó hatalom tagjaitól, és ezért kell a miniszter személyével foglalkozni, ahelyett, hogy munkájával foglalkoznánk – írja. Mivel ebben az országban nincsenek tényleg imponáló kapacitások, a valóban értelmes egyéneket már a kormány kimerítette. Eötvösről már hivatalba lépése óta sokat írtak, és nem a sajtó támadásainak következtében – ahogy ő mondja – követett el hibákat, hanem azért, mert nem felelt meg az elvárásoknak. A modern eszmék úttörőjét látták benne, de amit csinál, az a középkor mélyén rejtőzik. Ezek után felsorolja, melyek azok a területek, amelyeket érintettek Eötvös reformjai. A népiskolai törvény miatt sok kritika érte, mert a klérusnak az iskolára való befolyását megszüntette. Kifogásolja a zsidó vallás egyenjogúsításának módját is, az egész törvény az új idők szellemének durva megsértése, mert azt akarja, hogy államilag legyen elismerve az izraelita vallás. A minisztérium nem állampolgárokból gondolkodik, hanem vallásokban és vallásokhoz tartozó egyénekből. Megemlíti még a civil házasság bevezetését is, de ehhez nem fűz kritikái megjegyzéseket. Eötvös legújabb terve

a pesti egyetem átszervezése, de ennek sem lesz sikere, mert itt is a vallási elemet veszi figyelembe. Az egyetem hat fakultása között három teológiai van. A cikkíró leszögezi, a vallás nem tudomány, hanem hit kérdése, a teológiának nem kell az egyetem szerves részének lennie.

A nyomdai szedők 1870-es sztrájkja miatt február 19-étől március 19-éig felére csökkentett terjedelemben, esti kiadás nélkül jelent meg a *Wanderer*. Május 24-én közlik, hogy Lónyay Menyhért magyar pénzügyminisztert az uralkodó kinevezte közös pénzügyminiszterré. Búcsúbeszéde kapcsán súlyos aggályokat is kifejezésre juttatják, elmondják, hogy nem érdemelte meg a bizalmat, alkalmatlan arra, hogy anyagi értékeket bízzanak rá, nem tudott eddig sem a pénzzel elszámolni. Szeptember 10-én a Pestről beküldött „Andrássy als Politiker. Lónyay als Schuldenmacher” című írásban összevetik őket. A cikk írója bírálja a gazdasági helyzetet, a pénzromlást, véleménye szerint az ad absurdumig vitt alkotmányosság csak elnyomásba vagy forradalomba csaphat át, de legalábbis az állam felosztásába. Egyébként az év során az osztrák választásokon a liberális párt nagy visszaesést ért meg. Október 16-án az „Unsere Preßzustände” című írásban a hivatalos lapok „örült zabolátlanságáról” beszélnek, s ez arra mutat, hogy a kormánynak megint kellemetlen lett az igazság, megint kezdenek egy „darab papírtól” félni. A lefoglalások, betiltások, sajtóperek ismét szerepelnek a következő esküdszéki periódusban. A cikkíró ugyanakkor tiltakozik a sajtó ilyen rendszabályozása ellen és kijelenti, hogy a sajtó kitart, hiszen sok mindent megért már. December 31-én egy december 29-i pesti keltezésű írás jelenik meg „xy” aláírással „Zur Charakteristik Andrassys” címen, amelyből nyilvánvalóvá válik, hogy Andrásynak is volt ellenző tábora. A szerző szerint Andrassy néhány kivételtől eltekintve szereti a jelentéktelen alakokat maga körül. Csengery például, aki az országban nagyra értékelt politikai kapacitás – egyébként Deák legszűkebb köréhez tartozott – is visszautasította a kabinetbe való belépést.

1871. január 12-én összefoglaló írás jelenik meg a kormányzópárt helyzetének értékeléséről „Die Regierungspartei in Ungarn” címen. A májusban a francia–porosz háborút lezáró békeszerződés után a poroszok kikiáltották a császárságot, amelyhez a délnémet államok is csatlakoztak. Ezzel tehát létrejött az egységes német birodalom, és ez egyben a végét jelentette a Habsburgok németországi aspirációinak. Az 1871-es év során kezdődtek meg a bécsi kormány tárgyalásai a csehekkel a velük való kiegyezés feltételeiről. A csehek esetleges egyenjogúsítása a dualizmus helyett trializmust, vagy később föderalista államszervezetté való átalakulást tett volna lehetővé. A *Wanderer* február 4-i számában jelent meg Eötvös nekrológja „Dr. S” tollából. A szerző méltatja Eötvöst mint költőt, író, publicistát és államférfit, tevékenységében azt kárhoztatja csak, hogy nem lépett fel elég bátran a klérussal szemben, mint ahogy az *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* szerzőjétől várható lett volna. Megemlíti még, hogy Eötvös egy ideig a *Wanderer* munkatársa volt. De a kritikai megjegyzések ellenére elismeri, hogy Eötvös politikusként is megmaradt tiszta, becsületes embernek. 5-én pesti keltezésű levél foglalkozik Eötvös

utódjaként szöbajöhető személyekkel. Eötvös nem volt született politikus, kitűnő író, európai műveltségű, nagy tudású ember volt, de hiányzott belőle az az energia, hogy nagyszabású elképzeléseit megvalósítsa. Ő volt az Andrássy-kormányban az egyetlen 48-as miniszter. Sajnos könnyen befolyásolható volt, és rossz emberek befolyásolták. A február 4-én kinevezett új kormány Karl von Hohenwart gróf vezetésével a csehekkel folytatott tárgyalásai mély aggodalommal töltötték el mind az osztrák–német, mind a magyar politikai vezető köröket. Magyarországon veszélyben látták a dualizmus létét. A Hohenwart-féle tervek megvalósulása esetén Andrássy kilátásba helyezte lemondását. Végül Ferenc József az alapcikk elutasítása mellett döntött, a Hohenwart-kormány pedig októberben lemondott, majd ezt követte Beust bukása is. Andrássy Gyulát november 14-én közös külügyminiszterré nevezik ki, ő látja el a tisztségéből felmentett és magyar miniszterelnökké kinevezett Lónyay Menyhért ideiglenes utódként a közös pénzügyminiszteri feladatokat is. Lónyay egyik fő törekvése a nemzetiségek leszerelése, a másik az ellenzék letörése és a párt megerősítése, egységének megszilárdítása volt. December 30-án lát napvilágot az a Deák Ferencet méltató írás, amelynek szerzője „Egy magyar képviselő”-ként írja alá a cikket. Írását azzal a megállapítással kezdi, hogy kevés történt az anyagi reformok és az ország belső konszolidációja terén. Mit használ a legjobb szándék, ha a javaslatok évekig fekszenek. Sem Lónyay, sem Kerkápoly Károly, (Lónyay közös pénzügyminiszteré történt kinevezése után ő volt a magyar pénzügyminiszter, R. M.) nem döntő tényező Magyarországon, egyedül csak Deák – véli. A baloldal, Tisza képviseli a modern haladást? – teszi fel a kérdést, s ha Deák nem ismerné a baloldalt, akkor még a liberálisok és a baloldal közötti szövetség is elképzelhető lenne.

1872. január 25-én és február 18-án a vonal alatti részben „Der Wanderer vor zweiundsechzig Jahren” címen jelent meg a lap történetével foglalkozó írás „M. A.” aláírással. Az 1809-es év volt a lap alapításának éve, a kis nyolcadrét alakú lap volt a *Wanderer* őse. A visszaemlékezés a napóleoni idők végeztével, Bécs visszafoglalásával 1814-gyel folytatódik, a szerző a lapból vett idézetekkel mutatja be a korabeli Bécs utcaképét, néhány jellemző alakját, utal a felvilágosodás jegyében kelt morális írásokra. A kis írás egyben egy fejezet sajtótörténet is, nyomon követhető benne a *Wanderer* további fejlődése, a külföldi levelezők megjelenése. Az „egy magyar képviselő” a szerzője az 1872. február 24-i írásnak is, amely a magyarországi párhelyzetet tárgyalja, s amelynek lényege röviden, hogy a pártok között ellentétek vannak. Szintén az „egy magyar képviselőtől” származik a március 16-i „Ein Sündenregister” című írás, amelyben kifejti, hogy az új választási törvény katasztrófa lesz, s ebben nemcsak a kormány, hanem minden párt hibás. Ennek hátterében az áll, hogy a kormány február 22-én az országgyűlés elé terjesztette választójogi reformjavaslatát, amely az 1848. évi választójogi törvényen alapul, de korlátozza a választók számát, és az országgyűlési ciklus tartamát öt évre emeli. A 48-as Párt, amely demokratikusabb választójogot követelt, később obstrukcióval megbuktatta a javaslatot. Március 28-án közlik, hogy a *Wanderer* reggeli számát elkobozták, s ennek

okáról nem adtak felvilágosítást. 30-án ehhez a következőket fűzik: „A liberalizmus a legszebb virágokat hozza! A magas kormány idegessége egyáltalán nem erősségének jele, csak kártyaváracak védenek minden fuvallattól. Az elkobzás miéртje érthetetlen számunkra, hamarosan megint kioktatnak majd, hogy milyen veszélyes az államra, ha Ausztria természetes államformája mellett szólunk. Mikor Bach alatt a *Wanderert* elkobozták, a szerkesztőség képviselője érdeklődött Janota úrnál, az akkori bécsi rendőri hatalmasságnál, hogy miért került a *Wanderer* sötét erők hatalmába, azt válaszolta, hogy meg kell kérdeznie az illetékes felügyelőt, mit is talált, mert ő a *Wanderert* elejétől végéig végigolvasta, és semmit nem talált, amiért el kellett volna kobozni.” Kifejtik továbbá, hogy feladatuknak tekintik, hogy az osztrák tartományok minden autonóm eleme számára publikálási lehetőséget biztosítsanak és „ezt a feladatot nem az exkluzív pártprogramok merev képviselőjében keressük, hanem az autonomista és szabadelvű tényezők közötti politikai kapcsolódási pontokhoz való ragaszkodásban. Ilyen kapcsolódási pontoknak tartjuk az összállami gondolatot és a meghamisíthatatlan alkotmányosságot, amelyek legkevésbé ott találnak képviselőkre, ahol ellentétben a legfőbb államérdekből eredő izgatással és erőszakkal nem indul ki a pártokból egyesülés illetve békülés [...]” Leszögeznek, hogy feladatukat el fogják látni, vagyis ezeket a véleményeket kifejezésre juttatják és továbbbítják. Számítanak a nemzetiségek és minden baráti párt támogatására. [...] „Éppen ezért lapunk külső megjelenésében is ezt a feladatot kell hogy támogassa”, és a következő hónaptól kezdve a *Wanderer* terjedelme is növekedni fog. Áprilistól valóban nagyobb formátumban, 8 három hasábos oldalon, valamint 4 oldal hirdetéssel jelent meg a reggeli kiadás. Azonban a *Wanderer* elveinek ilyen határozott kifejtése valószínűleg megint rendőri eljárást vont maga után, ugyanis április 15-étől május 5-éig a lap nem jelent meg. Az április 5-i esti kiadás tanúsága szerint a szerkesztőségben változás történt: kiadó és felelős szerkesztő J. Leithner. A szerkesztőváltásoknak azonban még mindig nincs vége: május 5-étől Heinrich Julius Batovec jegyzi felelős szerkesztőként a lapot. Július 20-án Deák Ferencről jelent meg írás, amelyet Pestről küldtek be, aláírója „egy magyar”. Írását azzal a megállapítással kezdi, hogy Deák érdemeit még az ellenzéki sajtó is elismeri, lehetne miniszter, lehetnének kitüntetései, lehetne gazdag ember, de ő szerényen él, csak hazájának szolgál. Ugyanakkor a dicséretre szemrehányás is van elrejtve: nem szabad túrníe, ami „cégénél” történik. Ezek után Lónyay működését bírálja, aki Deák neve alatt intézi kétes üzleteit. Deáknak nehezebb esik egykori párttársa ellen fellépni, de ez gyengeséggé válik, kompromittálja. Július 31-én a lehetséges pártfúzióról (a Deák-párt és a balközép egyesüléséről, ami 1875-ben be is következett) elmélkedik egy szerző. A kormányzópárt széthullása gyorsan halad előre – írja, az új kormányban Lónyay még jobban előtérbe fogja tolni személyiségét. Véleménye szerint egy esetleges koalíciós minisztérium tulajdonképpen fontosabb és ennek elérésére jobban is törekszenek, mint magára a koalícióra. Úgy tűnik azonban, hogy a fúzió kérdését egyelőre elnapolták, mert a politikai helyzet áttekintését csak a következő országgyűlés fogja lehetővé tenni. A Lónyay-féle gazdasági vissza-

élésekkel foglalkozó írások mellett ki kell emelnünk egy a magyar felsőházzal kapcsolatos írást, amely Pestről érkezett és augusztus 18-án jelent meg. Az országgyűlés kétkamarás szisztéma szerint működik és ezt tartjuk a legmegfelelőbbnek. Bár a mai magyar felsőház nem mindenben felel meg ellenőrző feladatának sem összetételét, sem házszabályát tekintve. Tagjai lehetnek születés szerint és a papság képviselői, ez azonban már nem felel meg a mai viszonyoknak. Még 1870-ben jelent meg egy brosúra, amely a felsőház újjászervezését követeli. A fő kérdés, kikből tevődjön össze. Véleménye szerint az lenne jó, ha a rendi képviseletet népképviselet váltaná fel, és ezzel együtt a felsőház házszabályát is megváltoztatnák. Szeptember 7-én a balközép pártértekezletén aztán valóban hajlandóság mutatkozik a „Deák-párt jobb elemeivel” való egyesülésre és közös minisztériumok létrehozására. Október 29-én a *Wanderer* beszámol arról, hogy a lap szerkesztői megjelentek az esküdtszék előtt, a szerkesztői közlemény leszögezi, hogy 63 éves fennállása alatt a *Wanderer* mindig pártatlanságra, mértéktartásra törekedett, független volt, egyetlen pártnak sincs elkötelezve, mindig a gyengék oldalán állt, mindig szót emelt a korrupció és a szociális igazságtalanságok ellen. December 5-én a király felmenti hivatalából Lónyay Menyhért miniszterelnököt és utódjául kinevezi Szlávy Józsefet. A pénzügyminiszter Kerkápoly Károly, addigi államtitkár, akit egy év múlva szintén leváltanak.⁹ Vele kapcsolatos a „Drei Jahre Kerkapoly” című, október 27-én az „egy magyar képviselő” tollából megjelent pesti írás. Kerkápoly három évvel ezelőtt vette át az államtitkárságot Lónyay kezéből, első beszédeiben bírálta elődjét, de a deficit továbbra is állandóan nőtt. A kormányváltás kapcsán írnak a Deák-párton belüli korrupció terjedéséről december elején. A Deák-párton belül is vannak tisztességes képviselők, akiknek az a véleményük, hogy az anyagi jólét emelését a kormány emberei ne magukon kezdjék. A kormányban szét kell választani a tiszta és nem tiszta embereket. Szlávy – a cikkíró véleménye szerint – a tiszta emberek közé tartozik. Kereskedelmi miniszterként ugyan nem rontott el semmit, de semmi jót sem tett. Október 28-án és 29-én ismét sajtópere van a *Wanderer*nek, amelynek eredményeképpen Batovecet végül felmentették. A per alapját a *Wanderer*nek, a dornbachi eseményekről közölt július 20-i „Die sociale Bewegung” és „Armes Oesterreich” című írásai képezték. A Bécs melletti kis helységből munkások zavargásairól adtak hírt, és a kormány attól félt, hogy a zavargások általánossá válnak, forradalom tör ki. A *Wanderer* tulajdonképpen csak a kevesek tőzsdespekulációk általi meggazdagodása és a növekvő szociális egyenlőtlenségek ellen emelte fel a szavát. Batovec a régi mentséggel élt: a cikket olvasatlanul küldte nyomdába, mert megbízható szerzőről volt szó. Lázításról pedig azért nem lehet szó, mert a *Wanderert* elsősorban nem a munkások olvassák, hanem az „uralkodó osztály” tagjai. December 8-án az „Alle sind zufrieden” című írás beszámol arról, hogy Lónyayt nagy éljenzés közben rehabilitálták pártjában, nem privát ügyei és

⁹ A politikai események hátterének ismertetéséhez felhasználtam: *Magyarország története. 1849–1890.* Főszerk. KOVÁCS Endre. Szerk. KATUS László. VI./1–2. Bp. 1979.

privát erkölce az oka annak, hogy mennie kellett. Szlávy azt mondja, programja ugyanaz lesz, mint elődjéé volt. Végül azzal összegzi az eseményeket, hogy ha Lónyay jót akar pártjának és az országnak, inkább maradjon a háttérben. Az év utolsó napjaiban Szlávy életrajzát adják, addigi munkásságát ismertetik, s a Szlávy-minisztériumra váró feladatokat elemzik. Nehézsége az, hogy egyszerre kell megvédenie magát az ellenzékkel és saját pártjával szemben. December 17-én ismét összefoglalják a lap álláspontját, amelynek fő pillérei az összállami gondolat mellett való kitartás és alkotmányosság, a népek megértése és együttes munkálkodása a közös jövő és a jólét érdekében.

A fővárost már 1873 elején Budapestként emlegetik, noha a hivatalos egyesítés csak november 17-én történt meg. 1873. február 25-én az „Ein Kulturprogramm” című írás ifjabb Zichy József ipar- és kereskedelemügyi miniszter beszédét ismerteti. Mint írja – a beszédet minden párt tetszéssel fogadta. Zichy tervei, hogy a mezőgazdasági országot iparivá akarja alakítani, kicsit kalandosnak hat, csak fokozatosan van értelme a szerző szerint. Az új miniszter alulról akarja az építkezést elkezdni. Programjában szerepel iskolák, múzeumok alapítása, fejlesztése, vagyis a népnevelés színvonalának emelése. Továbbá helyes vasútépítési politika, vagyis nem új vasútvonalak építése, hanem a meglévők korszerűsítése és általában a közlekedés könnyítése, ezen túl a fiumei kikötő fejlesztése. Március 22-én a szerkesztőség ismét fontosnak tarja a *Wanderer* politikai hovatartozását leszögezni, álláspontját összefoglalni. „Lapunk megőrizte teljes függetlenségét, a hazugsággal, hízélgéssel, és a mindent megmérgező korrupcióval szemben, amelyek ma a társadalmi rend alapjait próbálják elkorhasztani. Célunkat: a közös haza jóllétét és virágzását a népek megértésében és együttműködésében, közös jóllétében keressük.” Ezek után közlik, hogy a viláskiállítás alkalmából áprilistól rendszeres viláskiállítási mellékletet adnak ingyen a laphoz. Május 9-én a bécsi tőzsdén a legnagyobb tőzsdeügynökség fizetéseképtelenséget jelentett be, erre az értéktőzsde forgalma teljesen leállt. Ez volt az ún. „fekete péntek”, a tőzsdekrach napja. Erről a *Wanderer* is beszámolt, és a túlzott spekulációban látta ennek okait, ugyanakkor azzal biztatott, hogy ez még nem teljes csőd. Május 10-én a gazdasági élet katasztrófájának okait foglalják össze. Egyfelől az államadósság okozta károkban látják, éleslátással leszögeznek ugyanakkor, hogy ha bizonyos bankok összeolvasztásával nem sikerül a gazdasági krízisből kilábalni, akkor a válság könnyen átcsaphat politikai krízisbe is. Július 30-án a viláskiállítást bírálják, amelynek kezdettől azt a szerepet szánták, hogy Ausztria–Magyarország nagyságát és dicsőségét mutassa be a nagyvilágnak. Ez a terv teljes sikertelenségbe fulladt. A Monarchia többi népei távolmaradtak a kiállítástól, csak a két legnagyobb nemzet szerepelt. Leszögeznek továbbá, hogy a gazdasági katasztrófa is szoros összefüggésben áll a viláskiállítás fiaskójával. Az ipar, kereskedelem, az úthálózat és a magánbankok fejlesztése okozta gyors fellendülés az államadósság rohamos növekedésével volt csak elérhető. A közvetlenül a bécsi viláskiállítás megnyitása után bekövetkezett csőd felderítette a mindent átszövő korrupciót is, de ennek okai nem annyira egyes személyekben keresendők, hanem a szabadkereskedelmi politikába

vetett vak hitben is. A válság, amely a részvények 339 pontról 105 pontra való zuhanásán mérhető le a legjobban, 1876-ig tartott.¹⁰

A *Wanderer* 1873. augusztus 14-i számában „Seit vierundsechzig Jahren!” címen szerkesztőségi közlemény látott napvilágot, amelyben hangot adnak a lap megszűnésétől való félelmüknek. A sajtóirodával kapcsolatban álló lapoktól szivárgott ki ugyanis a 64 éve létező lap megszüntetésének híre. Ennek kapcsán a szerkesztőség röviden összefoglalja a *Wanderer* eredményeit: az 50-es évektől kezdve publicisztikai iskolát teremtett, mindig a kiegyezés pártján állt, soha nem képviselte egyetlen párt érdekeit, lapjuk példája annak, hogyan lehet egy lap ellenzéki anélkül, hogy igazságtalan lenne és példáját adták annak, hogy egy lap ellenzékiessége összeegyeztethető a hazafisággal, a dinasztiahoz való hűséggel. Leszögezik továbbá, hogy a lap életképes, erős vállalkozás. A lap utolsó száma augusztus 15-én jelent meg. Ebben a „Der letzte Artikel” című cikkben vesz búcsút a szerkesztőség. A *Wanderer* az utolsó szerkesztőségi közlemény szerint „hosszú évtizedeken keresztül fontos szerepet töltött be az osztrák publicisztikában”. Politikai hagyatékként a gondolkozni és dolgozni kettős célt jelöli meg. „A hangos jelszavak gondolkodás nélküli visszhangzása, a terrorizmus, önkény alatti megfélemlítés nem szül jót, dolgozzatok! A munkában találja meg minden nép erkölcsi felmagasztosulását, szellemi szabadságát, politikai érettségét!” „Bár a lap meghal, azok az eszmék semmiképp sem halnak meg, amelyeket képviselt” – ezekkel a szavakkal búcsúzik a szerkesztőség.

A *Wanderer* magyar szépirodalommal kapcsolatos közleményeit műfajok szerint és azon belül időrendben tárgyaljuk. A *Wanderer*ben a tárgyalt időszakban mindössze két magyar vers fordítása jelent meg. 1863. november 13-án Arany János „A walesi bárdok”-ját közölte a lap „Die Barden von Wales” címen, sajnos azonban a fordító kilétét nem sikerült megállapítanunk. Annyi bizonyos, hogy nem található a *Wanderer* számára rendszeresen fordító költők (Kertbeny, Dux Adolf, Moritz, Kolbenheyer, Maximilian Moltke, Leopold Rosner, Ignaz Schnitzer) között. A szerkesztőség azt a megjegyzést fűzi hozzá, hogy Arany „a legjelentősebb a ma élő magyar költők között”, valamint, hogy „legújabb munkáját a lehető leghűségesebb fordításban tesszük közzé”. 1868. április 6-án tévedésből Tompa Mihály halálhírét közlik és ez alkalomból teszik közzé Arnold Ziltz jól sikerült fordításában a „Ne nézzenek rám...” című versét „O wende ab die falschen Augen” címen. A vers 1850-ben keletkezett. Tompa költészete az önkényuralom korában megváltozott, a társadalmi tematika fokozatosan a háttérbe szorult, a költő, akit a Bach-rendszerben kétszer is meghurcoltak, a magánélet szférájába vonult vissza, verseiben gyakran szólal meg az életundor, a halálvágy. Ugyanakkor hazugságnak érzi a vigasztaló szavakat,

¹⁰ A bécsi tözseválság okainak ismertetéséhez felhasználtam: KAHN, Robert A.: *Geschichte des Habsburgerreiches 1526–1918*. Wien–Köln–Graz, 1972. 312. és ANDICS, Helmut: *Das österreichische Jahrhundert. Die Donaumonarchie 1804–1918*. Wien–München–Zürich, 1974. 169.

saját belső fájdalmába menekül, erre a legjobb példa a fent említett vers.¹¹ Az 1868-ban már súlyos beteg költő téves halálhíre nem sokkal előzte meg halálát, Tompa Mihály 1868. július 29-én elhunyt.

A magyar prózát azonban igen nagy számban, többségében Jókai munkái képviselik a lapban. 1862. január 9. és 21. között Jókai Mórtól a „Die gute alte Frau” („A jó öreg asszony”) című elbeszélés jelent meg Leopold Rosner (1838–1903) pesti születésű könyvkiadó és könyvkereskedő, színész, Jókai és Eötvös műveinek német fordítója tolmácsolásában, aki a 60-as években dolgozott a *Wanderer* számára. 1862. április 1. és május 2. között Beöthy Lászlótól a „Robert der Teufel” című elbeszélést közölte a lap Ignaz Schnitzer (1839–1892, pesti születésű színműíró és fordító, 1869-ben a *Neues Pester Jorunal* alapítója, majd 1880 és 1885 között a lap bécsi tudósítója) fordításában. Magyarul „Ördög Róbert” címen látott napvilágot Beöthy műveinek 1859-es kiadásában. 1864. január 21-étől február 9-éig folytatásokban jelent meg Jókaitól az „Eine polnische Geschichte” című elbeszélés a fordító neve nélkül. Magyarul „Egy lengyel története” címen a *Milyenek a nők?* című 1865-ös kötetben szerepel. 1864. szeptember 19-étől szeptember 30-áig közölték folytatásokban Jókai „Zehn Millionen Dollars” című elbeszélését, szintén a fordító neve nélkül. A „Tíz millió dollár”-t Bródy Zsigmond fordította németre, aki ebben az időben Bécsben élt. 1864. december 24-én a *Bolond Miska* alapján jelent meg „Ein vielgewandter ungarischer Schneidergeselle” című elbeszélés, amely „Vámbery Ármin kalandjaiból” címen „Garabonciás” aláírással szerepel a *Bolond Miska* december 18-i 51. számában. 1865-ben látott napvilágot Kemény Zsigmondtól „Die Abgründe des Herzens” című, 1854-ben magyarul „A szív örvényei” címen megjelent elbeszélés. A fordító személyére vonatkozóan nincs adatunk, megjegyzésként csak annyi áll, hogy a fordítást maga a szerző „hagyta jóvá”. 1865. április 4-én „Pater Greuter” című ironikus kis költeményt hoz a *Wanderer*, forrásként ismét a *Bolond Miska* van megadva. A vers érdekessége, hogy rímhelyzetben német szavak szerepelnek. Szerzője, a Kipfelhauser álnevet használó Tóth Kálmán (1831–1881), a *Bolond Miska* megalapítója, aki Kipfelhauser figurájában gúnyolta ki a germanizációt. Az 1865. június 19-i esti kiadásban a „Heinrichs Engel” című elbeszélés szerzője Balázs Sándor (1830–1887), a Nemzeti Színház könyvtárosa, több lap (*Hölgyfutár*, *Budapesti Visszhang*, *Divatcsarnok*) szerkesztőségének munkatársa, a fordító pedig Ignaz Kugel. Magyarul Balázs Sándor *Tükörcsodák* című 1865-ben megjelent kötetében látott először napvilágot. 1867. április 16-án ismét egy Jókai-mű szerepel a *Wanderer* lapjain: „Ein Schauspieler-Original”, amely magyarul „Egy minta színész” címen jelent meg. 1867. május 7-én Petőfitől „Die Flüchtlinge” című prózai írást közölték. „A szökevények”, Petőfi első eredeti novellája, valószínűleg 1845 márciusában keletkezett, a költő hagyatékának sajtó alá rendezője, Gyulai Pál 1863-ban adta ki.¹² A fordító neve nem ismert. Augusztus 20-án található Jókaitól „Ein russisches Hofgeschichtchen” Leopold Rosner fordításá-

¹¹ KOVÁCS Kálmán: *A népies-nemzeti irányzat. Tompa Mihály*. In: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Szerk. SÓTÉR István. IV. Bp. 1965. 159–165.

¹² *Petőfi Sándor szépprózai és drámai művei*. Bp. 1952. 335.

ban, ennek magyar eredetijét sajnos nem sikerült megtalálnom. Lehetséges, hogy Jókainak erre az orosz tárgyú elbeszélésére is a svéd Magnus Jacob von Crusenstolpe „Russische Hofgeschichten” című kötetének valamely története hatott, bár ennek a műnek 1914-es kiadásában nem találtunk semmi hasonlót.¹³ Szeptember 28-án jelent meg: „Emina. Eine türkische Geschichte nach Jókai”. Magyarul a *Milyenek a nők?* című kötetben látott napvilágot. Az 1867-es év még egy Jókai-elbeszéléssel zárul: a *Wanderer* „Die unsichtbare Wunde” címen tette közzé a *Dekameron* I. kötetében megjelent „A láthatatlan seb” című novellát „L. G.” fordításában.

A magyar írókkal kapcsolatos rövid hírek közül az első 1865. május 3-án Jósika Miklós halálhírével és méltatásával kapcsolatos. Így írnak róla: „Az egyik legkiválóbb regényíró, a magyar Walter Scott”, „ő volt az első, aki olvasóközönséget tudott teremteni a magyar regény számára”. 1865. július 14-én Johannes Nordmann írt *Az ember tragédiája* Alexander Dietze által készített, Pesten 1864-ben megjelent német fordításának kapcsán az 1864-ben elhunyt Madáchról. Madách munkáját Goethe *Faustjához* hasonlítja, majd így folytatja: „A magyar nemzet büszke lehet e költőjére: Petőfiben a népköltészet virágzott ki, Madáchban filozofikus költője van Magyarországnak, csak az sajnálatos, hogy mindketten alkotóerejük teljében, férfikoruk közepén haltak meg”. 1866. május 5-én „-w” jel alatt írás jelent meg „Ein ungarischer Dichter” címen Vörösmartyról. Vörösmarty, akit a „humánus, a hazája és nemzete java iránti szüntelen törekvés tett a magyar nemzet képviselőjévé”, akinek „minden szívdobbanása magyar”, elemzik továbbá költészetének és a magyar politika történéseinek kapcsolatát. 1866. augusztus 3-án közölte a *Wanderer* Egressy Gábor nekrológiáját, 1868. január 30-án Vas Gereben nekrológiáját Leopold Rosner írta. Elmondja életrajzát, főbb munkáit, dicséri falusi történeteinek találó jellemrajzát, eredeti humoros nyelvét. A szerző is a nép gyermeke volt – írja – úgy beszéli nyelvét, ahogy előtte talán senki sem. Megemlékezik ezen kívül arról, hogy benne a *Wanderer* régi munkatársát veszítette el.

Végezetül a *Wanderer* magyar témájú könyvismertetéseiről kívánunk szólni. 1864. március 10-én Eötvös József 1864-ben megjelent *Gondolatok* című aforizma gyűjteményéről közöl ismertetést Johannes Nordmann. Írását azzal kezdi, hogy ünnepi óra erről a könyvről írni. Eötvös e munkája nem politikai írás, mint az *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* után várható lenne, de nem is szépirodalom, mint *A falu jegyzője* és más művei. Ezek gondolatok hitről, vallásról, emberről, világról, irodalomról, tudományról és politikáról. 1869. november 26-án Gyulai Pál összegyűjtött verseiről jelent meg ismertetés. Az ismeretlen recenzens azt írja, Gyulai Pál magyar költő és esztéta nem tartozik a fiatal korosztályhoz, működése a 48 előtti időbe nyúlik vissza, de csak most adja ki első verseskötetét. Esztétaként fontos helyet foglal el a ma-

¹³ Crusenstolpe hatásáról lásd: D. ZÖLDHELYI Zsuzsa: *Néhány orosz tárgyú Jókai-elbeszélés forrásáról.* = Filológiai Közölny 1965. 3–4. sz. 404–409. Itt mondok köszönetet D. Zöldhelyi Zsuzsának és Nagy Miklósnak, akik a novella magyar eredetijének megtalálására irányuló próbálkozásaimban nyújtottak segítséget.

gyar irodalomban. Vörösmartyról írt munkája alapján az ismertető szerint egyenrangú az angol esszéistákkal. Másik érdemének azt tartja, hogy élvezhető magyar prózát alkotott. Költőként inkább a reflexiók embere, nem östehetség. Bécsi diákként a recenziens 1863-ban több versét (például a „Hadnagy uram”-ot) lefordította németre. Költészetét inkább sok tanulás, mint közvetlen tapasztalat eredményének tartja. Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy ezekben az években a számos fordításon keresztül német nyelvterületen hamar népszerűvé vált Jókai művei dominálnak, kuriózumot képez a legnagyobb költők egy-egy versének fordítása, ezek kiválasztása és a hozzájuk fűzött méltatás bizonyára a lap magyar munkatársainak segítségével történt.

Az 1814-től kezdve rendszeresen majdnem hatvan éven keresztül megjelenő *Wanderer* az osztrák sajtó történetének meghatározó szeletét képezi. A *Wanderer* az 1848 előtti időszak, az osztrák Vormärz felvilágosult szellemű, a történetíró Joseph Hormayr által népszerűsített állampatriotizmus-gondolat jegyében a soknemzetiségű Monarchia sokféleségét több aspektusban bemutató néplapja. A 48-as bécsi forradalom és a magyar szabadságharc leverése után a Bach-korszak terrorjának sivár éveit alatti nőtte ki magát jelentős és a kor modern nyugateurópai lapjainak színvonalán álló, szabadelvű eszméket képviselő orgánummá. Ekkor vált a *Wanderer* a magyar érdekek fő szószólójává, s a magyar liberálisokat osztrák eszmetársaikkal összekötő kapocs Falk Miksa személye volt. Magyar szempontból – úgy érezzük – ez a legjelentősebb korszaka, a kiegyezés publicisztikai előkészítésében, a Deák-i magyar álláspont megismertetésében és ennek folyamatos hangsúlyozásában betöltött szerepe miatt. Elsősorban ezért tekinthető a *Wanderer* az osztrák–magyar kulturális kapcsolatok egyik fontos fejezetének.

MÁRIA RÓZSA

Auf Ungarn bezügliche Berichte des Wiener „Wanderer” 1862–1873

Die letzte Etappe der Existenz des *Wanderer* fällt in das Jahrzehnt der Vorbereitung und Verwirklichung des Ausgleichs zwischen Österreich und Ungarn in 1867, dies ist die Epoche des wirtschaftlichen Aufschwungs, und der Wiener Weltausstellung von 1873. Die übertriebene Entwicklung und die Spekulationen haben dem Börsenkrach im Jahre 1873 vielfach beigetragen und dies verursachte die Einstellung des Blattes, dessen letzte Nummer am 15. August 1873 erschien.

Es gab weiterhin mehrere Pressprozesse gegen die Mitarbeiter bzw. Redakteure des *Wanderer*. Die Bedeutung des Blattes aus ungarischem Gesichtspunkt ist, daß durch die Vermittlung eines seiner Hauptmitarbeiter, des in Wien lebenden Max Falk, der Standpunkt und die Forderungen der ungarischen Liberalen unter der Leitung von Ferenc Deák in Zusammenhang mit dem Ausgleich im Blatt bekanntgemacht und ständig betont wurden. Somit bildet der *Wanderer* eine Brücke zwischen den ungarischen Liberalen und den gleichgesinnten österreichischen Politikern.

Während dieser Jahre besaß der *Wanderer* mehrere Redakteure, die meisten nur für kurze Zeit, der bedeutendste unter ihnen war zwischen 1862 und 1869 der Schriftsteller und Journalist Johannes Nordmann (1820–1887). Der *Wanderer* veröffentlichte ungarische Literatur, der meistübersetzte ungarische Schriftsteller war Mór Jókai.

KECSKÉS KATALIN

A magyar ex libris-művészet

„A modern iparművészet legdemokratikusabb, legérdekesebb, a sokszorosító művészetnek a nyugati államokban a középosztálybeli könyvbarátok, műpártolók és gyűjtők között legelterjedtebb ága.”¹ Így írt az ex librisről Soó Rezső világhírű biológiai professzor, a magyarországi ex libris-művészet és -gyűjtés egyik legelső méltatója és művelője. De hasonlóképp vélekedik napjaink egyik legelismertebb szakírója, Soós Imre is:

„... a kisgrafikák és ezen belül az ex librist a legdemokratikusabb művészeti műfajnak tekinthetjük. A gyűjtő ugyanis – néhány jó kisgrafika birtokában – csere útján további műalkotásokhoz juthat: az alkotóművészek által fába, rézbe metszett, sajátkezűleg nyomott és szignált grafikákhoz. Ha a gyűjtő az idők során mellőzni tudja a kisgrafikát is elárasztó gyenge, dilettáns alkotásokat, egyszer színvonalas gyűjteményt mondhat magáénak.”²

Mindez azt mutatja, hogy az ex libris gyűjtésének lényege jószerivel sem változott azóta, hogy Magyarországon először rendeztek önálló ex libris kiállítást. Hogy ennek az okait megismerhessük, szükséges röviden áttekinteni az ex libris kialakulását, önálló művészetté válásának történetét és megjelenését Magyarországon.

Napjainkban is formai követelmény az ex librisekkel szemben, hogy szerepeljen rajta a felirat: ex libris x. y. A változás csupán annyi, hogy az „ex libris” feliratot már bármely más nyelven helyettesíteni lehet. Magyarországon a „könyveiből” formula az elterjedt. Lehetőséget ad ez a felirat a szójátékokra is: egy gyűjtő különböző témáihoz különböző ex libriseket készíthet s ennek köszönhetően elterjedt például az erotikus ex librisek esetében a „sex libris” felirat.

Ami még meghatározó egy ex libris esetében, azt Soós Imre fogalmazta meg a legpontosabban: „Az ex libris készítésének íratlan szabálya, hogy az ábrázolásnak utalnia kell a tulajdonos személyére, érdeklődési körére, vagy arra az eseményre, melyre készült.”³ (Annál is aktuálisabb Soós eme meghatározása, mivel napjaink-

¹ berei Soó Rezső: *Az első vidéki ex libris kiállítás Debrecenben.* = Debreceni Szemle 1928. nov., 9. sz. 551.

² Soós Imre: *Művészetünk követe Milánóban: Vén Zoltán kisgrafikája.* = Művészet Barátai. Bp. 1995. nov.–dec., 16.

³ I. h. 16.

ban a nemzetközi ex libris-testületek egyik fő gondja, hogy sikraszálljanak a mindjobban terjedő úgynevezett pszeudo-ex librisek megjelenése ellen, amelyek nem jelölik meg pontosan a metszet tulajdonosának nevét, vagy már nem élő személyeket jelölnek meg tulajdonosként. A probléma nagyságának érzékeltetésére lássunk néhány adatot az 1993-ban a Sint Niklaas-ban levő Ex libris Centrum által Mercator halálának 400. évfordulójára kiírt pályázattal kapcsolatban):

„... a beküldött kisgrafikák között 39 (!) olyan lap szerepelt, amelyen semmiféle felirat, név, vagy a könyvjegyre való utalás nem található. Ezen túlmenően több mint 100 pszeudo-ex libris érkezett be! Ezek az ál-könyvjegyek nem létező személyek nevét viselik. Leginkább visszatetsző, hogy a 400 éve nem élő Mercator nevére 74 ilyen lap készült! Néhány ravaszkodó exlibris-mester beírta a G. M. monogrammal, melyből bárki bármit kiolvashatott.”⁴

Gyakorlatilag a könyvek létrejöttével nevezhető egyidősnek a könyvtulajdonosoknak az a törekvése, hogy valamiképp megjelöljék a birtokukban levő írást, nyomtatványt. Már a legkorábbi időkben is volt példa arra, hogy a könyv birtokosa beírta, bejegyeztette nevét, monogramját, címerét valamelyik lapra, vagy akár a fedőlapra. Később aztán a kézi bejegyzések mellett megjelent a dombornyomás, majd a különféle technikával készült metszetek térhódítása következett be. Főrangú családok esetében leggyakrabban a családi címer szerepelt megkülönböztető könyvjegyként. Ezzel egyidőben jelent meg az igény a metszetek esztétikai, művészeti színvonalának emelésére is. Egész röviden összefoglalva ez az ex libris kialakulásának folyamata.

A legkorábbi időkből is fennmaradt olyan metszet, amelyet mai fogalmaink szerint is kétségtelenül ex librisnek nevezhetünk, Albrecht Dürer egy fametszete, melyet 1516-ban készített.⁵ Mivel tudjuk, hogy a Dürer-család a békési Ajtós községből származott el Nürnbergbe, elmondhatjuk, hogy Magyarországnak is van némi köze az ex libris születéséhez.

A legrégebbi magyarországi ex libriseknek Teilknes János pozsonyi polgár és Bártfa város fametszeteit tartja napjainkban a szakirodalom.⁶

Az ex libris igazi térhódítása a XIX. század végének Nyugat Európájában következett be. Ekkor főleg a könyvomásos technikával készült ex librisek a legelterjedtebbek, de a század vége felé megjelenik a fotótechnika is, ami jelentősen megkönnyíti a sokszorosítást és ezért gyorsan népszerűvé válik.

A századforduló idejére az ex libris immár teljesen túllépett eredeti funkcióján. Mivel kivitelük mind igényesebb lett, egyre nagyobb szaktudást, egyre korszerűbb technikát követelt meg, alkotóikat is növekvő megbecsülés övezte és a mind értékesebb nyomtatványok immár önálló műként is elismerést nyertek. Kialakult szervezett gyűjtésük, az ex librisnek már csak másodlagos feladata az, hogy a könyv tulajdonosát jelölje: a rajta szereplő név már a művészeti alkotást fémjelzi.

⁴ Soós Imre: *Szemle.* = Kisgrafika 1993. 3. sz. 12.

⁵ *Magyar ex libris a XX. században.* Szerencs, 1968. 3.

⁶ *I. m.* 3.

A századfordulón szűk körben ugyan, de már Magyarországon is terjedőben van a modern ex libris, igazán azonban a 20-as és főleg a 30-as években éri el a világszínvonalat a magyar művészek alkotásainak értéke is. Ez szerencsére napjainkig így maradt. Már ekkor kialakulóban vannak azok a gócpontok, amelyek azóta is a magyar ex libris fellegvárainak nevezhetőek. Ilyen a minden tekintetben vezető szerepet vivő világváros Budapest, ezenkívül Szeged, Debrecen és egyes erdélyi és partiumi városok (Brassó, Nagyvárad stb.): utóbbiak Trianon után is élénken részt vettek a magyar ex-libris-életben gyűjtői és művészeik révén: ez úgyszintén napjainkig ható folyamat. A magas ex libris-kultúrával rendelkező Csehszlovákia kivételével a szomszédos országokban élő magyar kisebbség művészi országaik legjelesebb alkotói közé tartoztak–tartoznak, amit a külföldi szakirodalom is elismer, így például napjaink kiváló gyűjtője és szakírója, a német Gernot Blum (Mönchengladbach) a legjelesebb, erotikus lapokkal is foglalkozó romániai illetve jugoszláviai művészként Radványi-Román Károlyt és Andruskó Károlyt említi.

„Während Bulgarien zum erotischen Exlibris keinen erwähnenswerten Beitrag geleistet hat, stammt aus Rumänien Karoly Radványi–Roman, dessen erotische Holzschnitte von hohem Niveau sind. Seine sehr frei dargestellten Geschichte steile gefallen, weil sie oft nur symbolhaft dargestellt sind. ... Aus Jugoslawien ist nur Karoly Andrusko bekannt. Seine vereinzelt Versuche, Exlibris zu unserem Thema zu gestalten, sind wenig gelungen. Seine Themenwelt ist eben mehr die Landschaft.”⁷

Az ex libris tipikusan modern művészeti ág, ezért jellemző, hogy főleg a nagyvárosokban erősödött meg, különösen ott, ahol egyébként is élénk művészi, szellemi élet folyt. Budapesten került sor először Magyarországon önálló ex libris kiállításra 1903-ban, majd a következő helyszíne is a főváros volt, igaz erre tíz évet kellett várni. Az első vidéki ex libris kiállításnak pedig Debrecen adott otthont 1928-ban, amely város akkoriban gyűjtői és művészei (Nagy József, Toroczkai, Dienes és Haranghy), valamint ezek egyesülete, az Ajtósi Dürer Céh révén akkoriban a II. világháború kitöréséig az ex libris élet központja volt.

A századfordulón már létezett magyar ex libris-egyesület is. Legkorábbi volt a Szent-György-Czéh, a Magyar Amatőrök és Gyűjtők Egyesülete. Ennek vezetősége olyan illusztris személyiségeket tudhatott soraiban, mint pl. az elnöki tisztet betöltő ifj. gróf Andrássy Gyula, a társelnök Bárczy István (egy időben Budapest polgármestere), de alelnök volt Alpár Ignác, gróf Apponyi Sándor, gróf Batthyány Gyula, gróf Szapáry László, gróf Teleki Sándor is.⁸ A felsorolt nevekből is látható, hogy ez az egyesület még magán viseli a XIX. sz. jegyeit, az ex libris-gyűjtés ekkor még a társadalom felső rétegének, különösképp az arisztokráciának volt kedvelt időtöltése. Igazi polgári egyesület volt azonban a már említett Ajtósi Dürer Céh, amely Debrecenben jött létre 1935-ben és papíron csupán 1949-ben szűnt meg,⁹ hasonlóképp

⁷ BLUM, Gernot: *Die Kunst des erotischen Exlibris*. Wiesbaden, 1986. 53.

⁸ *A Gyűjtő – Le Collectionneur*.

⁹ Soós Imre: *Gondolatok lapunk 32. évfolyamának zárásakor*. = *Kisgrafika* 1993. 4. sz. 8.

pedig a MEGE, a Magyar Exlibris és Grafikagyűjtők Egyesülete, amelyet 1932-ben hívott életre Nagy József, Arady Kálmán és Pinterits Tibor.¹⁰

Ebben az időben olyan neves művészek éltek és alkottak Magyarországon, mint például Horváth Endre, Haranghy Jenő, Drahos István, Vadász Endre, vagy a napjainkban is aktív művész Várkonyi Károly, vagy a nála is idősebb prof. Petry Béla*. A II. világháborút követően a MEGE helyére a KBK, a Kisgrafika Barátok Köre lépett 1959-ben 76 alapító taggal,¹¹ amely most is létezik (alapító tagja volt Stettner Béla és Réthy István is). Ebben az időszakban is kiváló művészek tevékenykedtek Magyarországon: Tempinszky István, Fery Antal, Varga Nándor Lajos, Varga Mátyás, Gácsi Mihály, Diskay Lenke, Menyhárt József, Sterbenz Károly, Kaveczky Zoltán, Perei Zoltán, Nagy Árpád Dániel, Tavaszy Noémi, Kopasz Márta, stb. akik világhírnévre tettek szert.

Ebből a rövid, vázlatosnak mondható felsorolásból is világosan nyomon követhető, az a töretlennek mondható fejlődés, ami a magyar ex libris útját jellemezte a kezdetektől. Mivel olyan folyamatról van szó, amelynek érvényessége a mai napig tapasztalható, feltétlenül érdemes némiképp részletesebben áttekinteni a magyar ex libris helyzetét napjainkban, különös tekintettel annak a nemzetközi ex libris mozgalomban elfoglalt helyére, hiszen a művészetnek ez az ága jószerivel attól kezdve, hogy Magyarországon is elterjedt, világszínvonalú művészi alkotásokat termelt ki. A 90-es évek magyar ex libris-művészete vajon mennyiben tudott és tud megfelelni a tradícióknak a megváltozott világ keretei között? Ahhoz, hogy a kérdésre pontos választ adjunk, mindenekelőtt ismerni kell a magyarországi ex libris-mozgalom szervezett formáit, amelyek keretet adnak a művészek és gyűjtők közös tevékenységéhez és ugyanakkor ismertté és elismertté, valamint jogilag is létezővé teszik mozgalmukat, elkerülve ezáltal azt, hogy csupán egy beszűkült kör, alig ismert kezdeményezése legyen az. Mint láthattuk, ennek is megvannak a hagyományai.

A szervezett és komoly ex libris-élet alapsejtjeit a gyűjtőket és művészeket egyaránt tömörítő, jogilag is bejegyzett egyesületek jelentik. Ilyen volt Magyarországon a már említett Szent-György-Czéh, az Ajtósi Dürer Céh Debrecenben, valamint a MEGE a II. világháborút megelőző időszakban. Azt követően jött létre a Kisgrafika Barátok Köre (KBK, 1959), amely felvállalta a MEGE örökségét. Ez az egyesület a 60-as, 70-es és 80-as években égisze alá vonta szinte az összes magyarországi művészt és gyűjtőt, sőt egy igazán jelentős eredményt is elért nemzetközi vonalon: a FISAE XIII. nemzetközi kongresszusának megrendezését 1970-ben Budapestnek ítélte.¹² Ez a kongresszus a sikeres rendezésnek köszönhetően a FISAE elismerését váltotta ki. A KBK emellett több, ugyancsak nagysikerű országos találkozót rendezett országszerte (Tihany, Jászberény, Pécs stb.) Az állandó összejövetelek színhelye a Fészek Művész Klub volt.

¹⁰ LENKEY István: *Magyar exlibris 1935–36*. Repertórium. Debrecen, 1980. 2.

¹¹ SOÓS Imre: *Gondolatok lapunk 32. évfolyamának zárásakor*. = Kisgrafika 1993. 4. sz. 8.

¹² SOÓS Imre: *Hírek*. = Kisgrafika 1990. 4. sz. 12.

* 1996 végén elhunyt.

A KBK-t a FISAE tagjának tekinti, amit az a tény is igazol, hogy a FISAE abban a kiadványában, amely a legnevesebb gyűjtők és művészek névjegyzékét tartalmazza, magyarországi hivatalos szervezeteként jegyzi a KBK-t.¹³

A KBK-nak napjainkban három városban található jelentősebb csoportja: Budapesten, ahol a KBK székhelye is található, Pécsen, valamint Szegeden. A budapesti csoport élén az országos főtitkár, Dr. Vida Klára áll, Pécsen Kovács József, Szegeden pedig Szepesiváriné Rác Mária az ügyvezető titkár. Mindhárom városban igen élénk gyűjtőélet folyik, a városok csoportjai egymással is szorosabb kapcsolatokat ápolnak, így kerülhetett sor pl. 1995 november 10-én a szegedi és a pécsi csoport ünnepi találkozására Szegeden,¹⁴ de úgyszintén az ország szinte valamennyi pontjáról jelentek meg művészek és gyűjtők a pécsi titkár szervező Kovács József* 80. születésnapján rendezett összejövetelen 1995. február 27-én.¹⁵

Külön említést érdemel még a gyulai Dürer Társaság, amely az elmúlt években két pályázattal (Dürer-pályázat, 1992 és Erkel-pályázat, 1993) és az azok anyagából rendezett kiállítással tünt ki.¹⁶

Az egymás közti kapcsolatokat erősíti az is, hogy a KBK-nak tagjai lehetnek jogi személyek is. Ilyen KBK-tag pl. az ajkai, tapolcai és a jászberényi Városi Könyvtár, Szegeden a József Attila Tudományegyetem Könyvtára és a Somo gyi Könyvtár, de az Iparművészeti Múzeum is, amely magáénak vallhatja berei Soó Rezső professzor gyűjteményét.¹⁷

Ahhoz, hogy a KBK működése, de egyáltalán az ex libris, mint művészeti alkotás eljusson a szélesebb közvéleményhez, hogy bárki számára megismerhető legyen, elengedhetetlenek a kiállítások. Ezek rendszerint egy-egy művész alkotásait mutatják be, vagy valamilyen téma köré csoportosulnak. Csupán a példa kedvéért, a teljesség igénye nélkül említenék meg kiragadva néhány nagyszerű hazai kiállítást a 90-es évekből: Hervai Katalin (Budapest, 1990)¹⁸, Várkonyi Károly (Budapest, 1990)¹⁹, König Róbert (Budapest, 1991)²⁰, Dürer-kiállítás (Gyula, 1992)²¹, Moskál Tibor (Budapest, 1993)²², Ürmös Péter (Pécs, 1995).²³

¹³ *Directory of bookplate collectors and designers*. Compiled by Academician W. E. BUTLER Executive Secretary, FISAE. London, 1994. 97.

¹⁴ SZEPESIVÁRINÉ RÁCZ Mária: *Szegedi találkozó*. = Kalligráfia 1995. 4. sz. 6.

¹⁵ Kalligráfia 1995. 1–2. sz. 5.

¹⁶ ARATÓ Antal: *Erkel Ferenc az ex libriseken*. = Kisgrafika 1993. 3. sz. 1–2.

¹⁷ ? Kisgrafika 1990. 1–2. sz. 15.

¹⁸ ARATÓ Antal: *Hervai Katalin kiállítása*. = Kisgrafika 1990. 1–2. sz. 1–2.

¹⁹ ARATÓ Antal: *Várkonyi Károly kiállítása*. = Kisgrafika 1990. 3. sz. 9.

²⁰ ARATÓ Antal: *König Róbert kiállítása a Vigadó Galériában*. = Kisgrafika 1991. 1. sz. 1–2.

²¹ ARATÓ Antal: *Erkel Ferenc az ex libriseken*. = Kisgrafika 1993. 4. sz. 2.

²² ARATÓ Antal: *Moskál Tibor kiállítása*. = Kisgrafika 1993. 3. sz. 2–3.

²³ SOLTRA Elemér: *Ürmös Péter kiállítása – az alkotó munka tisztessége, becsületessége, pontosságá*. = Kalligráfia 1995. 3. sz. 1–3.

* 1996 márciusában elhunyt.

Mivel az ex libris olyan művészi alkotás, amely széles körben elérhető, elengedhetetlenül fontos a nyilvánosság, a népszerűsítés szempontjából a megfelelő sajtó létezése is. Magyarország a két világháború közötti időszakban – e tekintetben sajnos nem dicsekedhet komoly eredményekkel. A Szent-György-Czéh kiadásában létezett rövid ideig egy lap, amely *A Gyűjtő – Le Collectionneur* címet viselte. Szerkesztője Siklóssy László volt, és amint a címéből is sejthető, két nyelven, magyarul és franciául jelent meg.

Az első olyan kiadvány, amely kifejezetten az ex libris-szel és kisgrafikával foglalkozott a debreceni Ajtósi Dürer Céh lapja volt, a *Magyar Exlibris*. Anyagi okoknál fogva csupán két évfolyama jelent meg 1935–36-ban, dacára a magas színvonalnak, amit a szerkesztők: Nagy József és Soó Rezső neve garantált.²⁴ Ezt követően a MEGE jelentkezett saját kiadvánnyal, amely a *Kisgrafika* címet viselte, 1937 és 1944 között jelent meg, összesen 19 alkalommal: a *Kisgrafika* kiadásának a II. világháború tett pontot a végére.²⁵ Szerencsére azonban a világháború vége után létrejött KBK mindenben igyekezett felvállalni a MEGE örökségét, így került sor 1962-ben egy új ex libris folyóirat kiadására, amely a *KBK Értesítő* címet viselte. Ez az első évben kétszer, majd azt követően évi három alkalommal jelent meg egészen 1989-ig (évi 3 számig ugyanis nem volt szükség lapengedély megszerzésére).²⁶ A címe azonban többször is megváltozott. 1964-től *Kisgrafikai Értesítő*, majd 1968-tól – a MEGE-örökség szellemében – immár *Kisgrafika* címmel látott napvilágot. A kiadvány 1990-ben új formát nyert és ettől fogva már évi négy alkalommal jelenhetett meg.²⁷ Ez az új formátumú folyóirat napjainkig a KBK kiadványaként jelenik meg a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával. Felelős kiadója Vida Klára ügyvezető titkár, míg a szerkesztő Arató Antal (1975-ig Galambos Ferenc, majd 1985-ig Semsey Andor volt a szerkesztő),²⁸ de tagjai a szerkesztőbizottságnak Soós Imre és a Szófiából hazatért Király Zoltán is. A *Kisgrafika* mindenekelőtt a hazánkban rendezett kiállításokkal, művészek, gyűjtők bemutatásával foglalkozik, érdekességeket közöl a hazai ex libris-gyűjtés múltjából, de kitekint határainkon túlra is, különösképp a Trianonnal elcsatolt területek magyarságának művészeire. Ezenkívül foglalkozik a FISAE valamennyi tagországát érintő nemzetközi eseményekkel, valamint a legjelesebb külföldi kiállítások, művészek, pályázatok bemutatásával is.

A *Kisgrafika* mellett külön folyóirata van a KBK pécsi csoportjának, amely a *Kalligráfia* címet viseli. A 80-as évek végétől a pécsi csoport fokozatosan az ország legaktívabb egyesülete lett, köszönhetően elsősorban Kovács József ügyvezető titkár fáradhatatlan szervezőkészségének. E folyamat részeként értékelhető a *Kalligráfia* első számának megjelenése 1989-ben. Ettől az évtől fogva

²⁴ Soós Imre: *Gondolatok lapunk 32. évfolyamának zárásakor.* = *Kisgrafika* 1993. 4. sz. 8.

²⁵ I. h. 8.

²⁶ I. h. 8.

²⁷ I. h. 10.

²⁸ I. h. 9.

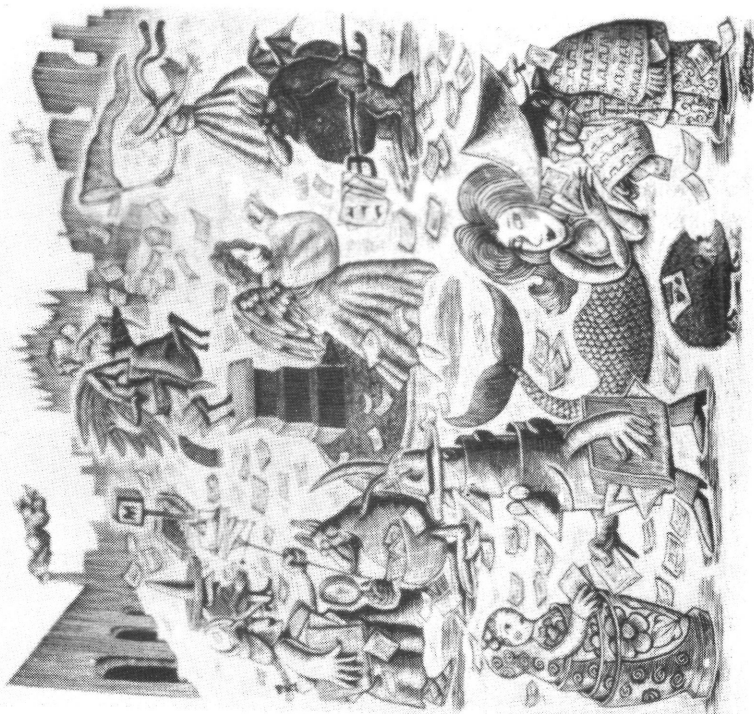
évi négy alkalommal látott napvilágot a *Kalligráfia*, melynek szerkesztői Vargha Dezső és Kovács József. Ez a kiadvány – anyagi okoknál fogva – sem terjedelmében, sem küllemében nem éri el a *Kisgrafika* színvonalát, a cikkek anyaga viszont kétségtől magas szintű, viszont gyakoriak az átfedések is a két lap hírei, sőt nem egy esetben írásai között is. Lévén mindkettő ex libris-lap, ez semmiképp sem meglepő. A *Kalligráfia* értelemszerűen fokozott figyelemmel kíséri a pécsi csoporttal kapcsolatos eseményeket, a pécsi és baranyai kiállításokat.

A KBK tagságának létszámát 1990-ben 137 természetes és jogi személy alkotta a *Kisgrafika* szerint. Bár a magyarországi ex libris-életet több súlyos és pótolhatatlan veszteség érte a 80-as évek végén és a 90-es elején mind a gyűjtők (Tóthpál István, Csányi István), mind a művészek (Fery Antal, Perei Zoltán, Buday György) soraiban, örömmel mondhatjuk el, hogy a legidősebb nemzedék jó néhány jeles képviselője aktív és kiemelkedő tagja mindmáig a hazai mozgalomnak. Feltétlenül meg kell említeni – a teljesség igénye nélkül – a művészek közül Várkonyi Károlyt (1910) és Kopasz Mártát (1911), a gyűjtők közül pedig Katona Gábort (1906), Krier Rudolfot (1910), Szentesi Flóriánt (1910). Természetesen a tagság többsége náluk fiatalabb, úgyszintén a teljesség igénye nélkül említenénk néhány jelesebb művész – Vén Zoltán, Nagy László Lázár, Ürmös Péter, Tavaszy Noémi, továbbá gyűjtő – Szász Sándor és felesége, a Palástyházaspár, Szepesváriné Rác Mária nevét. A felsoroltak valamennyien tagjai a KBK-nak. A KBK-val kapcsolatosan újfent érdemes megismételni, hogy a hangsúly mindinkább Pécsre tolódik el, ezt jelzi az is, hogy több neves budapesti gyűjtő és művész kért és nyert felvételt a KBK pécsi csoportjába (Palásthy Lajos, Katona Gábor, Ürmös Péter).

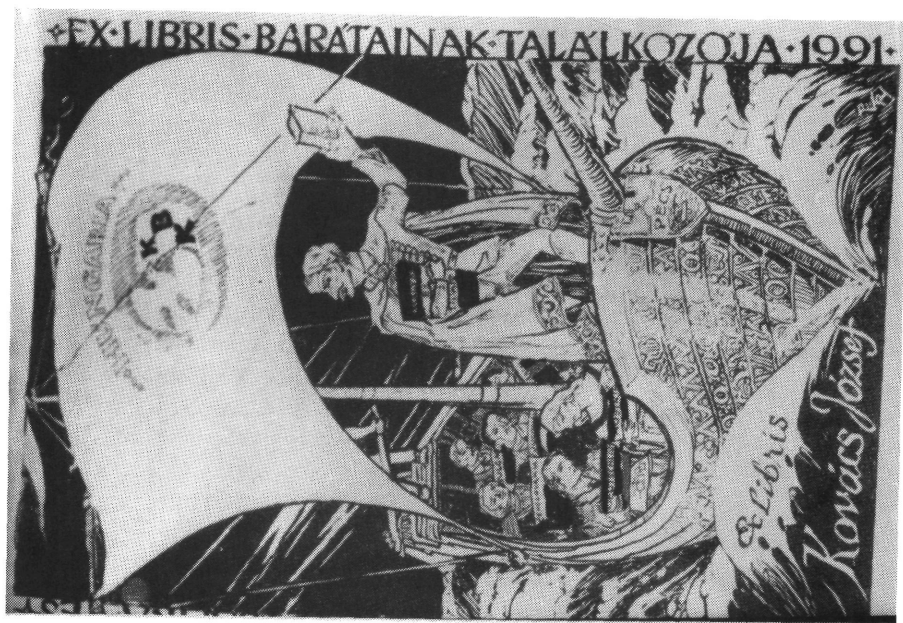
A történelem során kialakult nemzetközi politikai helyzet következtében az eddigiekben „csupán” a magyarországi ex libris mozgalom viszonyait ismerhetjük meg. A magyar ex libris mozgalom teljessége azonban nem ismerhető meg az ország I. világháborút követően kialakult határain belüli viszonyok feltérképezésével. A Trianon következtében a környező államokhoz csatolt területek magyar népességét csupán politikai határok választják el Magyarországtól, kultúrájában megőrizte nemzeti identitását. Így nem lehet nem megemlíteni a szomszédos országokban élő ex libris-gyűjtőket és művészeket. Emellett a nyugati emigrációban is vannak jeles képviselői a magyar ex libris-művészetnek.

Az az ország, amelynek ex libris-életében a legnagyobb szerepe van a magyar kisebbségnek, Románia. Az erdélyi magyarságnak már Trianon előtt is voltak kiemelkedő képviselői az ex libris-mozgalomban és még inkább így van ez napjainkban, jöllehet a Ceausescu-éra során, majd 1989 után, a határok megnyitását követően számos romániai magyar művész és gyűjtő települt át Magyarországra, illetve esetenként Németország területére. Szintén csak példaként említhetjük a csíkszeredai születésű Xantus Géza (jelenleg Budapest), a marosvásárhelyi születésű Ritz Tibor (Erdőkertes) vagy a bánffyahunyadi születésű Bálint Ferenc nevét (Komlói), míg a Németországban letelepültek közül a braszósi születésű Hosszú Béláét. Jellemzésül, hogy milyen arányt képvisel az erdélyi

**XXV° CONGRESSO INTERNAZIONALE
DELL'EX LIBRIS
MILANO-CENTRO CONGRESSI STELLINE
7-10 SETTEMBRE 1994**

2. Az 1994-es milánói kongresszus plakátja

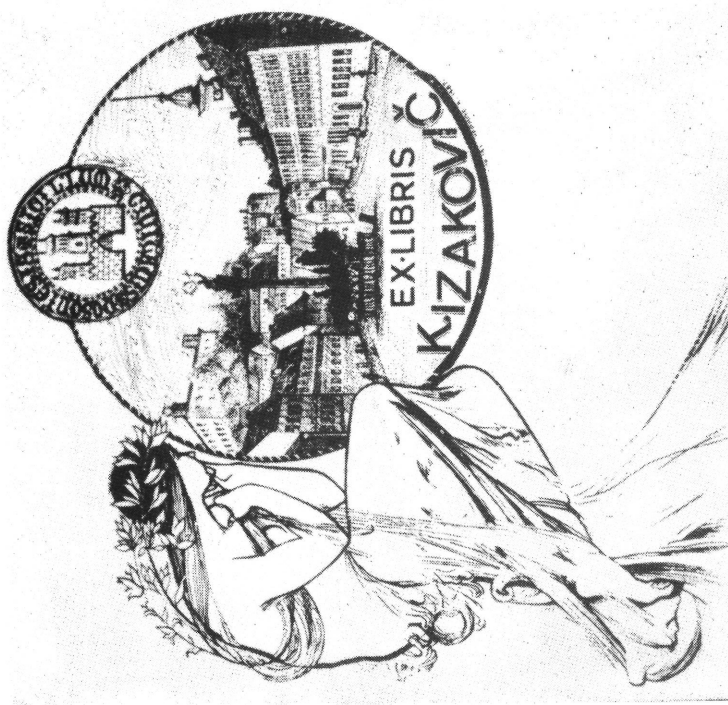
1. Petry Béla munkája

4. László Anna grafikája

5. Fery Antal munkája

1995. szeptember 21–24 között rendezték meg a re megjelenő szlovák ex libris-gyűjtők valóban nemzetközi jellegű magyar gyűjtő

3. A Duna-menti országok ex libris-gyűjtőinek összejövedele, Pozsony, 1995

lyi magyarság a romániai ex libris életében, érdemes megismerkedni néhány ténnyel. Az olaszországi Pescara városa 1988-ban hirdette meg ex libris-pályázatát a nagy olasz költő, Gabriele D'Annunzio emlékére „Concorso Internazionale Exlibristico »Gabriele D'Annunzio«” címmel és azzal a céllal, hogy a pályázatra érkezett műveket Pescara város tulajdonaként őrizték meg: „Si vous voulez, en échange, pouvez envoyer documentation exlibristique, ou ex libris, pour les archives du „Museo Internazionale della Grafica e dell'Ex libris, que nous allons faire a Pescara, et que aura le nom du Poète.”²⁹ Erre a pályázatra 59 romániai művész küldte el alkotását, közülük összesen 32 magyar nemzetiségű (Bálint Ferenc, Feszt László, Illi Ferenc, Kazinczy Gábor stb.).³⁰

1990-ben a Sepsiszentgyörgyön és Zágónban megrendezett Mikes-napok alkalmával a Székely Nemzeti Múzeumban többek között egy Mikes és II. Rákóczi Ferenc emlékét idéző ex libris-pályázat kihirdetésére és kiállítás rendezésére is sor került. A kiállítás színvonalát olyan alkotók művei garantálták, mint pl. Vecserka Zsolt, Vincze László, Sárosi Csaba, vagy az első díjat elnyert Hervai Katalin, akit Lippóczy Miklós egy levelében egész tömören így jellemezte: „Halatlan nagy tehetség”³¹ Az ő elismertségére jellemző, hogy az egyik legelismertebb ex libris-rendezvényen, a XIV. Malborki Nemzetközi Modern Ex Libris Biennálén (Miedzynarodowe Biennale Exlibrisu w Spoleczesnego, Malbork) ő nyerte el a Biennálé egyik aranyérmét a kiosztásra kerülő tíz érem közül.³²

A magyarországi és erdélyi művészek és gyűjtők között az áttelepültektől függetlenül is szoros kapcsolat létezik és létezett, amely különösen felélénkült az 1989-es események után. Ezt szintén néhány példával érzékeltethetjük. Illi Ferenc, a legnevesebb brassói gyűjtő így írt a pécsi KBK lapjában a *Kalligráfiában*:

„Szívesen cserélnék magyarországi partnerekkel ex libriseket. Örömmel vennék részt az Önök által rendezett tárlaton. Érdekes olvasmány az Önök által szerkesztett szaklap, hiszen már oly régen olvastam róla egy kisgrafikai publikációban.”³³

1990-ben a Budapesti Történeti Múzeum adott otthont a „Romániai magyar művészek kiállítása” című tárlatnak (Deák Ferenc, ifj. Feszt László, Kazinczy Gábor, Plugor Sándor stb. munkái voltak itt láthatóak), majd az Országos Széchényi Könyvtárban Kazinczy Gábor önálló kiállítása kapott helyett „Szülőföldem, Erdély” címmel.³⁴ A néhány kiragadott példa kellőképp bizonyítja, hogy az erdélyi magyar ex libris, dacára a kivándorlásnak, a 90-es években is megállja a helyét.

²⁹ Giuseppe Cauti levele Dr. Katona Gáborhoz. Pescara, 1998. XII. 20.

³⁰ *50 anniversario 1938–1988 Gabriele D'Annunzio. Concorso Internazionale Exlibristico „Gabriele D'Annunzio”*. Szerk.: Giuseppe CAUTI. Kiadás éve és helye jelöletlen. 223–224.

³¹ Lippóczy Miklós levele Dr. Katona Gáborhoz. Passaic, 1989. II. 12.

³² GÁBOR Dénes: *Könyvjegykiállítás a Székely Nemzeti Múzeumban*. = *Kisgrafika* 1990. 4. sz. 2–3.

³³ *Illi Ferenc nyílt levele Kovács Józsefhez*. Brassó, 1990. = *Kalligráfia* 1990. 2. sz. 2.

³⁴ ARATÓ Antal: *Romániai magyar művészek bemutatkozása a budai Várban*. = *Kisgrafika* 1991. 1. sz. 3.

Az egykori Délvidéken, a mai Jugoszlávia területén él szülővárosában, Zentán a tavaly 80. életévét betöltött Andruskó Károly. Jugoszláviában ő képviseli a magyar ex libris-művészetet. Művei alapján Andruskó Károly is a világhírt művészek közé tartozik. Az anyaországgal való kapcsolatára jellemző, hogy ő is tagja a pécsi KBK-csoportnak.

Érdekes, hogy a kezdetektől magas ex libris-kultúrával rendelkező Csehszlovákia utódállamaként létrejött Szlovákiában nincs az ex libris-művészetnek igazán kiemelkedő képviselője. A magyarázatot talán az adja meg, hogy az egykori Csehszlovákiában az ex libris-művészet művelői túlnyomórészt csehek voltak és igazán Csehországban virágzott és virágzik ma is az iparművészetnek ez a területe. Ennek igazolására lássunk három adatot a három legutóbbi FISAE-kongresszussal kapcsolatosan. 1990-ben Mönchengladbachban (NSZK) 22 csehszlovákiai gyűjtő és művész vett részt a kongresszuson és ők valamennyien csehek voltak.³⁵ Két évvel később az 1992-es szapporói (Japán) kongresszuson 86 csehszlovákiai művész nevét említi a kongresszus egyik kiadványa, közülük 77 cseh és csupán 9 a szlovák.³⁶ Az 1994-es kongresszuson pedig, amelyet az olaszországi Milánóban rendeztek meg, résztvevőként 4 cseh gyűjtőt³⁷ és 3 művészt regisztráltak.³⁸ Szlovákiából egyetlen résztvevő sem volt.

Külön meg kell említeni azokat a külföldön élő magyar, vagy magyar származású gyűjtőket, illetve művészeket, akik nem a szomszédos országokban élnek. Köztük található a ma élő legidősebb magyar ex libris-gyűjtő, Lippóczy Norbert (1902), aki a lengyelországi Tarnówban él. Lippóczy Norbert szoros kapcsolatot ápol Magyarországgal, amit az is igazol, hogy szőlő és bor témájú ex libris gyűjteményét – több magyarországi kiállítás (Szeged, Debrecen) után³⁹ – a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak adományozta.⁴⁰

Úgyszintén jeles ex libris-gyűjtő Lippóczy Norbert öccse, Lippóczy Miklós is, aki Passaic-ben (USA) él. Ő az ottani múzeumot gyarapította saját ex libriseivel amellet, hogy egyébként is mindent megtett a magyar ex libris népszerűsítéséért:

„Most kezdjük el a Muezumnak (sic!) újra megnyitását, amiben természetesen jelentős munkám van és már több ex libris kiállítás volt, így például Petry Béla,

³⁵ *Teilnehmer des 23. Exlibriskongress 1990 Haus de Erholung*. Kiadás éve és helye jelöletlen. 2.

³⁶ *Catalogue of the World Exlibris Exhibition 1991–1992*. Kiadta: Nippon Exlibris Assosiation. Kiadás éve és helye jelöletlen. 63–65.

³⁷ *Elenco dei collezionisti*. Kiadta: Associazione Italiana Ex Libris. Kiadás helye és éve jelöletlen. 2.

³⁸ *Elenco degli artisti*. Kiadta: Associazione Italiana Ex Libris. Kiadás helye és éve jelöletlen. 1.

³⁹ „... aranydiplomát kaptam a debreceni Agrár Egyetemen, és kiállították a 118 planos szőlősboros exlibris gyűjteményemet is, amely Szegeden is volt az idén kiállítva, még a tavasszal.” – Lippóczy Norbert levele Dr. Katona Gáborhoz. Tarnów, 1976. IX. 17.

⁴⁰ *A DATE Mezőgazdasági Egyetemi Kar Közművelődési Bizottsága és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum meghívója a Lippóczy Norbert által adományozott ex librisek kiállításának megnyitására, 1976 szeptember 4-én*. Kiadás helye és éve jelöletlen.

Nagy Árpád Dániel és Arisztid, az erdélyi grafikai Csodák: Deák, Fesztek, Árkossy, Imets, Bardócz, Baász, Gy. Szabó, Vecserka, Cseh Gusztáv, Torró, a két Radványi stb. Nagy sikerük volt. Azt hiszem még egyszer kiállítjuk, persze az én gyűjteményemből kerül oda.”⁴¹

A legidősebb magyar művész is külföldön élt, a floridai Maitlandben: Petry Béla professzor (1902), aki 1996-ban még aktív művész volt.

A nem Magyarországon élő gyűjtőkkel és művészekkel kapcsolatban azonban rá kell mutatni arra a sajnálatos tényre, hogy külföldön az ő magyarságuk a legritkább esetben tudatosul. Hivatkoznék ezzel kapcsolatban pl. Gernot Blum már említett művére,⁴² de jellemző az is, hogy a már szintén említett pescarai D'Annunzio-pályázaton részt vevő magyar művészek nevét hogyan jegyezték le. Feszt László mint Feszt V. Ladiszlav, Vincze László mint Ladislav Vincze, Illi Ferenc mint Franz Illi szerepelt a pályázatra érkezett műveket tartalmazó kiadványban.⁴³ Ettől függetlenül azonban művészetük éppúgy értéke a magyar kultúrának, mint anyaállamuk kultúrájának s így az egyetemes kultúrának is.

A magyar ex libris viszonyok ismertetése után joggal tehetjük fel a kérdést: vajon milyen helyet foglal el a 90-es években a nemzetközi ex libris-művészetben a magyar gyűjtők és művészek csoportja? A következő tényezőket kell feltétlenül figyelembe venni ahhoz, hogy pontos válaszadást kísérelhessünk meg: 1. Milyen elismerést kap nemzetközileg a KBK? 2. A magyar művészeket illetve gyűjtőket mennyire ismerik határainkon kívül? 3. Mennyiben foglalkozik velük a külföldi szakirodalom? 4. Hogyan képviseltetik magukat a magyar ex libris- gyűjtők és -művészek a kétévente megrendezésre kerülő FISAE-kongresszusokon, mint testület (KBK), illetve mint egyéni résztvevők? Ahhoz, hogy a fenti kérdésekre választ adjunk és a válaszok alapján megpróbáljuk meghatározni a magyar ex libris helyét a nemzetközi ex libris-életben, át kell tekintelnünk a nemzetközi viszonyokat is.

Meglehetősen pontossággal körvonalazható, hogy hol van az ex libris-művészetnek komoly hagyománya és még komolyabb jelene. Kelet-közép Európában Csehország, Lengyelország, Románia és Magyarország, Nyugaton pedig Olaszország, a német nyelvterület államai: Ausztria és Németország, valamint a németalföldi országok: Hollandia és főleg Belgium művészi életében foglal el kiemelkedő helyet az ex libris, olyannyira, hogy annak jelentősége nemzetközi viszonyok között is mérhető. Emellett – területük nagyságához képest – jelentős számban vannak a balti államok és a harmadik Benelux-állam, Luxemburg ex libris-ei is. Európán kívül pedig Japán számít nagyhatalomnak az ex libris-művészet és -gyűjtés területén.

Az egyes országok ex-libris-egyesületeit a FISAE fogja össze. A FISAE a II. világháborút követően előbb évente, majd kétévente rendezett és rendez kong-

⁴¹ Lippóczy Miklós levele Dr. Katona Gáborhoz. Passaic, 1989. II. 12.

⁴² BLUM, Gernot: *i. m.*

⁴³ *50 anniversario 1938–1988 Gabriele D'Annunzio ...* 223–224.

resszusokat a gyűjtők, művészek számára. A bipoláris világrendszer természetesen e téren is okozott zavart, a keleti és a nyugati tömb gyűjtői közötti igazi világtalálkozó szervezésében komoly akadályt jelentettek az útlevélproblémák, valamint általában a részvétel költségei. Az enyhülés időszakában aztán már a szovjet tömb országaiból is így hazánkba is könnyebb volt eljutni a kongresszusokra, amelyeknek helyszíne szinte mindig nyugati ország volt, bár nehézségek még ekkor is akadtak. Bizonyosságul idézzük a Litvániában élő művésznő, Irina Panaskova magyar nyelvű levelét, amelyet Katona Gáborhoz írt: „Meg még arra is szeretném kérni Önt, hogy segítsen nekem a leveleim és műveim átküldésében a tőkés országokba a kiállításokra.”⁴⁴

A nagyszerű 1970. évi kongresszusnak Budapest adott otthont. Talán nem érdektelen felsorolni az azóta megrendezett kongresszusok helyszínét: 1972: Helsingör (Dánia), 1974: Bled (Jugoszlávia), 1976: Lisszabon (Portugália), 1978: Lugano (Svájc), 1980: Linz (Ausztria), 1982: Oxford (Nagy-Britannia), 1984: Weimar (NDK), 1986: Utrecht (Hollandia), 1988: Fredrikshavn (Dánia), 1990: München-gladbach (NSZK), 1992: Szapporó (Japán) és 1994: Milánó (Olaszország). A következő, 1996. évi konferencia helyszíne Chrudim (Csehország) lesz.⁴⁵

A FISAE mellett több olyan testület is van, amely a nemzetközi ex libris-életben egyfajta központ szerepét tölti be. Ezek közül elsőként kell említeni a belgiumi Sint-Niklaas városában lévő Nemzetközi Ex libris Centrumot (Stedelijke Musea Internationaal Exlibriscentrum., Sint-Niklaas). A város múzeumában óriási ex libris-gyűjtemény található, emellett rendszeresen ír ki az Ex libris Centrum pályázatokat is. Ezek közül csupán a példa kedvéért emelném ki az 1993. évit, amelyet Mercator emlékére írtak ki, és amely pályázatra 39 ország 315 alkotója jelentkezett 632 pályaművel.⁴⁶ Ezek a számok az Ex libris Centrum elismertségét önmagukban is igazolják. A város vezetősége – élén a polgármesterrel – 1996 januárjában is kiírt egy új pályázatot, amelyet levél útján valamennyi jelentősebb gyűjtőhöz és művészhez, valamint egyesülethez eljuttatott. A pályázat témája a tenger: „Die Stadt Sint-Niklaas veranstaltet zusammen mit dem Ministerium der flamischsprachigen Gemeinschaft einen Internationalen Exlibriswettbewerb mit dem Thema: Marchen.”⁴⁷

Olaszországban, Bolognában működik az úgynevezett Exlibris Akadémia, amelynek elnöke Remo Palmerini. A testület működését szintén egy jellemző példával mutathatjuk be. 1993-ban Soncino városában rendezett az Exlibris Akadémia egy kiállítást „Az ex libris mesterei” címmel. Itt annak a 21 ex libris-művésznek a metszeteit állították ki, akiket az Akadémia a kortárs ex libris-művészet legjobbainak ítélte: a 21 név között – s ez nem kis elismerés – ott szerepel Vén Zoltán neve is.⁴⁸

⁴⁴ Irina Panaskova levele Dr. Katona Gáborhoz. Vilnius, 1987. VII. 14.

⁴⁵ Kalligráfia 1995. 1–2. sz. 6.

⁴⁶ Soós Imre: *Szemle.* = Kisgrafika 1993. 3. sz. 12.

⁴⁷ Sint-Niklaas Polgármesteri Hivatalának levele Dr. Katona Gáborhoz. Sint-Niklaas, 1996. I.

⁴⁸ ? Kisgrafika 1993. 4. sz. 12.

Itáliával kapcsolatosan meg kell említeni Pescara városát is, amelynek önkormányzata és múzeuma szintén nagy gondot fordít az ex libris-művészetre. Tevékenységükre jó példa a már említett D'Annunzio-pályázat és az ennek alapján készült kiadvány.

Végezetül Kronach (Németország) Körzeti Könyvtárát (Kreis- und Autobibliothek) említeném meg, mint olyan intézményt, amely az ex libris-kiállítások fellegvárának tekinthető, köszönhetően elsősorban Herbert Schwartz könyvtárigazgatónak. Kronachban egymást követik a színvonalas kiállítások. 1989-ben pl. „Topográfia az ex librisen” címmel (21 ország 276 alkotójának 1565 műve érkezett be) nyílt tárlat,⁴⁹ 1990-ben pedig a cseh művész Bohumil Kratky 403 művéből (köztük egy-egy Dalmay Árpád és Lippóczy Miklós nevére metszett lap).⁵⁰

Vajon milyen szerep jut az e keretek között működő nemzetközi ex libris-mozgalomnak a KBK-nak, illetve a magyar művészeknek és gyűjtőknek? Mint már említettük, a FISAE magyarországi hivatalos szervezetének ismeri el a KBK-t hivatalos kiadványában. Ugyanez a kötet külön kiemeli több magyar ex-libris gyűjtő és művész nevét. Ők a következők: Andruskó Károly, Bánsági András, Dániel Viktor, Gácsi Mihály, Gábor Dénes, Józsa János, Katona Gábor, Kovács József, Krier Rudolf, László Anna, Lippóczy Miklós, Müller Árpád, Ürmös Péter, Vén Zoltán és Várkonyi Károly.⁵¹ De jelzi a KBK nemzetközi elismertségét az is, amellyel, hogy tagjai között akadnak külföldön élő magyarok – a Lippóczy-testvérek, Gábor Dénes (Kolozsvár, Románia), Andruskó Károly (Zenta, Jugoszlávia), Gál Csanád (Szatmár, Románia) –, vannak olyan KBK-tagok is, akik nem magyar nemzetiségűek: Alma Petz (Linz, Ausztria), Olle Holden (Hagersten, Svédország), Helmer Fogedgaard (Rudköbing, Dánia) és Nicola Carlone (Torino, Olaszország) is. Utóbbi pl. társszerzője Remo Palmirani mellett a *Le scienze bio-mediche negli ex libris* c. kötetnek,⁵² amely orvosi témájú ex libriseket mutat be (köztük Fery Antal és Varsányi Pál 1–1 lapját).⁵³

A magyar művészek elismertségét csupán kiragadott példákkal próbáljuk érzékeltetni. Napjaink legkeresettebb magyar művészeről Vén Zoltánról már esett szó a bolognai Ex libris Akadémia elismerésének kapcsán. (A bolognai testületnek 1990 márciusától levelező tagja volt az időközben sajnálatosan elhunyt Fery Antal,⁵⁴ aki több más művésszel együtt szerepel még egy Portugáliában kiadott kortárs ex libris-művészek életrajzát tartalmazó gyűjteményben is).⁵⁵

⁴⁹ Soós Imre: *Kiállítás Kronach-ban: Topográfia az ex librisen.* = Kisgrafika 1990. 1–2. sz.

⁵⁰ Soós Imre: *Hírek.* = Kisgrafika 1990. 4. sz. 12.

⁵¹ *Directory of bookplate collectors and designers.* Compiled by Academician W. E. BUTLER Executive Secretary, FISAE. London 1994.

⁵² CARLONE, Nicola – PALMIRANI, Remo: *Le scienze bio-mediche negli ex libris.* Milánó 1989.

⁵³ Soós Imre: *Carlone – Palmirani: Le scienze bio-mediche negli ex libris.* = Kisgrafika 1991. 1. sz. 15.

⁵⁴ Soós Imre: *Hírek.* = Kisgrafika. 1990. 3. sz. 10.

⁵⁵ *Ex-libris. Encyclopaedia bio-bibliographical of the art of the contemporary ex-libris.* Szerk: Artur Mario da MOTA MIRANDA. Braga, 1988. 109 l.

Kétségtelen, hogy napjainkban Vén Zoltán a legkeresettebb magyar művész. Hogy az ő művei mennyire a nemzetközi érdeklődés homlokterében vannak, azt olyan kiadványok mutatják, mint pl. a cseh Vilém Stránský Vén Zoltán-monográfiája (Vilém Stránský: *Zoltán Vén*. Prága, 1992. 80 l.), amelyben a szerző Vén Zoltánt Európa legkiválóbb humorista művészeként említi, párhuzamot vonva Vén, valamint Cervantes, Rabelais és Hasek művei között.⁵⁶ Úgyszintén jellemző Vén Zoltán népszerűségére, hogy a cseh nyelvű monográfia megjelenéséről szinte azonnal hírt adott a *Mitteiluned*, az osztrák gyűjtők lapja.⁵⁷ Emellett ez a kiadvány az, amelyben a legalaposabb külföldi lapszemle folyik, így a *Kisgrafika* egy-egy számát részletesen ismerteti az ÖEG folyóirata.⁵⁸

Kronach városának már szintén említett könyvtára 1991-ben írt ki egy pályázatot, ahol a beérkezett rézmetszetek közül a kilencedik legjobbnak találták az akkor még Romániában élő, de időközben Szombathelyre költözött ifj. Feszt László művét. Ugyanakkor a fametszetek közül a második legjobb volt a Németországban élő Sós Zsigmond (Siegmond Sos) alkotása, míg az ötödik legjobbnak ítélték Nagy László Lázár metszetét.⁵⁹ Két évvel korábban, 1989-ben a „Topográfia az ex librisen” c. kiállításon 21 magyar művész lapja került a tárlókba, köztük olyan alkotóké, mint pl. Várkonyi Károly, László Anna, Fery Antal, Sólyom Sándor, Sterbenz Károly, König Róbert, Vén Zoltán, Vecserka Zsolt stb.⁶⁰

Az 1992-es szapporói FISAE-kongresszuson rendezett kiállításon is találkozhattunk magyar művészek nevével: Altorjai András, Bakacsi Lajos, Fery Antal, Xantus Géza, Imre Lajos, König Róbert, ifj. Feszt László és Ürmös Péter művei jutottak el egészen Japánig.⁶¹ Ezekkel a példákkal csupán azt akartuk bizonyítani, hogy a világ valamennyi jelentősebb ex libris-szervezetében és -eseményén jelen vannak és elismertek a magyar alkotók. A gyűjtők megbecsülését a FISAE-kiadványban való szereplésük már önmagában is bizonyítja. De emellett jószerivel valamennyi jelentősebb külföldi ex libris-folyóirat hasábjain találkozhatunk magyar tárgyú írással, így a belga *Graphia*, a holland *Exlibris Wereld*, az olasz *L'Ex Libris Italiano*, a francia *L'Ex Libris Francais* is említi magyar vonatkozású műveket, mind a múlt, mind a jelen alkotásai közül. Érdekességként említenénk a dán *Nordisk Exlibris Tidskrift* 1995-ös számát, amely külön foglalkozik pl. Rozsnyai Kálmánnal, akinek a nevéhez fűződik az ex libris magyarországi elterjesztése és népszerűsítése.⁶²

A magyar művészek alkotásai azonban nem „csupán” a kiállításokon és kiadványokban vannak jelen, hanem a gyűjtők mindennapi csereanyagában is komoly

⁵⁶ Soós Imre: *Könyvespolc*. = Kalligráfia 1993. 3. sz. 14.

⁵⁷ Soós Imre: *Szemle*. = Kisgrafika 1993. 3. sz. 12.

⁵⁸ Soós Imre: *Hírek*. = Kisgrafika 1993. 4. sz. 11.

⁵⁹ Soós Imre: *Hírek*. = Kisgrafika 1991. 1. sz. 12.

⁶⁰ Soós Imre: *Kiállítás Kronachban: Topográfia az ex librisen*. = Kisgrafika 1990. 1–2. sz. 6.

⁶¹ *The world exlibris artists exhibition 1991–1992*. Kiadta: Nippon Exlibris Association. Kiadás helye és éve jelöletlen. 66.

⁶² Soós Imre: *Szemle*. = Kisgrafika 1995. 4. sz. 12.

értéket képviselnek. Ennek érzékeltetésére érdemes betekinteni néhány külföldi gyűjtő véletlenszerűen kiválasztott cserelistájába. Az olasz Mario Micheletti (Pergine) listáján ott szerepel Fery Antal 4, valamint Vén Zoltán 2 metszete (42 lapból 9),⁶³ a holland Jan Rhebergen (Stiens) Drahos István 23 (!) lapja mellett 2–2 lapot cserél Nagy Árpád Dániel, Gross Arnold, Gyulai Liviusz és Gál Ferenc, valamint 1–1 lapot Molnár István, Kass János, Balla Margit, Póka György, Vén Zoltán, Fery Antal, Vertel József és Stettner Béla, valamint az erdélyi Hervai Katalin és Hervai Zoltán művei közül összesen 823 darabos cserejegyzéke alapján,⁶⁴ míg a német Peter Labuhn (Stendal) 89 cserealapjából 1–1 készítése fűződik ifj. Feszt László illetve Vén Zoltán nevéhez.⁶⁵ Ez a felsorolás kellőképp mutatja, hogy a magyar művészek alkotásai jószerivel minden ex libris-gyűjtő gyűjteményében megtalálhatóak.

Ugyancsak jelen vannak a magyar ex librisek az aukciókon is. Példaként egy 1990-ben tartott aukció magyar anyagát vizsgáltuk. Az Amsterdamban rendezett aukción 15 magyar ex librist hirdettek meg (Drahos István 3, Bordás Ferenc, Menyhárt József és Várkonyi Károly 2–2, Buday György, Fery Antal, Nagy Árpád Dániel, Radványi Károly és Szabó Gábor 1–1 lapját), valamint 3 magyar művészek készítette kollekciót (200, 32 és 29 darabosokat).⁶⁶ A hollandiai aukcióval kapcsolatosan talán érdekes megemlíteni néhány magyar ex libris ottani árát is. Egy holland antikvárium 1993-as jegyzékében a magyar ex librisek a következő árakon szerepeltek: Bordás Ferenc 5 fametszete 15, Drahos Ferenc 10 lapos mappája 30, Hervai Katalin Hosszú Béla nevére készített ex librise 17,5, Vén Zoltán Freund Meulemans és Katona Gábor nevére készített 1–1 lapja 10–10 guldenbe került.⁶⁷

A nemzetközi ex libris élet legrangosabb eseményei azonban kétségtelenül a két évente megrendezése kerülő FISAE-konferenciák. Ezek célja elsődlegesen az, hogy lehetőséget teremtsen a világ valamennyi részén élő gyűjtők és művészek számára egy olyan általános cserélhetőségre, amely ilyen összejövetelek hiányában megvalósíthatatlan volna. Lenkey István a következőképp fogalmazta meg a kongresszusok jelentőségét:

„A kongresszusok a szervezői által rendezett kiállításokra küldött ex librisek és kisgrafikák száma és minősége, témája és technikai kivitele mutatja meg a legjobban, hogy egy-egy nemzet jelen pillanatban hol áll, mit tud letenni a nagy család asztalára abból, ami szelleméből, képzettségéből, alkotó fantáziájából kikerül.”⁶⁸

Született a 90-es években egy nemzetközi sikert eredményező magyar, pontosabban pécsi kezdeményezés. A budapesti KBK tevékenységének visszaesése

⁶³ *Exchange list of Mario Micheletti.*

⁶⁴ *Rhuillyst Jan Rhebergen.*

⁶⁵ *Tauschliste Dr. Peter Labuhn.*

⁶⁶ *Van Gendt Book Auctions. Overtoom 197, 1054 HT Amsterdam. Bookplates auction No. 1. Kiadás helye és éve jelöletlen. 24.*

⁶⁷ SOÓS Imre: *Magyar ex librisek egy antikvárium katalógusában.* = Kisgrafika 1993. 63. sz. 9.

⁶⁸ LENKEY István: *A 23. FISAE kongresszus – Mönchengladbach '90.* = Kisgrafika 1990. 4. sz. 2.

éppúgy jellemzője a 90-es évek magyar ex libris-életének, mint a pécsi csoport mind aktívabb részvétele az országos és nemzetközi eseményekben. Ennek a folyamatnak az érzékeltetésére már említettük a két neves budapesti gyűjtő, Palásthy Lajos és Katona Gábor, valamint a kiváló művész, Ürmös Péter átjelentkezését a KBK fővárosi csoportjából Pécsre, így tehát a pécsi csoport személyi állományában is gyarapodott, nem is szólva arról, hogy a 90-es évek elején Erdélyből Magyarországra települt a kiváló művész, Bálint Ferenc is, aki Komlón telepedett le és így értelemszerűen a pécsi csoport tagja lett ő is, ami tovább növelte a pécsiek, valamint titkáruk, a fáradhatatlan Kovács József tekintélyét.

Az 1995-ben 80. életévét betöltött Kovács József kétségtelenül a legfőbb mozgatórugója volt a pécsi történéseknek. Ő volt az, aki felvetette egy regionális kongresszus gondolatát, mivel a Közép-Kelet Európai-i gyűjtők számára gyakorta elérhetetlenek bizonyultak a FISAE-kongresszusok helyszínei:

„Még az 1987-ben megtartott 25. jubileumi rendezvényünkön merült föl a találkozó megrendezésének gondolata, amelyet már akkor támogattak a városukban jelen levő szegedi, ceglédi és budapesti kollégák. A nemzetközi feszültségek enyhültével ugyanis egyre nagyobb igény mutatkozott arra, hogy Európa keleti és nyugati felén élő, eddig jobbra elszigetelten élő művészek és gyűjtők találkozhassanak, és erre a legjobb földrajzi tényezőnek az a Duna mutatkozott, amely ezen országok területén át folyik.”

Összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg a magyar ex libris nemzetközi helyzetéről: mind gyűjtőink, mind művészeink általános elismerésnek örvendnek, utóbbiak közül Vén Zoltán a valaha élt egyik legkiválóbb ex libris-metszőként tartják számon. Ugyanakkor a KBK aktivitása és ezzel együtt elismertsége erősen visszaesett, ami együtt járt azzal, avagy éppen abból fakadt, hogy a budapesti KBK korábbi élénk tevékenysége erősen lecsökkent, Budapest helyett a vidéki bázisok, főleg Pécs és Szeged erősödtek meg. A KBK a FISAE-kongresszusokon az utóbbi időben nem képviselteti magát kellőképp és így nem tesz eleget teljesen annak a kötelességének, hogy pozitív irányba befolyásolja a világ gyűjtőinek és művészeinek a magyar ex libris-művészetről kialakult képét. Mindazáltal jelentős nemzetközi sikernek mondható a pécsi kezdeményezésű, évente megrendezésre kerülő konferencia, kérdés azonban, hogy a nemzetközi ex libris-közvéleményben mennyire tudatosult, hogy minden magyar ötletből fakadt? Ráadásul a legutóbbi pozsonyi konferencia tapasztalatai azt mutatják, hogy éppen Magyarország irányából csökkent az érdeklődés e kongresszus iránt és féltő, hogy hamarosan ezekkel az összejövetelekkel kapcsolatban is fel kell sorolni mindazokat a negatívumokat, amelyeket a FISAE-kongresszusokkal kapcsolatosan már ismertettünk. Annyi azonban bizonyos, hogy ettől függetlenül a pécsi KBK volt titkára, Kovács József a 90-es években egyike volt a világszerte legelismertebb ex libris-gyűjtőknek és vezetőknek. Mindezek alapján elmondható, hogy a magyar ex libris helyzete némiképp felemásnak mondható a 90-es években.

Minden adva van ahhoz, hogy igazán a világ élvonalában foglalja el helyét a magyar ex libris-gyűjtők és -művészek közössége, ehhez azonban még több tennivalóra és jobb képviselőre van szükség. A világ ex libris-életének nagy eseménye az 1996-os chrudimi FISAE-kongresszus volt. A magyaroknak itt kellett úgy helytállniuk, mind a kiállításra kerülő anyag, mind a résztvevők számát illetően, hogy ezen a világeseményen tovább növeljék a magyar ex libris kétségkívül meglévő tekintélyét.

KATALIN KECSKÉS

L'art d'ex libris en Hongrie

L'étude donne une vue d'ensemble de l'histoire de la formation de l'art de l'ex libris en Hongrie et de son apparition comme un art indépendant. La règle non écrite de la préparation d'un ex libris consiste en ce que la reproduction doit renvoyer au personnage du propriétaire, à son cercle d'intérêt ou à l'événement auquel il s'est préparé. Les ex libris de Hongrie les plus anciens sont les gravures sur bois de János Teilknes, bourgeois de Pozsony, et de la ville de Bártfa. Sa conquête véritable arriva dans l'Europe Occidentale à la fin du XIXe siècle. Leur exécution devint de plus en plus exigeante, et se forma leur collection organisée. Les ex libris hongrois atteignent le niveau mondial aux années vingt et trente. La première exposition d'ex libris fut organisée en 1903 à Budapest, en province en 1928, à Debrecen. Les associations d'ex libris créées se formèrent d'abord dans les cercles supérieurs de la société, dans le cadre desquelles des artistes excellents déployaient leur activité. Par la suite, l'auteur examine à quel point l'art d'ex libris hongrois des années trente pouvait correspondre aux traditions dans un monde changé. Elle passe en revue les associations en activités et les publications s'occupant de l'ex libris, ensuite elle passe en revue la situation de l'ex libris hongrois au delà de la frontière et elle rend compte des congrès hongrois et internationaux les plus considérables.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Az Antiquissima-gyűjtemény és a számítógépes adatbázis*

Nemcsak a könyveknek, hanem az őket őrző könyvtárosoknak is megvan a sorsuk. S nemcsak életüknek, hanem munkájuknak is sok esetben különös története van. Az ismertetésre kerülő ún. Antiquissima-állomány (ahogy az Egyetem megalakítása – 1635 – előtt beszerzett anyagot nevezzük) Dümmerth Dezső felfedezése, aki az 1960-as évek elején az addigi szakirodalmat cáfolva kiderítette, hogy az Egyetemi Könyvtár genezise a 16. században alapított jezsuita kollégiumok bibliotékájára vezethető vissza.¹ Vértesy Miklós ismertette először a könyvtár korai történetének forrásait, majd rekonstruálta az ősnymtatványgyűjtemény gyarapodását, amely több ponton kiegészítette Dümmerth kutatásait.² Pajkossy Györgyné és Pálvölgyi Endre kiváló tanulmányokat írt a 17–18. századi jezsuita egyetem életéről és könyvtáráról.³ Tóth András munkáiban, majd a Vértesyvel közösen írt könyvtártörténetben olvashattunk értékes adatokat az államosított – Budára, később Pestre költöztetett – könyvtárról.⁴ Az 1980-as évek elején Dümmerth munkáját folytatta – kódextörédek kutatásá-

* Rövidített formában elhangzott 1995. december 5-én Budapesten (OSzK) *A XVI–XVIII. századi könyvek számítógépes feldolgozásának problémái* című konferencián. (továbbiakban *Konferencia* 1995) A munka első szakaszában segítségemre volt Barabás László Barna (SzTAKI), akinek itt mondok köszönetet.

¹ DÜMMERTH Dezső: *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése*. (továbbiakban: DÜMMERTH 1963) = Magyar Könyvszemle (továbbiakban MKsz) 1963. 43–58. – Uő.: *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai*. (továbbiakban: DÜMMERTH 1964) = MKsz 1964. 292–309. – Uő.: *Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekcója*. L. Egyetemi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban BEKK), Ms G 843.

² VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa*. = MKsz 1957. 368–372. – Uő.: *Az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének története*. (továbbiakban: VÉRTESY 1964) = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei II. Bp. 1964. 109–126.

³ PÁLVÖLGYI Endre: *Az Egyetemi Könyvtár 17–18. századi katalógusai*. (továbbiakban: PÁLVÖLGYI 1968) = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. Bp. 1968. 25–61. – PAJKOSSY Györgyné: *Az Egyetemi Könyvtár története 1690–1774*. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. Bp. 1968. 63–88.

⁴ CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. 104–105. – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*. Bp. 1982. 1–25.

val egybekötve Timkovics Pál, aki újabb kötetekkel gazdagította az állományt.⁵ Legutóbb Pintér Márta Zsuzsanna használta fel – igaz főként a 18. századi kéziratok katalógusokat – drámatörténeti kutatásra.⁶ E tanulmány szerzője nem célzott kutatással, hanem a mindennapi könyvtárosi munka közepette bukkant rá eddig még nem regisztrált antiquissimákra.⁷

Az Egyetemi Könyvtár korai történetének sajátossága közé tartozik, hogy nemcsak az egyetem 1635-ös alapítását megelőző fél évszázadból őrzött meg köteteket, hanem kéziratállományában fellelhető két 17. századi katalógus, amely újabb információkat szolgáltat az akkori könyvállományról. A kiadatlan katalógusoknak a magyar művelődés- és könyvtártörténetben elfoglalt helyét jól jelzi az a lehetőség, hogy segítségükkel sikerülhet a nagyszombati egyetem több mint 5000 kötetes könyvtárát – a teljesség igénye nélkül – rekonstruálni.⁸

A rekonstrukció három, egymástól elkülöníthető munkafolyamatban történik:

1. A könyvtár állományában meglévő kötetek bibliográfiai és egyedi feltárása.
2. A két kézirat katalógus szövegkiadása betűhív olvasatban.
3. A források összegzése és adatbázissá formálása.⁹

I.

Az első munkafázis, amelyet Dümmerth kezdett el, a kötetek teljes bibliográfiai feltárásán túl az egyedi jellemzők bemutatására is törekszik. A könyvészeti ellenőrzést szükséges elvégezni az elmúlt évtizedekben előkerült köteteknél is, hiszen a mai segédletekkel feloldható az anonim művek szerzője, s a hiányos impresszum-adatok. Ugyanakkor nem árt elvégezni a kollacionálást a lehetséges kolligátumok, illetve mint ezt egy példán is bizonyítani fogom, a történeti rekonstrukció miatt.

⁵ *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Recensuit Ladislaus MEZEY. Bp. 1983.

⁶ PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek dráma-kötetei*. = MKsz 1990. 139–147.

⁷ A kutatásról rövidebb beszámoló jegyzetek, táblázatok nélkül: FARKAS Gábor Farkas: *Számítógépes adatbázis az Egyetemi Könyvtár legrégebbi állományáról*. = Iskolakultúra 1997. 5. sz. 48–56.

⁸ BEKK Ms J 1. illetve Ms J 2. – A bibliográfiai leírását l. *Intézményi gyűjtemények Magyarországon 1535–1720*. Összeállította FARKAS Gábor, MONOK István, NÉMETH Noémi. In: *Könyvtártörténeti Füzetek* VI. Szeged, 1989. 36. illetve 103. – A katalógusok szövegkiadása és a könyvtár rekonstrukciója a szegedi *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. (továbbiakban *Adattár*) 17/2. kötetében fog megjelenni.

⁹ A régi könyvek számítógépes adatbázisának problémáiról a hazai és a nemzetközi gyakorlatban l. *Konferencia* 1995. alábbi tanulmányait: W. SALGÓ Ágnes: *A régikönyvek számítógépes feldolgozásának főbb problémái a nemzetközi gyakorlat tükrében*. – P. VÁSÁRHELYI Judit: *Régi hazai nyomtatványok adatbázisainak elvei. Tervek – elképzelések*. – BEECK, Bart Op de: *The cataloguing of old and rare Books in the Royal Library and some remarks on other Belgian libraries*. – A konferencia anyagát l. az MKE Társadalomtudományi Szekciójának vezetősége (Beck I., Haraszi P., Monok I., Murányi L., Sonnevend P.) által terjesztett floppy-lemezen.

Dümmerth, s a reá hivatkozó szakirodalom az ősnny. 471-et tekintette az első antiquissimának, de a possessor-bejegyzéseket tartalmazó, illetve az azt megelőző lap az ősnny. 256-ból származott.¹⁰ Az a₂ és az a₈ fóliót tévesen az előzőhöz kötötték be, valószínűleg 1886-ban, mint az Kudora Károly könyvtárőr egykorú bejegyzéséből feltételezhető. Mindkét ősnnyomatvány, Cicero *Epistolae ad familiares* című művének velencei kiadását tartalmazza az 1487-es, illetve az 1493-as esztendőből. Az ősnny. 256-hoz hozzá volt kötve egy másik könyv, amely a J 1. katalógus szerint a fenti mű 16. századi kiadása (Párizs, 1557). Ez a kötet még 1646 előtt a bécsi Pazmaneumba került, amelyet az esztergomi érsek 1623-ban alapított, s innen került vissza a rend 18. századi feloszlatása után az Egyetemi Könyvtárba, anélkül, hogy sejtettük volna történetét. A J 2. katalógus szerint a Nagyszombatban maradt ősnny. 256-os 1690-ben „sine compactusra”, csakúgy mint a most a raktár mélyéből előkerült antiqua, amely jelzi a könyvek erőszakos szétválasztását. A két összetartozó könyv eredetileg fehér hártakötésben volt, s a tulajdonosi bejegyzés szerint 1586 után került a turóci jezsuiták birtokába. Más köteteknél is tapasztalt eljárás sejtetni enged, hogy az új könyvtárpületbe költözés után (1875) alapított ősnnyomatványtárban igyekeztek teljes példányokat „létrehozni” az oktatásban oly fontos klasszikusokból. Így kötötték be a tulajdonosi jegyeket tartalmazó oldalt a másik Cicero kötetbe, amely egyébként nem antiquissima, hiszen 1636-ban szerezték be, ahogy ez az első fólióra írt bejegyzésből látszik. Vértesy Miklós egyébként az 1690-es katalógus alapján jelezte a szóban forgó ősnnyomatvány esetleges antiquissima-gyűjteménybe való tartozását, ám possessor-bejegyzés hiányában ez csak feltételezés maradt.¹¹

A korszak könyvkultúrája jobb megismerésének elengedhetetlen feltétele a kötetek egyedi tulajdonságainak a bemutatása. Minden egyes könyvről, a lehetőséghez mérten, az alábbi jellemzőket tartottam fontosnak kiemelni:

1. A könyv kötése. Az állomány nagy része még az eredeti kötését viseli, általában fehér bőr- vagy pergamenkötést. A később átkötött könyveknél – a katalógusok alapján – kideríthető a legtöbb esetben az eredeti, 16–17. századi kötése. Az 1632-ben elkezdett könyvtárrendezéssel és katalogizálással párhuzamosan azokat is ellenőrizték, a bekötetlen vagy sérült kötésekét újrakötötték, legtöbbször kódexlapokba. Maga Némethi Jakab, ennek az időszaknak a könyvtárosa, a J 1. katalógust is ilyen fragmentumba kötötte, amelynek kötéstáblájá-

¹⁰ DÜMMERTH 1963 – Vértesy 1964 – *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Ed. Géza SAJÓ – Erzsébet SOLTÉSZ. Bp. 1970. XXIX–XXXIII.

¹¹ BEKK, Ms J 1. C. „149. Epistolae Familiares cum enarrationibus, in fol(io) membr(ana) alba, Partis ijs 1557. Idem, cum asserculis, Venetijs 1487.” – BEKK, Ms J 2. C. Humanistae „Eiusdem Epistolae Familiares, cum Com(m)entario folio [18. századi kézírással:] Venetijs 1487. sine compactura 1690.” – Az antiqua raktári jelzete: Egyetemi Könyvtár Nagyraktára (továbbiakban BEK), Hb 2r 35, a possessor-bejegyzése: „Collegij Pazmanianj Cat(alogo) Insc(riptus) 1646.” Érdemes összevetni az 1681-ben készült katalógussal: „Eiusdem Epistolarum Familiarium libri 16. Parisijs 1557 Fol(io) M(embrana) A(lba)” BEKK, Ms J 10/11. fol. 113. – VÉRTESY 1964 – FARKAS Gábor: *Bibliotheca Antiquissima (1586–1635)*. Szakdolgozat. Bp. 1994.

ról a könyvkötő árjegyzékét fejtették le.¹² Az oktatáshoz nélkülözhetetlen, nagy mennyiségű könyvet kellett gyorsan bekötni ebben az időben, így a könyvkötő a legolcsóbb alapanyaghoz, a középkori kódexekhez nyúlt. Az Egyetemi Könyvtár töredékeinek kétharmad része liturgikus kódexekből származnak, amely jól mutatja az adott korszakban elavult könyvek sorsát.¹³

2. A tulajdonosi bejegyzések. A jezsuita rend könyvtárosi gyakorlatában mindig a címlapra – ennek hiányában a kiegészítő impresszum és szerzőségi adatokkal együtt a következő lapra – került egy formulával: rendház nevével és az összeírás idejével.¹⁴ A possessorok időrendbe állíthatók, néhány kivételtől eltekintve összecsengnek a rendtörténettel, vagyis a jezsuiták znióváraljai, vágsellyei és nagyszombati tartózkodásával. Az egymástól jól elkülöníthető tulajdonosi bejegyzések datálását Dümmerth végezte el. Az első nagyszombati korszakból (1561–1567) eddig nem bukkant fel kötet, valószínűleg elpusztult az egész könyvtár az 1567-es tűzvész alkalmával.¹⁵ A legkorábbi possessor-bejegyzés csak az 1589-nél nem későbbi kiadású könyveknél fordult elő. Ismerve azt a tényt, hogy Znióváralján 1586-ban létesült rendház – természetesen könyvtárral felszerelve – és a jezsuita kollégiumban a képzés három évvel később indult meg, az első bejegyzést 1586–1589. közöttre datálhatjuk.¹⁶ A következő tulajdonosi bejegyzések már a kollégium korszakában keletkeztek, három különböző kézírással.¹⁷ A kollégium 1600-ban a jobban megközelíthető Vágsellyére költözött, Znióváralján rezidencia maradt. Rövid, ám intenzív korszak következett, a szépen fejlődő iskolát Bocskai hadai dúlták széjjel 1605-ben.¹⁸

¹² BEKK, Ms U.Fr.1.m. 94.

¹³ J. FODOR Adrienne: *A nagyszombati jezsuiták könyveiről lefejtett kódextöredékek.* = *Ars Hungarica* 1989. 51–56. – Sz. KOROKNAI Éva: *Egy XVI. századi nagyszombati kötőcsoport.* (Oláh Miklós könyvtárának eddig ismeretlen kötéséről.) = *MKsz* 1977. 47–51.

¹⁴ *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu.* E. Ladislaus LUKÁCS. IV. Romae, 1981. 420. „X. Regulae Bibliothaeae (...) Et in omnibus libris scribatur in prima pagina nomen collegii, et significetur librum illum catalogo esse inscriptum hoc modo: Collegii Avenion. Catal. Inscript.” – JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604.* (továbbiakban: JAKÓ 1991) In: *Adattár* 16/1. *Erdélyi könyvesházak* 1. Szeged, 1991. 11–12.

¹⁵ PÉTERI János: *Az első jezsuiták Magyarországon (1561–1567).* Róma, 1963. 303–304. említi, hogy a tűzvészből kimentettek néhány könyvet.

¹⁶ MESZLÉNYI Antal: *A magyar jezsuiták a XVI. században.* Bp. 1931. – BRAUNECKER M. Margit: *Nagyszombat mint irodalmi központ 1560–1640.* Bp. 1933. – RÓNAY György: *Az ellenreformáció kezdetei.* = *Magyar Kultúra* 1935. I. 110–115. – A turóci könyvtár katalógusa: *Jezsuita könyvtárak 1711-ig. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc és Ungvár.* In: *Adattár* 17/1. S.a.r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András. Szeged, 1991. 247–256.

¹⁷ A possessorok: 1.) „Societatis Jesu inscriptus Catalogo” [1586–1589] 2.) „Collegij Turociensis Societatis Jesu” [1589–1598] 3.) „Collegij Selliensis Anno 1600.” [1599–1605] 4.) „Collegij Tyrnaviensis” [1615–1635]

¹⁸ A znióváraljai és vágsellyei rendház életéről közöl értékes forrásokat: *Jezsuita okmánytár I–II. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606.* In: *Adattár* 34. S.a.r. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László. Szeged, 1995.

Az egy évvel később megkötött bécsi béke kimondta, hogy a rend nem birtokolhat többé javakat az országban. A könyvtár – rövid bécsi tartózkodás után – 1607-ben ismét Nagyszombatra került, ám a kollégium megnyitására még nyolc évet vární kellett. Forgách Ferenc mellett már ekkor ott tartózkodott állandóan két jezsuita: Pázmány Péter és Dobokay Sándor, a vágsellyei kollégium rektora, akiket a provinciális a turóci prépostság elveszett birtokainak ügyeiért küldött az esztergomi érsek mellé. Előkerült hat könyv, amelyben még a kollégium megnyitása előtt (1612–1615) szerepelt tulajdonosi jegyként Nagyszombat neve, amelyet a jezsuiták tudatos felkészülésének és előrelátásának tulajdoníthatunk.¹⁹

Különös és zavarba ejtő ugyanakkor a Johann Varennio *Syntaxis linguagae Graecae* című kötet kölni kiadásának (1576) harmadik possessor-bejegyzése: „Collegij Tyrnaviensis S(ocietatis) J(esu) Catalogo Inscriptus Anno 1600.”²⁰ Ebben az időben csak Vágsellyén működött jezsuita kollégium, Nagyszombaton pedig nem; a városban 1615-ben indult meg ismét a képzés. A bejegyzés (nagy valószínűséggel) Szentiványi Márton kezétől származik, aki 1690-ben fogott hozzá a könyvtár rendezéséhez. Több kötetnél találtunk az ő kezével bejegyzést, ám egy kivétellel ezek mindig az 1632-es évre vonatkoznak. A másik kivétel a tournoni jezsuita akadémia *Vergilius thesaurus*-a (1588).²¹ Itt Dümmerth feltételezése szerint az 5. possessor-kéz Szentiványié, aki ezt 1690-ben írta a címlapra. Ennek ellentmond, hogy szerepel tulajdonosként a vágsellyei rendház 1600-as évszámmal, majd Némethi Jakab 1632-es bejegyzése „Collegij Tyrnaviensis”. Miért tüntette fel Nagyszombatot még egyszer Szentiványi ezen a köteten, mikor már ott szerepelt Némethi bejegyzése, illetve miért írt vágsellyei dátumot a fent leírt kötet elejére 1690-ben? Az elírás (ti. 1690) ismerve Szentiványi precizitását, két esetben nem valószínű. Mindenesetre eddig két olyan kötet került elő, ahol együtt szerepel Nagyszombat neve az 1600-as évszámmal.

Fontos kérdés, hogy azok a könyvek, amelyeket a rend nem közvetlenül szerzett be – hanem ajándékozás során vagy más módon került a birtokába –, eredetileg kinek a tulajdonában voltak. Külön története van annak a néhány kötetnek, amelyek a kolozsvári jezsuita egyetem könyvtárából kerültek Nagyszombatra. A szakirodalomból ismert öt kötet valószínűsíti azt a feltételezést, hogy a kolozsvári könyvtár jó néhány darabja – a rend Erdélyből való kiűzése után – Nagyszombatonban talált helyet.²² 1588-as medgyesi országgyűlésen a protestáns rendek kikényszerítették a jezsuiták Erdélyből való kitalását. A jelentős értékkel bíró vagyonért versengés indult az osztrák és a lengyel rendtartomány között. Az osztrák provinciális a Znióváralján lassan beinduló kollégium számára – egyebek mellett – a könyveket kívánta megszerezni, biztosítva az erdélyi kollégiumok részére a visszaváltás jogát. Ugyanakkor a lengyelek, attól félve, hogy az osztrákok elsikkasztják ezt a vagyont, arra hivatkoztak, hogy az erdélyi

¹⁹ DÜMMERTH 1963 – pl. BEKK, Ant.Tyrn. 1612/1. vagy BEKK, Ant.Tyrn. 1613/1.

²⁰ BEKK, Ant.Tyrn. 1600/1.

²¹ BEKK, Ant.Tur. I/14.

²² DÜMMERTH 1963 – JAKÓ 1991 – pl. BEKK Ant.Tyrn. 1632/14.

misszió és a kolozsvári kollégium a lengyel rendtartományhoz tartozott. Ebben az időben a kolozsvári könyvtár egy részét Leleszen őrizték, s így történhetett meg, hogy Szántó Arator István önhatalmúlag a turóci és a vágsellyei rendháznak juttatott belőle köteteket. Néhány évvel később, 1595-ben a gyulafehérvári országgyűlés érvénytelenítette a megyesi végzést, s visszaadta a jezsuita rend teljes vagyonát, engedélyezte az iskolák megnyitását. Alfonso Carrillo már 1591-től mindent megtett annak érdekében, hogy a széthordott vagyont – köztük a könyveket – visszaszerezze. Panaszt emelt Szántó intézkedései miatt, majd kérte az osztrák provinciálist, hogy a Bécsbe, Znióváraljára és Vágsellyére vitt köteteket juttassák vissza.²³ Elképzelhető, hogy a nagy sietség miatt nem kolozsvári provenienciájú könyvek is bekerültek a visszaszolgáltatót anyagba, mert a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban ma is őriznek egy kötetet, amely – a possessor-bejegyzés tanúsága szerint – a turóci jezsuita rendházé volt az 1589–1595 közötti időben.²⁴

A városi polgárok közül ketten járultak hozzá, több kötettel, a kollégium könyvtárához: Vályi János²⁵ és Partinger Gáspár²⁶ városi tanácsos. Káldy Ferenc országgyűlési követ, aki 1602-ben Vágsellyén a Mária-kongregáció tagja volt, néhány könyvet adományozott a könyvtárnak. A bejegyzések szerint nemcsak ő, hanem barátai is olvasták–forgatták a köteteket.²⁷ Jelentős gyarapítás volt a katolikus főpapság részéről is. Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek bibliotékájából mindössze egy kötetet őriz az Egyetemi Könyvtár.²⁸ Az 1562-es végrendeletében rendelkezett a nagyszombati házában őrzött könyveiről is, amelyeket az ottani szegény diákokra hagyott. A jezsuiták magyarországi

²³ JAKÓ 1991 – *Adattár* 34. 369.

²⁴ JAKÓ 1991, 411. tétel, Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár C. 51158. – possessor: „Collegii Turociensis S(ocietatis) J(esu) catalogo inscriptus”

²⁵ Vályi könyve: „D. Joannes Valyo Civis Tyrnaviensis dedit Collegio Soc(ieta)tis Jesu Tyrnav(iae) an(no) 1623. in Julio” BEKK, Ant.Tyrn. 1623/2.

²⁶ Partinger könyve: BEKK, Ant.Tyrn. 1622/3.

²⁷ Káldy könyve: „Ex libris Francisci Kaldy et amicos(um) eius nonnunquam A.D. 1598” BEKK, Ant.Tyrn. 1632/22. – NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. (továbbiakban: NAGY) VI. Pest, 1860. 25. – *Adattár* 34. 43. és 253. számú iratát.

²⁸ Oláh könyve: BEKK, Inc. 648. – SZELESTEI N. László: *Oláh Miklós könyvtáráról*. In: *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*. Szerk. MÓZES Huba. Bp., 1993. 51–69. – Végrendeletét l. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. In: *Adattár* 11. S.a.r. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. 56–57. „... reliqui distribuuntur pauperibus scholasticis Tirnaviensibus, qui sunt studiosi” – Az ösnyomatvány Hartmann SCHEDEL krónikáját tartalmazza (Augsburg, Schönsperger, 1497). Oláh possessora: „Nicolaus Olahus Archieptus (!) Strigoniensis 1557” mellett szerepel még Szentiványi Ferenc 1620-ból származó tulajdonosi bejegyzése. Talán nem merész állítás – ismerve azt a tényt, hogy Szentiványi többi 1620-as bejegyzésű kötet a jezsuitákhoz került még 1632 előtt, illetve előfordult olyan kötet is az állományból, amelyet nem katalogizáltak ekkor, s mégis antiquissima –, hogy a kötet már 1635 előtt is a rend birtokában volt. Sajnos ezt possessor-bejegyzéssel nem tudjuk alátámasztani. Szentiványi könyve pl. BEKK, Ant.Tur. III/2. A turóci kollégium 1594–1599. között szerezte be a könyvet, s utána került hozzá – más kötetekkel – 1620-ban.

letelepítésének másik két szereplője Forgách Ferenc (1566–1615)²⁹ esztergomi érsek és Telegdi Miklós (1535–1586) pécsi püspök possessorai is olvashatók néhány kötet címlapján.³⁰ Ismert Novák Miklós (meghalt 1636-ban)³¹ esztergomi kanonok, Szuhai István (1551–1607)³² nyitrai püspök és Babóthy Ferenc (meghalt 1632-ben) esztergomi kanonok kötődése Nagyszombathoz, így nem véletlen, hogy egy-egy kötet belekerült a gyűjteménybe.³³ Francesco Barberini (1597–1679) bíboros, a római Barberini-gyűjtemény alapítójának a könyvadománya ritka kivételként áll a sorban.³⁴ Érdemes még megemlíteni Thurzó György (1567–1616)³⁵ nádor illetve Kovacsóczy Farkas (1540–1594) erdélyi kancellár tulajdonában volt könyveket, amelyek mutatják a beszerzések sokszínűségét.³⁶

3. A használatra vonatkozó adatok. Jelzem a használat mélységét és a formáját. Fontos kideríteni, hogy tulajdonosa végig olvasta a könyvet vagy csak bele-nézett. Gyakori a tartalmi kiemelés és megjegyzés a margón. Néhányszor, főleg neves tulajdonos esetében, találtunk család- vagy magyar történethez kapcsolódó feljegyzéseket.³⁷ Az eddigi vizsgálatok nem hoztak új eredményeket az ol-

²⁹ Forgács könyve, előtábláján supralibrosszal: „F(ranciscus) F(orgách) E(piscopus) N(itriensis) 1598”. BEKK, Ant.Tyrn. 1632/16.

³⁰ Telegdi könyve. BEKK, Ant.Tyrn. 1633/3. raktári jelzete BEKK, Inc. 427. Érdekes, hogy a nagyszombati jezsuiták csak 1633-ban katalogizálták, elképzelhető, hogy addig valakinek a tulajdonában volt.

³¹ Novák könyve: „Nicolai Novak Cano. Strig. Arch. Zoliensis [más kézzel] donavit Collegio 1622” BEKK, Ant.Tyrn. 1622/2. – RÓNAY: *i. m.* – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* (továbbiakban SZINNYEI) IX. Bp. 1903. 1117. col.

³² Szuhai könyve: BEKK, Ant.Tyrn. 1632/50. – SZINNYEI XIII. Bp. 1909. 1153. col. – *Adattár* 34. 7. számú irata.

³³ Babóthy könyve: BEKK, Ant.Tyrn. 1632/67. raktári jelzete: BEKK, Vet. 16/70. „Francisci Babothy Tyrnauensis Canonici Poseniensis 1617.” – SZINNYEI I. Bp. 1891. 312. col.

³⁴ DÜMMERTH 1964 – BEKK, Ant.Tyrn. 1632/45.

³⁵ Thurzó könyve, az eredeti hártakötés supralibrosszán felirat: „C(omes) G(eorgius) T(hurzó) R(egni) H(ungariae) P(alatinus)” BEKK, Ant.Tyrn. 1632/32. – PAJKOSSY Györgyné: *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban „Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum”.* = MKsz 1983. 225. – LUDÁNYI Mária: *Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában 1611-ben.* In: *Adattár* 10. – *Collectanae Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* Szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERÜ Bálint. Szeged, 1990. 271–277. – A könyvjegyzékének kiadását l. *Adattár* 11. 505–535.

³⁶ Kovacsóczy könyve: BEKK, Ant.Tur. II/3. Báthory István udvari papjának, Stanisław Sokolowskiéknak a teológiai munkája (Krakkó, 1593), amelyet a lengyel király küldött kedves emberének: „Magnifico Wolfango Kowaciokij Stephanus Rex Poloniae mittit: postulans ut ad eius lectionem sedatis accedar affectibus, animoque praeparato etc.” – A turóci jezsuita rendház 1704-es katalógusa említi a kötetet: l. *Adattár* 17/1. 253. – DÜMMERTH 1963.

³⁷ A használatra vonatkozó adatok értelmezésében segítségemre volt: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya.* Írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1991. (továbbiakban: ZRINYI 1991) 41–49. és 465–503. – MONOK István: *Olvasmánytörténeti forrásaink, értelmiség történet.* In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században.* Szeged, 1988. 169–181. munkája. – Az olvas-

vasmánytörténetben, természetesen inkább negyed- és nyolcadrésű köteteket forgattak mint súlyos fóliánsokat, latin klasszikusokból sajátították el a grammatikai ismereteket és jó néhány, főleg a kézikönyvek kategóriájába tartozó művek olvasásánál érvényesültek gyakorlati szempontok. Érdeemes megfigyelni a jezsuiták cenzúrázási szokását néhány kötetben, protestáns szerző vagy szellemi közreműködő (pl. Philipp Melanchthon) nevének áthúzását vagy kivakarását a címlapon. Janus Pannonius híres műve (Zsámboki kiadása: Bécs, 1569)³⁸ pajzán epigrammáit betintázták, illetve Giovanni Valeriano *Hieroglyphica* (Lyon, 1594)³⁹ című művében található akt-metszeteket retusálták.

4. Az összeírás és a katalogizálás ideje és módja. Itt a possessor-bejegyzések adatait értelmezem, illetve bemutatom, hogy milyen szakrendbe tették 1632-ben és 1690-ben.

5. Jegyzetek és a bibliográfia. A könyvről szóló szakirodalom hivatkozásai szerepelnek együtt a lehetséges tulajdonosok életrajzi adataival és a könyv hányódásának történetével, ha rekonstruálható. Példaként álljon itt Kempis Tamás *Krisztus követése* című munkája (Lyon, 1587)⁴⁰, amely Znióváralján maradt a 17. században, nem került a vágssellyei és a nagyszombati rendház könyvtárába. Majd a budai kapucinusok bibliotékájában bukkant fel, s innen került az 1950-es években az Egyetemi Könyvtárba. Ugyanakkor érdekes a hazai nyomtatású *Confessionale* története is. Dümmerth tanulmányában téves nyomdahellyel szerepelt. Hibás volt Vértesy megállapítása is, csak egy példány került a könyvtárba a 18. századi abolicciókor (lepoglavai pálos kolostor kötete), a másik szintén nagyszombati volt, 1632-ben írták össze. Az eredetileg ősn. 44. jelzet alatt található kötetet 1927-ben elcserélték a berlini Staatsbibliothek öt ősnymtatványára és egy RMK-ra.⁴¹ Meglepő, hogy a J 2. katalógusban csak két 16. századi *Confessionale* található, ősnymtatvány egy sem.

II.

A második munkafázis a két katalógus szövegkiadása betűhív olvasatban. A tulajdonosi bejegyzésekből feltételezhető, hogy a znióváraljai és a vágssellyei korszakban is volt katalógusa a könyvtárnak, ám ezek elpusztulhattak az 1605-ös

---

mánytörténeti megközelítésre l. még FARKAS Gábor: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai.* = MKsz 1992. 100–121. – MONOK István: *Könyvtárak és könyvolvasás.* = Iskolakultúra 1997. 5. sz. 17–22. – VARGA András: *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században.* = Iskolakultúra 1997. 5. sz. 35–39. – DOMOKOS György – HAUSNER Gábor – VESZPRÉMY László: *Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben.* = MKsz 1997. 33–57.

³⁸ BEKK, Ant.Tyrn. 1622/1.

³⁹ BEKK, Ant.Sell. I/11. Ezt a szokást még a 17. században is őrizték, Luther fordításai pl. a Biblia haeretica-csoportba kerültek. Marót Miklós szíves közlése.

⁴⁰ BEKK, Ant.Tur. I/21.

⁴¹ BEKK, Ant.Tyrn. 1633/1. raktári jelzete: BEKK, Inc. 46. – DÜMMERTH 1963 – VÉRTESY 1964 – BORSA Gedeon: *A hazai ősnymtatványok példányai.* = MKsz 1988. 128–132.

menekülés következtében. Így az egyetem alapítását megelőző időben az oktatáshoz oly nélkülözhetetlen könyvtár előfeltételévé vált egy használható katalógus készítése. A ránk maradt katalógus datálatlan és csonka. Ám a könyvtár rekonstruálása itt siet a segítségünkre, az antiquissima-kötetek megőrizték az összeírás időpontját: 1632, illetve találunk közöttük olyan köteteket, amelyek leírása a ma már hiányzó oldalakon lehetett. Dümmerth Némethi Jakab személyében ismerte fel a kézirat készítőjét, aki hozzávetőlegesen 1500 kötet katalogizálását végezte el. A szerzőket keresztnévük alfabetikus sorrendjében [!] tünteti fel, jelzi a kolligátumokat is, így lehetővé válhat a ma már csonka vagy szétszedett kötetek azonosítása. Ezzel a módszerrel sikerült Jan Dantyszek, Báthory András és Háportoni Forró Pál tulajdonában lévő, majd később a nagyszombati jezsuitákhoz került kötet valamikor meglévő egységét – legalábbis hipotetikusán – helyreállítani.⁴² Sajnos az Egyetemi Könyvtárban még a 19. század folyamán rosszul felfogott állománygyarapítási és gyűjteménynövelési céllal gyakran szedtek szét kolligátumokat, sőt kódexeket is, mert ősnymtatványt, RMK-t vagy nyelvemléket tartalmazott, illetve mint azt a Cicero-kötet is bizonyítja, igyekeztek csak a szöveget figyelembe véve „teljes” művet összerakni.

1690-ben katalogizálta Szentiványi Márton az akkor már 5500 kötetesre duzadt állományt, s itt a vezetéknevek szerepeltek alfabetikus sorrendben, minden betűnél 23 tudományszakkal. A rendkívül precíz leírások mellett a könyvtáros feltüntette a beszerzés és/vagy összeírás időpontját is. Ez az adatsor egyedülálló lehetőséget biztosít számunkra, a nyomtatás éve és a beszerzés dátuma közötti ún. késési index ilyen hatalmas forrásmennyiség esetében már alkalmassá válhat arra, hogy a jezsuita rend állománygyarapítási trendjének változásait szemléltethessük. A szövegkiadás során számos példával találkozhattam, amikor ez a késési index nulla, tehát még a nyomtatás évében sikerült a kötetet megszerezni.

A későbbiekben tanulságos lesz az egyes tudományszakok beszerzési indexét a feltárt bibliográfiai tételek tárgyszavaival összevetni. Szentiványi pontos katalogizálása alkalmas a még könyvraktárak mélyén fekvő kötetek nyomra vezetésére, illetve a már nem létező könyvek identifikálására. Erre a munkafolyamatra azért is szükség van, mert valószínűleg kevés könyvvel bővíthetjük tovább az antiquissima-gyűjteményt. Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy az évszázadok során a könyvtár régi anyaga több ok miatt erősen lecsökkent. 1605-ben Bocskai közeledtével a menekített könyvanyag egy része a Dunába veszett. A legenda szerint, amit egyébként a szakirodalom cáfol, 1774-ben a tutajjal költöztetett állomány egy része szintén a folyóba került. Ugyanakkor biztosan tudjuk, hogy a költözést megelőzően nagyarányú selejtezést végeztek, a könyvek egy része Nagyszombatban maradt, illetve a környékbeli lelkészkedő pap-ság között osztották szét. Ismert az a feltételezés is, hogy a legnagyobb bibliofil értékeket Bécsbe vitték, ám erre tárgyi bizonyíték nincs. 1787–1797 között hét árverést rendeztek, amelyek során körülbelül 25 ezer kötet található gazdá-

⁴² BEKK, Ant. Tyrn. 1632/70. raktári jelzete: BEKK, Vet. 22/24. – FARKAS Gábor: *Egy lengyel humanista (Jan Dantyszek) könyve*. = MKsz 1995. 76–87.

ra.⁴³ E kötetek jó részét külföldi antikváriusok vásárolták meg; ez lehet a magyarázata, hogy az elkövetkező évszázadok során kevés nagyszombati tulajdonú könyv került vissza az Egyetemi Könyvtár állományába szekularizáció, aukció vagy ajándékozás formájában.⁴⁴

A katalógusok szövegkiadása lehetővé teszi, hogy a 16–17. századi nyomda-termelésünkről való ismeret néhány fontos adattal bővüljön. Állításomat ismét egy jellemző példával támasztom alá. Az 1632-es katalógus egyértelműen szerzőként tünteti fel Pálffy Katát (1542–1616)⁴⁵, Illésházy István nádor özvegyét, akinek két művét megnevezi: *Pönitenciának tüköre* (Bártfa, 1626)⁴⁶ és *Beszédek magyarul* (Bártfa, 1626). Az első nyomtatvány a bibliográfiákból ismert, fordítóját, aki német eredetiből dolgozott eddig nem azonosítottuk. A másik könyv ismeretlen ez ideig, feltehetően szintén a Klósz nyomda terméke volt. Mivel egyetlen, csonka példányban csak az Egyetemi Könyvtárban található meg, feltételezhetjük, hogy a kötet antiquissima. A katolikus elmélkedés ajánlása Thurzó (III.) Kristóf özvegyének Erdődy Zsuzsannának szól. A Pálffyak a Bakócz családdal rokonságba kerülve felvették az erdődi előnevet, tehát Pálffy Kata és Erdődy Zsuzsanna között rokonsági kapcsolat is létezett.

Az 1690-es katalógus is gazdag eddig nem regisztrált hungarikákban, elég csak megemlítenem, hogy adatai szerint 1483-ban Velencében is adtak ki magyar krónikát. Szentiványi jelzi, más ősnymtatványokhoz képest szokatlanul, hogy a könyvt „Typo Veteri”. Nem tudjuk, hogy ez a Hess-féle budai krónikát vagy a Thuróczi által írott magyartörténetet jelöli, esetleg egy harmadik műről van szó.⁴⁷

⁴³ VÉRTESY 1964 – DÜMMERTH 1963 – PÁLVÖLGYI 1968 – TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlatakorában (1773–1791)*. = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* III. Bp. 1966. 101–145. – BEKK, Rar. Hung. 583–588a *Catalogi licitationum in Bibliotheca Regiae Universitatis 1787–1797*. – SZALATNAI Rezső: *Kempelen Farkas és az Egyetem átköltöztetése Nagyszombatról Budára*. Bp. 1959. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai 6.)

⁴⁴ A vágsselyei menekülésről és a könyvek pusztulásáról: *Adattár* 34. 460–461. – Az ajándékozásra pl. BEKK, Ant.Tyrn. 1618/6. eredetileg a firenzei jezsuita kollégiumé volt, majd a nagyszombati jezsuitákhoz került 1618-ban. Néhány éve kaptuk ajándékba a nagyszombati könyvtárból.

⁴⁵ RMNY 1348., raktári jelzete: BEKK, RMK I. 91.

⁴⁶ BEKK, Ms J I. C betű: „212. Catharinae Palfi Speculum Poenitentiae in 8. emporetica charta flava Bartfae 1626. (...) 217. Catharinae Palfi Orationes Vngaricae in 8. in pergameno Bartfae 1626.” – NAGY V. Pest, 1859. 225–226. *Pálffy Kata leveleskönyve*. S.a.r. Ötvös Péter. In: *Adattár* 31. Szeged, 1991. – Elképzelhető, hogy az Illésházy-könyvtárban is megvolt egy-egy példánya. I. *Adattár* 11. Szeged, 1983. 149–151. „In cista numero undecimo. Libros hungaricos diversos.” – Az Illésházy-könyvtárról: BERLÁSZ Jenő: *Az Illésházy-könyvtár. Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből*. = OSZK Évkönyv 1967. 57–97. – ÖTVÖS Péter: *Egy főúri könyvtár a XVII. század elején (Illésházy István)*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szeged, 1988. 149–157.

⁴⁷ VÉRTESY Miklós: *Magyar nyelvű könyvek az Egyetemi Könyvtár régi állományában*. = MKsz 1966. 66–70. – Uő.: *Egy 1483-ban kiadott magyar krónika*. = MKsz 1964. 74.

Szükségessé vált, hogy az eddig nem regisztrált hungarikákról a lehetőséghez mérten mindent kiderítsünk, hiszen a középkori és koraújkori könyvpusztulások miatt – a levéltári források mellett – más eszköz nem lévén a korszak könyvkultúrájának rekonstruálására. Ezt a célt szolgálná a J 1. illetve a J 2. katalógusban lévő, eddig nem azonosított kötetek bibliográfiai feltárása, számolva azzal a szomorú helyzettel, hogy az esetek többségében csak sejtéseink lehetnek az adott könyv tartalmáról (szerzőjéről, kiadásáról) a kéziratokban található néhány szavas címléírás alapján.

III.

A harmadik munkafázis az adatbázisnak a létrehozása lesz.⁴⁸

A számítógépes adatbázisok felhasználása a különböző állományegységek rögzítésére csak az elmúlt évtizedben kezdődött el. Egy később elkészülő egységes adatbázis felépítése a különböző szoftverek és nemzeti szabványok miatt egyre későbbre tolódik. Egy régikönyves adatbázis egy hagyományos katalógushoz képest lényegesen több információt képes hordozni. Az adatbázis feltöltése – mint a legkomolyabb műveletek egyike – két módon történhet: vagy már meglévő katalógust viszik át számítógépre (scannerrel), vagy a retrospektív katalógizálás során, minden egyes kötetet kézbe véve, új feltárási szempontokat kialakítva. Az első mellett a gyorsaság, a második mellett a pontosság szól.⁴⁹

1. Első lépésként a könyv bibliográfiai tulajdonságait tárjuk fel. A keresési lehetőség a következőképpen oszlik meg, kiemelve egy lehetséges mezőt: a szerző (Cicero, M. T.) esetében kereshetünk a mű címére (Epistolae ad familiares), formátumára (fólió), a kiadás helyére (Velence), a kiadás idejére (1487), a kiadójára (Andreas de Paltaszichis), megadhatunk tárgyszavakat (latin irodalom), és a mű nyelvét (latin). Az adatbázis értékét nagyban növelni fogja, hogy az összetett keresések révén néhány művelődéstörténeti mozzanat is adatolható lesz. Reményünk szerint bemutatható lesz például időrendi sorrendben Cicero minden művének akár velencei, akár párizsi, vagy más kiadása. Megfigyelhetjük, hogy a formátum változásai miképpen illeszkednek az európai

⁴⁸ MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*. Kandidátusi disszertáció. Szeged, 1992. rövidített változatban: *Olvasmánytörténeti dolgozatok*. V. Szeged, 1993. – Uő.: *A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980–1995. (Esettanulmány)*. = *Könyvtári Figyelő* (továbbiakban: KnyF) 1996. 23–29. – A már működő szegedi adatbázisról I. KEVEHÁZI Katalin – VARGA András: *Régi könyvek számítógépes feldolgozása a JATE Központi Könyvtárában*. L. Konferencia 1995. – Hálózatról elérhető: <http://www.bibl.u-szeged.hu/~clio/keve>. – Itt emelném ki a szegedi József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtár régikönyves adatbázisát, amely munkám alapját képezi, s szeretném megköszönni a könyvtár munkatársainak: Bakonyi Gézának, Keveházi Katalinnak, Kokas Károlynak, Monok Istvánnak és Varga Andrásnak a segítségét.

⁴⁹ W. SALGÓ Ágnes: *A régikönyvek számítógépes feldolgozásának...* L. Konferencia 1995.

nyomtatás irányvonalába, nevezetesen hogyan csökken a könyvek mérete, milyen módon válnak a latin és görög klasszikusok fóliáns kiadási „zsebben viselős könyvecskévé”. A szerző, tárgyszavak és a mű nyelvének a kombinációjával megismerhetjük egyes nyomdák kiadási politikáját, adott szerzők milyen műveit részesítették előnyben a sajtó alá rendezéskor. Természetesen úgy gondoljuk, hogy a szakirodalom által megírt tényekhez csak apró adalékokat nyújthatunk, pl. a nagyszombati egyetemi könyvtár beszerzési stratégiáját.

2. A második lépés a két kéziratos katalógus címleírásának egymáshoz illesztése, amely további kérdéseket vet fel. Tanulságos a két katalógizálás közti különbség (ha van ilyen) összevetése. Több esetben nem tudtuk azonosítani a kérdéses szerzők egyes kiadásait. Furcsa, hogy a ma is megtalálható spanyol nyelvű Ovidius-kiadás (Antwerpen 1551) nem szerepel az 1632-es katalógusban, pedig antiquissima, 1615-ben szerezte be a nagyszombati kollégium. Ugyancsak meglepő a magyarországi kiadású *Confessionale* esete is, hiszen 1633-ban katalógizálták, viszont az 1690-es katalógusban egy példányára sem bukkantunk rá, jóllehet két kötetnek is kellene szerepelnie. Lehet, hogy Szentiványi, eltévesztve az impresszum évét, 16. századi nyomtatványként írta le.⁵⁰ Mindenesetre ez a művelet sor jól demonstrálja, hogy a ma is létező könyvek feltárásával együtt a katalógusok adatai adnak árnyaltabb képet a korabeli állományról. Szándékunkban áll feltüntetni minden egyes kötetnek a jezsuita szakrendjét, ezzel is hangsúlyozva a rend tudományfelosztásának fontosságát.

3. A harmadik lépés a könyvek egyedi tulajdonságainak az elemzése lesz. Megkíséreljük csak az adott könyvre vonatkozó adatok öszetett vállatását. A könyvkötés művészettörténeti jelentőségén túl, művelődéstörténeti értékkel is bír. A könyvek nagy részét már a tulajdonosa kötteti be, látja el szupralibrosszal, exlibrisszel, s így egy-egy könyvtár rekonstruálása fontos adalék lehet a kötések vizsgálata.⁵¹ Azt is szem előtt kell tartani, hogy az adott könyvnek ki(k) volt(ak) a birtokosa(i), milyen mélységben és milyen formában használta(k), mikor katalógizálták először. A már említett Sokołowski mű tulajdonosa volt Kovácsóczy Farkas, a znióváraljai jezsuita kollégium, illetve a 17. században rezidencia. Használatára nincs adatunk. 1590 után, vagyis a turóci jezsuita kollégium megnyitása után szerezték be, feltehetően az erdélyi kancellár kivégzése (1594) előtt. A kötetnek az ún. késési indexe hét év, ami a megmaradt állományt, illetve a 16. század körülményeit ismerve alacsonynak mondható.

⁵⁰ BEKK, Ms J 2. „Antonini Archiep(isco)pi Confessionale Fidei Folio Nirembergae 1507. Tabulae lignae 1631. (...) Antonini Archiep(isco)pi Summula Confessionis Folio minor Coloniae 1578. corio rubro cum tabulis 1632.”

⁵¹ Itt mondok köszönetet Rozsondai Marianne-nak, a munkám iránti figyelemért, önzetlen segítségéért, hogy tanácsait a tanulmányomban hasznosítani tudtam.

4. Ezután következhetne a három lépés eredményeinek az összeillesztése. Optimális esetben körülbelül 5000 könyv azonosítását tudjuk elvégezni. Ebből az adathalmazból megközelítőleg 1000 kötet az 1632-es katalógusban is szerepel, vagyis metszete annak a két adatbázisnak, amelyek újabb információkat szolgáltatnak az adott könyvekről. Hozzávetőlegesen 250 könyv ma is megtalálható az antiquissima-állományban, s ezek többsége szerepel mind a két kézirat katalógusban.

Az adatbázis létrehozása és az adatbázis-kezelő rendszer kiválasztása előtt tisztáznunk kellett néhány problémát:

1. Adattartalom: Milyen adatokat akarunk felvinni s ehhez milyen mezőket kell definiálnunk (pl. szerzőségi adatok, cím, kiadás stb.)? Az adatmennyiség nagysága, hány dokumentum kerül feldolgozásra, milyen mélységben kívánjuk a dokumentumokat feltárni (pl. bibliográfiai leírás, rövid tartalmi feltárás stb.)?

2. Adatmezők: Hány karaktert tartalmaznak, változó vagy azonos hosszúságúak legyenek-e az egyes adatmezők?

3. Karakterkészlet: Milyen karakterkészletet kell kezelnie a rendszernek (pl. magyar karakter, számok)?

4. Műveletek: Milyen műveleteket akarunk a segítségével elvégezni? pl.: adatok rögzítése, javítása, törlése, visszakeresés (egyszerű, összetett), statisztikák készítése.

5. Hardver igények: Milyen számítógépen fut (PC, nagygépek), illetve elérhető-e majdan hálózaton keresztül?

Olyan adatbázis-kezelőre volt tehát szükségünk, amely személyi számítógépre telepíthető, több ezer rekord tárolására alkalmas (kb. 5000 dokumentumról tárnánk fel adatokat), egyszerűen kezelhető, lehetőleg magyar felülettel rendelkezzen, a törzsfájl folyamatosan frissíthető legyen, az általa létrehozott adatok konvertálhatóak legyenek más adatbázisokba, s a létrejövő adatbázis mind lokálisan, mind hálózaton keresztül elérhető legyen.

Az igények felmérése után a Micro-ISIS szöveges adatbázis-kezelő rendszert választottuk. Igaz ugyan, az Egyetemi Könyvtár rendelkezik saját integrált könyvtári rendszerrel, de mivel ez még nem üzemképes, így a munkát az ISIS-szel kezdenénk el.⁵² Terveink szerint az így létrejövő adatbázis később a Dynix-Horizon⁵³ részévé válna.

⁵² A keresőnyelv 1994-ig az IIF (Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program) körében legelterjedtebb, s az UNESCO által támogatott ISIS (Integrated Set of Information System) volt, amely többféle számítógépen, többféle operációs rendszer alatt használható. Nagy IBM gépekre kifejlesztett változata a CDS/ISIS, személyi számítógépen DOS alatt futó változata pedig a MicroISIS. – ERDŐS István – BISZAK Sándor: *A FREETEXT szöveges információkereső rendszer*. = Tudományos és Műszaki Tájékoztató (továbbiakban: TMT), 1988. 91–97. – JACSÓ Péter: *A Micro-ISIS lehetőségei újabb változatainak tükrében*. = TMT 1988. 104–105. – GERŐ J. Péter: *TEXTAR. Egy hazai fejlesztésű szöveges adat-báziskezelő rendszer*. = KnyF 1990. 194–222.

⁵³ A kiépülő integrált könyvtári rendszerrel ismertető: MOHOR Jenő – SZELLE Béla: *ELMESO: összefogás három egyetem könyvtári információs rendszerének megújításáért*. = TMT 1994. 289–293.

A program változó hosszúságú mezőket képes kezelni. Régikönyvek esetén ez igen fontos lehet, hiszen a négy karakterből álló kiadás éve mező nem lehet azonos hosszúságú például a jóval több karakterből álló mű címe mező hosszúságával. Logikusan felépített menürendszerrel dolgozik, a főmenüből indíthatók a különböző szolgáltatások. Igen nagy előnye, az előre megtervezett adatmodell (rekordszerkezet, űrlap, megjelenítő és nyomtatási formátum, indexfájl) a program futása közben is módosítható. A szoftver új verziójával lehetővé vált az invertált fájlba való közvetlen betekintés, a szabad szövegkeresés és az alapvető matematikai műveletek elvégzése. Többszemponútú visszakeresést biztosít pl. a cím- és szerzőségi, a kiadási, terjedelmi adatok, a tárgyszó, a nyelv és ezek bármilyen kombinációja szerint. Néhány adat:

1. Maximális rekordhossz: 8000 karakter
2. A mezők maximális száma egy rekordban: 200
3. A kereshető elemek sorainak maximális száma: 200
4. Több mint 16 millió rekordot tartalmazhat:⁵⁴

A rekord szerkezetének létrehozása

A szakirodalomban kiemelten tárgyalt problémák adatbázisunk létrehozása során bennünket sem kerültek el. A régi nyomtatványok mint speciális dokumentumok speciális rekordszerkezetet igényeltek. Az eddig elvégzett kutatómunka, a gyűjtemény sajátosságai, az egyéb régikönyves adatbázisok rekordszerkezetének megismerése, valamint az akadémiai Könyvtörténeti Bizottság által kidolgozott adatelemek⁵⁵ alapján a következő adatmezőket definiáltuk:

1. Raktári jelzet. A lehetőség szerint a könyv minden régi raktári jelzete szerepelne a jezsuita korszaktól napjainkig. A régi katalógusok és a gerincre ragasztott betű és szám jelzések valószínűsítik a könyvek elhelyezésének módját, abc sorrendben, s téma szerint foglaltak helyet a raktárpolcokon. Mivel a gyűjtemény jelentős része a Ritkaságtár része, így nemcsak antiquissima kötetekről van szó, hanem ősnymtatványról, RMK-ról, aprónymtatványról, antiquáról. Ez esetben a raktári jelzet nem egyezik meg a rekonstrukciós jelzettel.⁵⁶

2. A szerző neve. A könyvben szereplő névforma, valamint a nemzeti névalak és az egységesített forma is. A görög szerzőknél gondot okozott, hogy az Egyetemi

⁵⁴ BAKONYI Géza – KOKAS Károly: *MicroISIS vagy TEXTAR*. = KnyF 1991. 219–255. – Hunyadiné NASZÁDOS Edit – TOLNAI György: *Könyvtári rendszerek PC környezetben*. = KnyF 1992. 619–635. – KOKAS Károly: *Új, integrált könyvtári rendszerek a hazai piacon*. = TMT 1992. 311–332.

⁵⁵ Az Akadémia Könyvtörténeti Bizottsága 1986-ban ajánlást dolgozott ki a Magyarországon őrzött régi nyomtatványok bibliográfiai felvételére. A készülő adatbázisra I. KÁLDOS János – ROZSONDAI Marianne: *Kísérlet az MTAK régi könyveinek számítógépes feldolgozására, különös tekintettel az ősnymtatványokra*. L. Konferencia 1995.

⁵⁶ Pl. BEKK, Ant.Tur. I/2., raktári jelzete: BEKK, Vet. 49/43., régi jelzete: Hb 2r 146.

Könyvtár hagyományához – latinus forma – képest az új átírás lépett érvénybe, s a modern könyveket is tartalmazó katalogizálási modul nem tudja elkülöníteni a listás megjelenítésben a régikönyvek szerzőjétől. Így Homérosz neve ‘Omeros formában szerepel Homerus helyett. Sok aukciónál hosszabb utánjárással deríthető csak ki az eredeti névforma, illetve a különböző névvariánsok. Lúcio André De Resende (1500–1573) portugál költő, történész az Egyetemi Könyvtárban a szülőföldje után, mint Eborensis szerepel. A *Jöcher* az Andreasról utal az Eborensisre, illetve az Eborensis az Andreasra. A kör ezzel bezárulhatna, ha a de Resende címszónál nem bukkanánk a keresett személyre, itt semmi nem utal a fenti névváltozatokra, viszont megemlíti Evorát és a keresztnévét, valamint egy feltételezett születési dátumot (1498). A műveinek a címe eloszlatja a bizonytalanságot. Az OSzK antiqua-katalogusa is két személyről tesz említést: Andreas [Rodrigues] Eborensis szentenciagyűjteménye mellett a Resende formánál hozza a szerző híres régészeti munkáját.⁵⁷

3. A mű címe. A címoldalról betűhíven írunk le, ha nagyon hosszú lerövidítjük (250 karakterig, ez magyar címnél egy kicsit rövidebb), és a megjegyzéseknél tárjuk fel. A vagylagos címeket, a párhuzamos címeket és az egyéb címadatakat a főcím részeként írjuk le. Itt tüntetjük fel a kiadásjelzést is.⁵⁸

4. A megjelenés helye. A könyvben szereplő formában (az adatforrásban megadott helyesírással és nyelvtani esetben), valamint szögletes zárójelben az egységesített formát is feltárjuk.⁵⁹

5. A nyomdász és/vagy a kiadó neve. Szellemi közreműködők feltárása kiemelt fontosságú, s a vizsakereshetőségüket biztosítani kell. Példaként említhetjük a Manutius család tagjait, akik hét esetben szerepelnek a szerzői listán. Aldus Manutius jun. mint kiadó, mint kiadó és kommentátor, nyomdász, s mint egy mű szerzője szerepel az adatbázisunkban. Aldus Manutius sen. két tétellel szerepel mint nyomdász (Andrea Torresanoval), Paulus Manutius egyszer mint a könyv szerzője, másodszor mint aki a szöveget gondozta, sajtó alá rendezte.⁶⁰

6. A megjelenés ideje. Arab számmal, az anno és egyéb kifejezések elhagyásával írjuk át.

7. Formátum. Folio, quarto, octavo stb. formában írjuk le.

8. A kiadás azonosító adatai. Minden kiadvány beazonosításához igénybe vesszük az elérhető hazai és külföldi katalógusokat, néhány esettől eltekintve mindig találtunk hivatkozható bibliográfiai számot.⁶¹

⁵⁷ *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. 1–4. Hrsg.: Chr. G. JÖCHER. Leipzig. 1750–1751. – *Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok*. Összeállította: SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes. Bp. 1990. A 352–353., illetve R 197.

⁵⁸ A 240-es MARC mezőben lehetőség adódik az egységesített cím megjelenítésére.

⁵⁹ Így a megfelelő mezőben egyaránt kereshetünk a Basileae illetve a Basel formára is.

⁶⁰ Pl. BEKK, Ant.Tur. I/10. vagy BEKK, Ant.Tur I/6.

⁶¹ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. Hrsg.: von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. (Red.): Irmgard BEZZEL. Bd. 1–. Stuttgart, 1983–. – *Catalogue général des livres*

9. A kötetben található bejegyzések. Szignált, kéziratos bejegyzések, pecsétek, ex librisek, lényegesebb margináliák betűhű leírása datálással.⁶²

10. A tulajdonosi bejegyzések. A személyek feltárása életrajzi adatokkal (Kovacsóczy Farkas 1540–1594, erdélyi kancellár), mikor szerezte be a könyvet, esetleg honnan, mennyiért, milyen alkalomból. Az intézmény mikor szerezte be, hogyan változott a tulajdonos minősége (turóci rezidencia → turóci kollégium → vágsellyei kollégium → nagyszombati kollégium → pozsonyi kollégium → nagyszombati egyetem → Egyetemi Könyvtár).⁶³

11. Összeírás. Ha kideríthető a család-, rend és intézmény történetéből, vagy a nyomtatványban található adatokból. Utalnék itt az első turóci periódus problematikájára, hiszen az összeírás éve mellett a rendház neve is hiányzik, csak feltételezhetjük, hogy a turóci rendház még a kollégium megnyitása előtt szerezte be a köteteket 1586–1589 között.⁶⁴

12. Késési index. A könyv kiadása és beszerzése között eltelt idő.

13. A mű tárgyszavai. Megpróbálunk olyan tárgyszavakat használni, ahogyan az olvasó a katalógusban keresni fogja. Az RMNy rendszerére épített tárgyszó-katalógusunk valószínűleg a felöltés során módosulni fog.

14. A jezsuiták által adott tárgyszavak.⁶⁵

15. A mű nyelve.⁶⁶

16. Terjedelmi adatok. Itt a dokumentumnak megfelelő oldal- vagy lapszámot adunk, az arab és római számokat a kiadvány szerint közöljük, a számozatlan oldalakat szögletes zárójelben arab számmal tüntetjük fel.

17. Megjegyzések.

Milyen összetett keresésekre adnának lehetőséget ezek a mezők? A leltári szám, a kiadás-azonosítás adatait, valamint az oldalszámot leszámítva bármely többi mezőt kombinálhatjuk egymással, a Boole-operátorok segítségével. Megtudhatjuk, hogy létezik olyan kiadása Arisztotelész *Metafizikájának*, amelyet Lyonban 1586-ban nyomtattak és eredeti vörös bőrkötésben ma is megtalálható az Egyetemi Könyvtár régi gyűjteményében, szerepel a két kéziratos katalógusunkban, illetve egy felvidéki neosztoikus értelmiségi kör (Káldy Ferenc és barátai) olvasgatta, tartalmi kiemelésekkel látta el a 16. század utolsó évtizedeiben.

---

imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs. 1–231. Paris, 1897–1981. – *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum.* London, 1962. – *Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum.* I–VII. Baden–Baden, 1962–1982.

⁶² A feltárás módszeréről. I. ZRINYI 1991.

⁶³ Pl. BEKK, Ant.Tyrn. 1616/1. raktári jelzete: BEKK, Inc. 274.

⁶⁴ Pl. BEKK, Ant.Tur. I/15.

⁶⁵ Pl. „Humanistae”.

⁶⁶ Pl. hun = magyar. Ettől eltér a megjelenítés ha fordítás, akkor az eredeti nyelv jelzése (ger = német), ha többnyelvű (latgrc = latin–görög)

Az egyes rekordokhoz mellékelnénk a címlap másolatát is. Az adatbázis elkészülte után, a hazai és külföldi példákhoz hasonlóan, szeretnénk azt az Interneten keresztül is elérhetővé tenni, Telnet hívással, valamint WWW felületen keresztül egyaránt.

***

1996 januárjától indult meg az Egyetemi Könyvtárban a Dynix-Horizon rendszer tréningprogramja. Májusig a rendszer tesztelése és az adatbázis elveinek tisztázása történt meg. A tréningszakaszban számos kérdés vetődött fel, többek között a nevek egységesítésének problémái, a régi nyomtatványok tárgyszavazása, speciális jegyeinek (kötésre, tulajdonosaira, használatára vonatkozó adatok) feltárása és megjelenítése.⁶⁷ Gondot okozott az adatelemekekre való visszakeresés megoldása, az alaprekord mezőihez továbbiakat kellett illeszteni. Ez év májusától elkezdődött a rendszer feltöltése, több mint 100 régi könyv található már az adatbázisunkon. Jelenleg a megoldandó problémák közé tartozik elsősorban a régi könyves – ez esetben az Antiquissima-gyűjtemény – illetve a később létrehozandó, az Egyetemi Könyvtár modern állományától elkülönített állományegységek (metszet- és térképtár, kódexek, vetustissima stb.) adatbázisát valamilyen módon teljesen leválasztani a most kiépülő, modern könyveket tartalmazó rendszerről. Másodsorban a katalógusunk még hálózaton nem hozzáférhető, 1997 végére számolhatunk ezzel a lehetőséggel.⁶⁸

*A rekord szerkezete*⁶⁹

Az Egyetemi Könyvtár integrált rendszere: a Dynix-Horizon, OS/2 operációs rendszer alatt működik. A modern könyvekhez képest régi nyomtatványok feldolgozása – speciális tulajdonságaik miatt – elkülönítve történik, más lelőhely azonosítóval (Location), hiszen a köteteket fizikailag is külön tároljuk.

⁶⁷ Hasonló problémákról számol be: ROZSONDAI Béla: *Gondolatok és kérdések a régi könyvek számítógépes feldolgozásáról*. L. Konferencia 1995.

⁶⁸ Az egész kérdéskörrel írt kiváló monográfiát BAKONYI Géza – KOKAS Károly: *Könyvtári integrált rendszerek és hazai alkalmazásuk*. Szeged, 1996. Hálózaton elérhető: <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/electronic/libsys/>

⁶⁹ *USMARC Format for Bibliographic Data: including Guidelines for Content Designation/Prepared by Network Development and MARC Standards Office*. Washington, Library of Congress, 1994. Ed. Marc Format = MACHine Readable bibliofical data Change Format „Számítógéppel olvasható szabványos bibliográfiai adatsere formátum” amely a későbbiekben MACHine Readable Cataloging Formatra változott.

MARC formátum

040	Katalógus forrása	(Hu ELTE EK)
041	Nyelvi kód	(latin)
090	Raktári jelzet	(Ant. Tyrn. 1632/70.)
100	Szerző	(Alfraganus – arab csillagász)
240	Egységesített cím	(Elementa astronomica – latin)
245	Főcím	(Rudimenta astronomica)
260	Kiadásjelzés	(Nürnberg – Petreius – 1537)
300	Fizikai leírása	(10, 26, 90 pp. – quatro)
500	Általános megjegyzés	(Restaurált.)
510	Bibliográfiai azonosító	(VD/16 A-1202)
562	Kötés	(Eredeti barna bőrkötés.)
590	Használat	(Forró Pál ismeretlen verse.)
600	Személy tárgyyszó	(Jan Dantyszek – tulajdonos)
650	Szabadszöveges tárgyyszó	(Csillagászat – arab)
651	Földrajzi tárgyyszó	(Nagyszombat – kollégium)
700	Szellemi közreműködők	(Albatognius – társszerző)

Példaként nézzünk egy egyszerűbb keresést.⁷⁰ Tárgyszóként megadhatjuk a „jezsuita” kifejezést. A gép 56 találatot hoz a keresésre, különböző minőségű tárgyyszó-láncolatot feltüntetve.⁷¹ Az 56 találat valójában 138 kötetet tartalmaz a régikönyvek közül. A következő lépésben megtudjuk, hogy a fent megtalált könyvekből hány darabban nincs kéziratos bejegyzés. 94 esetben nem talált a gép a szűkítéskor. A 94 könyvből tudni szeretnénk, hogy hány darab 16. századi. Ez két lépést igényel. Az első szűkítésben megadjuk a kisebb vagy egyenlő relációban az 1600-as számot a kiadás dátumaként. Ez 84 könyvet érint. Ezek között – természetesen – vannak ősnymtatványok is. A második lépésként a nagyobb vagy egyenlő relációban az 1501-es évszámot írjuk be, s így megkapjuk, hogy a 94 kötetből 79 darab 16. századi. Ez azt is jelenti egyben, hogy 5 kötet ősnymtatvány illetve 10 kötet 17. századi nyomtatvány a fenti 94 kötetből, amelyek használatáról nem tanúskodik kéziratos bejegyzés. Szeretnénk megtudni, hogy ebből a mennyiségből hány kötetnek a kiadója Henricus Ste-

⁷⁰ A keresési lehetőségek: 1. Elsődleges 1. Szerzői betűrend 2. Szerző kulcsszó 3. Cím betűrend 4. Cím kulcsszó 5. Tárgyszó betűrend 6. Tárgyszó kulcsszó 7. Raktári jelzet 8. Vonalkód. II. Másodlagos (szűkítés) 1. Raktári jelzet 2. Megjegyzések a kötésre és a használatra 3. Kiadás éve 4. Kiadó (vagy a nyomdász neve) 5. Kiadás helye. A lehetséges relációk: 1. Kisebb 2. Egyenlő 3. Nagyobb 4. Tartalmazza 5. Kisebb vagy egyenlő 6. Nem egyenlő 7. Nagyobb vagy egyenlő 8. Nem tartalmazza.

⁷¹ pl. Turóc – jezsuita – kollégium – 1590 = 1 TALÁLAT – Nagyszombat – jezsuita – kollégium – 1632 = 99 TALÁLAT = Vágsellye – jezsuita – kollégium – 1600 = 82 TALÁLAT – Turóc – jezsuita – rezidencia – 1586–1589 = 35 TALÁLAT – Firenze – jezsuita – kollégium – 16. sz. = 1 TALÁLAT

phanus (Henri II. Estienne 1531–1598). A gép rövid keresés után kiadja, hogy 3 köteté.⁷² Az összetett keresésre lássunk példát, szintén a tárgyszó mezőben, „turóc OR történelem” 122 találatot hoz a gép. Röviden úgy értelmezhetjük, hogy azokra a kötetekre vagyunk kíváncsiak, melyek a turóci rendház korszakából (1586–1599) kerültek elő – természetesen az időt tetszőlegesen tágíthatjuk és szűkíthejtük pl. a rezidencia (1586–1589) idejére, a rezidencia szó beírásával – illetve történelem tárgyköréből valók. A 33 találat valójában 63 könyvet takar, amelyet szűkíthetünk pl. a kiadás dátumával. Szeretnénk tudni, hogy a 63 kötetből hány darab az ősnymtatvány, így a szűkítéssel a kiadás dátuma mezőbe beírjuk az 1500-at, bejelöljük a kisebb vagy egyenlő pozíciót, s hamarosan megtudjuk, hogy egy munkára illik ez a tulajdonság.⁷³

Az Egyetemi Könyvtár legrégebbi gyűjteményének adatbázisa nem több egy kísérletnél, miképpen lehet felhasználni a művelődéstörténeti elemzésekben a számítógépet, s e praktikus eszköz segítségével talán sikerül jobban megismerni a korszak könyvkultúráját.

GÁBOR F. FARKAS

The Antiquissima Collection and its Database

It is due to Dezső Dümmerth that we know today the so-called Antiquissima Collection (as we call the material acquired before the foundation of the University); he contradicted the specialized literature up to that time and brought to light the fact that the genesis of the University's Library is traceable to the Jesuit colleges' libraries which were founded in the 16th century. It is one characteristic of the early history of the University's Library that it took care of books not only from the half century preceding the University's 1635th year foundation but we can also discover, among the stock of manuscripts, two 17th century catalogues which give us more information on the stock of books of that time. These two catalogues make us possible to reconstruct, without the pretension of completeness, the Nagyszombat University's 5000 volume-Library and indicate the place they occupy in Hungarian history of civilisation and history of library. The reconstruction presents three separate working processes:

1. The individual and bibliographical discovery of the volumes existing in the library's stocks.
2. The letter-perfect publication of the two manuscript catalogues.
3. Making a summary of the sources and transforming them into a database.

⁷² *Anthologa diaphorón epigrammatón palaión*. Genf, 1566. BEKK, Ant.Tur. I/4. – APPIANUS Alexandrius: *Rhómaika*. Genf, 1592. (Fordító Franciscus Beraldus és Sigismundus Gelenius.) BEKK, Ant. Sell. II/4. – THUKYDIDES: *Peri tou Peloponnésiakon polemon biblia októ*. Genf, 1588. (Fordító Laurentius Valla.) BEKK, Ant.Sell. I/2.

⁷³ THURÓCZY János *krónikája* (Brno, 1488) BEKK, Ant.Tur. II/1. raktári jelzete: BEKK, Inc. 338.

KÖZLEMÉNYEK

Ismeretlen német kalendárium Thökölyről (1693). A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek nemzeti könyvtári feladatának megfelelően módszeresen gyarapítja 17. századi német nyomtatványainak gyűjteményét.¹ A közelmúlt vásárlásai között találtunk rá egy olyan kiadványra, amelynek tartalmát illetően regisztrált hungarikumaink között van a helye, amennyiben a szerzőről is sikerülne bebizonyítani, hogy magyar származású, akkor pedig az RMK III. kiegészítése is újabb tétellel bővíthet. Az Xb 4511 jelzetű kiadvány címléírása a következő:

Alter und Neuer / Gesprächs-Calender, Auf das Jahr nach Jesu Christi Geburt, / M. DC. XCIV. / Worinnen, / Nebst den gebräuchlichen und andern nützlichen Sachen, wie auch al / lerhand Hauß-und Gesundheits-Reguln, Auf- und Untergange der Sonnen und des / Mondens, Bericht vom Wachsthum der Früchte, auch rechter Zeit zu säen, / ppropffen, pflantzen, vnd mancherley Erwehlungen zu finden; / Wie auch das von der bißherigen Kriegs-Unruhe / in Ungarn gehaltene Gespräch / so allerhand Denck-würdige Sachen in sich hat: / Zwischen / Einem vertriebenen Ungar, / Einem Türcken, / Einem Jesuiten, und / Einem Evangel. Doct. Theol. / mittheilen wollen / POLYDORETUS Rennemann, Hung. / Leipzig, Zu finden bey Johann Rupert Keilen. 4° [22] lev.

A kiadvány szerzőjéről semmit nem tudunk, a magát magyarnak nevező szerző sem magyar, sem német névtárakban, lexikonokban nem található, feltehetően pseudonym nyomtatványról van szó, ám az ilyen jellegű szakirodalom mindezülig nem adott eligazítást. A címléírásból is látható, hogy a tartalmi hungarikum jelleg nem lehet kérdéses, azonban a szöveg megismerése még több érdekességet tartogat.

A lipcsei terjesztésű kiadvány hagyományos rovatait tekintve a 17. század közepén évente megjelenő kalendáriumok sorába tartozik.² A naptárrész tíz hasábos felosztású, a bevezetőben az év meghatározása, a kalendáriumban használt jelek magyarázata található. A tíz hasáb tartalmazza a hét napjait, a régi naptár szerinti névnapokat, a dátumot és csillagképet, az asztrológiai magyarázatot, az új naptár szerinti dátumot és névnapokat, az időjárási viszonyok jelzését, helyet a feljegyzéseknek és a megfelelő pénznemek szerinti kiadásoknak. (A hasábszerkezetben található a beszélgetés is, amelyre később visszatérünk.) A hagyományos naptár után található a kalendárium ugyancsak hagyományos Practica része, amely évszakonként csoportosította a fejezeteket. A szépirodalmi jelleget kiemelendő a szerző valamennyi címhez Boccaccio-szerű anekdotákat fűz, majd hónapanként közli az egészségügyi szabályokat, a háztartási tennivalókat, tanulságos bibliai

¹ MKsz 1996. 1. 89–93.

² A naptárak szerkezetéről a szakirodalom összefoglalásával I. KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Bp. 1989.

történeteket, az adott hónapban hatásos drágakövek leírását. A naptárak használói körét egyértelműen meghatározva külön jótanácsokat olvashatunk a földművesek számára, ugyancsak megadja a szerző a nevezetes vásárok helyét és idejét. Az Aderlaß-Tafel és a hozzá tartozó bioritmus eligazít az alapvető egészségügyi tennivalók területén, de ezt szolgálja a hold állását, a telihold kiszámítását elősegítő táblázat is.

A kiadványnak a hagyományostól eltérő jellege már a cím megjelölésében érzékelhető: a 17. századi kalendáriumok szokásos címmegjelölésétől különbözve, amely többnyire Alt- und neuer Schreibkalender-nek nevezi magát, utalva a feljegyző funkcióra, nyomtatványunk az *Alter und Neuer Gesprächs-Calender*, azaz „beszélgetés-naptár” öndefiníciót használja. A beszélgető személyek: egy elűzött magyar, egy török, egy jezsuita és egy evangélikus doktor. Valamennyiük jól azonosítható viseletbe öltöztetve látható a címlapon is, a primitív fametszet klisékből építkezik, szerzője után nem érdemes nyomozni.³ A beszélgetés egy hasábon át végighúzódik az éves naptár napjai mellett, a szöveg hosszúsága szemmel láthatóan a nyomtatott terjedelem adta lehetőségekhez igazított.

A beszélgetésnek nemcsak szereplője magyar, hanem tartalma is, miként a cím előre jelzi, „a mostani háborús nyugtalanság” a diszkuszió témája. Az elűzött magyar⁴ tanácstalan sóhajaival indul a beszélgetés, amire török partnere rögtön azzal válaszol, miért nem csatlakozik a muzulmánokhoz és Thökölyhez. A magyar száműzött reménykedik Isten kegyelmében, amivel a törököt elfordítja a keresztények üldözésétől és kereszténnyé változtatja. A török éppen ellenkezőleg gondolja: a keresztény magyar megtarthatja hitét, éppúgy senki nem fogja bántani, mint ahogy Thökölyt sem kárhoztatták tévelygő hite miatt. Erre már a jezsuita szereplő sem tud hallgatni, a törököt Jesus meggyalázójának, istentelennek és szemérmetlennek mondja, aki a tisztsséges magyarokat az átkozott mamoheti hitre és a császár elleni rebellióra biztatja. A török szerint a jezsuita zavarja meg a békét, izgatja egymás ellen az uralkodókat, ezért megérdemli a lenyakazást. A magyar becsületes embernek tartja magát, aki nem áll össze hazája ellenségével és nem fordul a keresztény hit ellen. A török számára mást jelent a haza fogalma, hiszen minden birodalom biztosítani tudja a jóvedelmet, megélhetést, tiszteletet és reputációt. Éppen ezért miért lenne hazaelenes, ha a magyarok a törvényt uralkodó, Thököly mellé állnának? Erre ismét a jezsuita vág közbe, aki Thökölyt nem királynak, hanem rebellisnek tartja, akit József király ki fog utasítani az országból. Aki önmagát tette királlyá, az a császár ellen cselekedett. A török azonban tudja, hogy a hatalmas szultán koronázta meg Thökölyt és 15. pontos menlevélben biztosította jogait. A török athnámé 10. pontja szerint pedig a béketörő jezsuitákat kell kiűzni az országból. Ekkor kapcsol-

³ A metszethez hasonló, ám sokkal fejlettebb változat az az 1682-ből származó C. M. B.-jelű felvidéki (?) német mester rézkarca, amelyen Luther, Thököly és egy jezsuita pap beszélget. L. CENNERNÉ WILHELMB Gizella: *Thököly Imre és szabadságharca az egykorú grafikában*. In: KÖPECZI Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége.” *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Bp. 1976. 347–371. Az idézett metszet a 7. számú mellékleten látható.

⁴ A Magyarországról elűzött beszélgetőpartner gyakori szereplője a német nyelvű politikai irodalomnak. Magyar száműzött tanítónak mondja magát annak a terjedelmes kötetnek az egyik szereplője is, amely éles francia- és pápaellenességével jól beleillik a protestáns német fejedelemségek propagandatevékenységébe. A kiadvány szintén a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek új gyarapodásai között található: Glaube und Gedult / Der Heiligen / In dem / Babylonischen / Frankreich, / Oder: / Gespräch zwischen einem Französischen Frei- / herrn, Ungarischen Prediger und Schottischen / Edelmann, / Darinn erwiesen wird, / Daß Frankreich ein zweites Babel, / Und der jetzt / Herschende König / Das Thier seie, / Davon in der Offenb. Cap. 13. / Aus dem Holländischen ins Teutsche übersezt, / und mit Kupfern und Registern versehen. / [fametszet] Getruckt im Ende der 42. Wochen. / 8° [8] lev., 582 lap., [5] lev. 10 rézmetszetű tábla [cca. 1690]. Jelzete: HAB Xb 169.

lódik a beszélgetésbe a quartett eddig néma szereplője, az evangélikus doktor. Thökölyvel való párhuzamként említi Fürstenberg herceget, aki először áruló volt, majd Köln választó fejedelme lett. Ilyen alapon Thököly is reménykedhet a királyi jogar elnyerésében. Sem a magyarokat, sem a németeket nem lehet legyőzhetőnek tartani, ezt az eddigi harcok bebizonyították. Az evangélikus doktor álláspontja szerint egy csata megnyerése még nem jelenti az egész háború megnyerését, a ma még legyőzött nemzet holnapra feltámadhat és győztesse válhat. A magyar disputáló véleménye szerint a török sem legyőzhető, ezt bizonyítja Nagyvárad visszahódítása. A török szerint a megkötendő béke feltételeként Váradot vissza fogják kapni, amint ezt XIV. Lajos megígérte. A doktor szembeállítja a bátor németeket a rabló franciákkal, a török pedig arra hivatkozik, hogy a birodalommal megkötött béke után a franciák szembe fordulnak velük, és együttesen fognak fegyvert a törökök ellen. A doktor szerint többé senki nem hisz a franciáknak, akik mind a Német-Római Birodalomnak, mint a törököknek ellenségei és meg fogják kötni a békét. Ez a megállapítás fejezi be a vitaközlést.

A röviden ismertetett beszélgetés több szempontból is érdekes. Megjelenése arra az időszakra esik, amikor a Thököly iránti érdeklődés szinte teljesen visszaszorul.⁵ A naptár az 1694-es évre szól, tehát 1693 végén kellett megjelennie. Amint Köpeczi Béla megállapítja, „A 90-es években csökken az érdeklődés Magyarország és különösen Thököly iránt. Inkább az Ottomán Birodalomról szóló munkákban vagy még általánosabb összefoglalókban találunk utalást a magyarországi helyzetre és a magyar történelemre”.⁶ Megjelenik ugyan J. C. Feigius jezsuita történétíró *Wunderbarer Adlers-Schwung* c. munkája Bécsben, ez azonban Magyarország Orteliusra visszamenő bemutatásánál csak 1690-ig követi az eseményeket. Az 1693-ban megjelent külföldi folyóiratok alig foglalkoznak Magyarországgal, a *Lettres historiques* ezévi utolsó híradása is áprilisból származik, a későbbiekben mint a többi lap, csak Belgrád ostromával foglalkozik. A párizsi *Gazette*, az amszterdami *Recueil des Nouvelles* francia szempontból tárgyalják a törökkel kapcsolatos harcok és tárgyalások eseményeit illetve kilátásait. Ugyanakkor ebben az időben jelenik meg Thököly legrészletesebb korabeli életrajza, amelyet már a kortársak is Jean Leclerc munkájának tulajdonítanak. A francia eredeti „A Cologne chez Jacques de la Vérité” fiktív impresszummal 1692-ben jelent meg *Histoire d’Emeric comte de Teleki, ou Mémoire pour servir à sa Vie* címmel, angol fordítása 1693-ban Londonban *Memoirs of Emeric Count Teckely* címen. A német nyelvterületről azonban ebből az évből nem ismerünk olyan feldolgozást, amely Thököly és Magyarország sorsáról az aktualitás érvényével hatna.⁷

Az *Alter und Neuer Gesprächs-Calender* ugyan nem sok aktuális eseményről számol be, jelentősége azonban éppen az, hogy egyáltalán megjelent. A beszélgető személyek közül egyértelműen kiemelt szerepet kap a német evangélikus doktor, ő zárja a beszélgetést, mondja ki a végső megállapítást, tehát kifejezi a szerző (szerkesztő?) álláspontját. A főszereplővé emelt személy egyértelművé teszi a beszélgetés francia-ellenségét is. Ugyan a törökök jelentik a fő ellenséget, őket azonban csak a jezsuita gyalázza, a beszélgetés tanulsága a franciák állhatatlanságának kimondása. Thököly királyságát is csak a jezsuita résztvevő kárhoztatja, az evangélikus doktor szerint hasonló esetre német területen (Fürstenberg herceg) is van példa. A jezsuita-ellenes török megjegyzésre viszont sem a magyar, sem a német résztvevő nem reagál. A hagyományostól eltérő a megjelenítés módja is, a naptárak eseménykrónikájában újdonság a párbeszédesség jelleg, ugyanak-

⁵ KÖPECZI Béla: *i. m.*

⁶ KÖPECZI B.: *i. m.* 270.

⁷ Nem szolgál új adattal CSAPODI Zoltán tanulmánya sem (*A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római [!] Birodalom területén.* = Aetas 1995. 1–2. sz. 140–170.), mert csupán az 1677–92 közötti időszakot vizsgálja, „hiszen Thököly aktív politikai működést ebben a másfél évtizedben fejtett ki”.

kor rendkívül nagy számban olvashatunk fiktív személyek beszélgetéseiről a pamfletirodalomban és a német barokk egyik kedvelt műfaja volt a beszélgetésjáték (Gesprächspiel).

A szokatlan tartalom és megjelenítési forma konstatálása mellett nem hanyagolható el az a szempont sem, hogy kinek készült a nyomtatvány. A szabályos kalendáriumrészből következők, hogy a naptár olvasói körét a német kereskedő polgárság és földműves réteg között kell keresnünk. A forgalmazó könyvkereskedő lipcei székhelyű, a megjelenített személyek fontossági sorrendjéből következően evangélikus közönségre számított. Ezt támasztja alá a nyomtatvány franciaellenessége is, a protestáns német fejedelemségek erőteljesen tartottak a katolikus francia befolyástól.

Az unikumként megismert német kalendárium jelentőségét nem eltúlozva utalni kell arra a szerepre, amelyet a korabeli külföldi nyomtatványok betöltöttek a magyarországi események nemzetközi megítélésében. A megélenkülő propagandakutatás, a közvélemény alakításának vizsgálata az utóbbi években új lendületet vett, az elméleti alapvetések és a forráskutatások elsősorban a 17. sz. második felére koncentráálódtak.⁸ A vizsgálatok kiterjedtek a politikai publicisztika különböző műfajaira (pamfletek, röpiratok stb.), a történeti, földrajzi leírásokra éppúgy, mint a szépirodalmi megjelenítésekre (versek, drámák, széppróza) és a grafikai ábrázolásokra. Jóllehet a kalendáriumokkal foglalkozó szakirodalmi feldolgozások sokféle szempontot érvényesítettek⁹, a politikai propaganda eszközként nem foglalkoztak a naptárakkal, feltehetően azért, mert a nagy példányszámú kiadványok – múltékony tartalmuk miatt – csak kis mennyiségben maradtak fenn. Éppen ezért értékes, ha egy-egy váratlanul előbukkanó példány felhívja a figyelmet arra, hogy a nagyon széles és nem túlságosan magas műveltségű olvasóréteg befolyásolására ezzel a műfajjal is lehetőség nyílt.

NÉMETH S. KATALIN

Fridvaldszky János (1730–1784) élete és munkássága.* Fridvaldszky János a 18. századi művelődéstörténet érdekes alakja. Eddig még nem jelent meg róla életrajz, legfőként azért, mert csak a jelen korban áll össze szerteágazó tevékenységéről egységes kép. Igazi polihisztor volt, eddig különféle szakterületek külön-külön tartották számon.

Klaniczay Tibor „a legkiválóbb jezsuita historikusok” közt említi. Benkő Samu társadalompolitikusként ismeri, Csetri Elek a leglelkesebb méltatója, de csak mint mezőgazdasági szakírónak. Mineralógusi, teológusi tevékenységét kevésbé ismerik. Bogdán István mint papíripari feltalálót tartja számon, de József keresztnéven. Kosáry Domokos felfedezi sokoldalúságát, s mint „sokat író” minősíti. Trócsányi Zoltán az, aki őt először érdeme szerint méltatja.

Életével kapcsolatban számos téves adat van forgalomban. Nem volt tisztázott az sem, hogy rokona-e Frivaldszky Imre (1799–1870) és Frivaldszky János (1822–1895) természettudósoknak. Ezt ők maguk sem tudták, a genealógus Nagy Iván sem tudott dönteni ebben a kérdésben.

⁸ L. Köpeczi Béla és Csapodi Zoltán id. tanulmányait, valamint LUKÁCS Zs. Tibor: *A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése.* = Aetas 1995. 1–2. sz. 68–94., G. ETENYI Nóra: *A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében.* = Uo. 95–139.; Uő: *Az 1663–64-es magyarországi török elleni háború a birodalmi nyilvánosság előtt.* Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Használatáért a szerzőt illeti köszönet.; R. VÁRKONYI Ágnes: *Európa Zrínyije.* = ItK 1996. 1–2. sz. 1–39.; BENE Sándor: *A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben.* = ItK 1996. 4. sz. 369–394.

⁹ Vö. HERVAY Ferenc: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban.* = MKsz 1970. 4. sz. 373–378.

* SZINNYEI III. 759. h.: a születési évszám tévesen 1740.

A Frivaldszky-család történetének kutatása tisztázta, hogy Fridvaldszky, eltérő névírása ellenére tagja e családnak, sőt a Nagy Iván-féle családfán szerepel is. Leszármazása a nemesség-szerző őstől, Frivaldszky Jánostól a következő: Jeremiás (1587k–1616?) – Mózes (1615kk–1675k) – Illés (1660k–1720k) – János (1680k–1719?) – János (1703–1782) – János (1730–1784). A család őse Walach Mihály, aki 1413-ban megveszi a Zsolnától délre fekvő Frivald soltszjogát, s ettől kezdve e községről kapja a nevét. E községből – amely Mária-kegyhely – származott el Fridvaldszky apja Pozsonyba, ahol a jezsuitáknál tanult. Előbb Esterházy Imre hercegprímás pozsonyi uradalmának és palotájának provisorja lesz, majd 1745 után az Esterházy családé s Pozsonyban szenátor. Felesége Tatay Anna-Mária. Öt gyermekük közül a legidősebb Fridvaldszky János, akit 1730. december 13-án keresztelnek a pozsonyi szent Márton koronázó templomban. Az 1740-es születési év és Zólyom, mint születési hely olyan téves adat, amit egymástól vett át a róla szóló, több mint egy tucat német, magyar és szlovák nyelvű lexikon-cikk.

Elemi iskolai tanulmányait a jezsuitáknál végzi a német nyelvű Pozsonyban. 16 éves korában, 1746-ban belép a jezsuita rendbe, mint novícius Nagyszombatban. II. éves novíciusként Bécsbe kerül 1747–48-ban. 1748–49-ben Szakolcán tanul filológiát, 1750–51-ben Bécsben végzi a bölcsélet II. évét, azaz a fizikát. 1752–53-ban Pozsonyban, 1753–55-ben Bécsben felső matematikát tanul. Ezután egy ideig ő maga is tanít: 1755–56-ban Budán a felső retorikai osztályt.

Ebben az évben szakértőnek hívják meg Csölyös és Pálos kiskunsági puszták határperében, amelyeket 1755–56-ban volt a döntő szakasza. Elvégzi a felmérést, a területszámítást, a színes vázlatot díszes keretbe rajzolja, amit angyalalak díszít itélőharonával.¹

1756–57-ben Nagyszombatban tanítja a retorikai osztályt. Majd elkezdte teológiai tanulmányait: 1757–59-ben Bécsben I., ill. II. éves, 1759–60-ban Nagyszombaton III. éves. 1760-ban szentelik fel, tanulmányait 1761-ben fejezi be. Bécsben nevét még Frivaldszkynek írja, később állandósul a Fridvaldszky változat. Ismét tanítani küldik előjárói: 1761–63-ban Bazinban szintaxist-grammatikát. Ő a diákkongregáció vezetője, ő írja a házi krónikát, lelkipásztor, az énekkar vezetője. 1763–64-ben Gyulafehérvárott tanít, szintén szintaxist-grammatikát, emellett diák-kongregáció vezető, rendi krónikás, helyőrségi táborigazgató, magyar–német–„szláv” nyelvű lelkipásztor. 1764-ben helyezik Kolozsvárra, az ottani főiskola-rangú akadémiára matematika-tanárnak. Emellett templomi magyar hitoktató, rendi krónikás, könyvtárosa egy több mint 10 000 kötetből álló könyvtárnak, amelyet közben alaposan meg is ismer, mint életpályájából kiderül. Az intézet rendelkezett nyomdával, csillagvizsgálóval is, innen hívták meg Hell Miksát. Fő tevékenysége a matematika tanítása, amelyhez hozzátartozott a mechanika, az építészet is.²

A *Dissertatio de natura ferri c.* első műve³ tulajdonképpen főiskolai jegyzet, két diákja lejegyzésében, de önálló kutatások eredménye, nem hagyományos studium továbbadása. Fejezetei: A vas tulajdonságai; Vasoldatok; Vasvegyületek. Itt nem mulasztja el észrevételezni, hogy a savanyú rajnai bor oldja a vasat, a magyar tokaji bezzeg nem; Vasötvözetek; Magyarországi vasbányák (Zólyom, Gömör, Szepes, Torna) rövid ismertetése; Erdélyi vasbányák részletes ismertetése.

Innen indul önálló tudományos tevékenysége: Kísérleteket végez – valószínűleg az akadémia győgszertárában, megkezdí ásványgyűjtéseit. Vitán felül az ő gyűjtőmunkájának gyümölcse az ásványtár, megveti alapjait az intézet természetrajzi gyűjteményének.

Egyúttal a fellelhető eredeti okleveleket is feldolgozza tárgyához. Módszerét is leírja. Gyűjtőútjainak, szakirodalmi és levéltári kutatásainak nagy szintézise az első magyarországi mineralogiai

¹ Megtalálható a Kiskunfélegyházi Levéltárban 63.111.1. sz. alatt, reprodukcióját közli METZNER Károly, ANTAL Árpád tévesen 1780. évinek tartja.

² Előadásainak tartalmáról 1764–1769. évi, más könyvekben közölt vizsgakérdések alapján tudunk. (PETRIK, V. 159, 270, 526, VII. 234, 536.)

³ Kolozsvár, é. n. (SZINNYEI III.)

monográfia.⁴ „Mint mineralog elsőrendű, sőt e tekintetben műve máig is egyetlen” írja róla a pozitivistá történéssz Szilágyi Sándor. Művével a magyar geológia megalapítója lett. A könyv 87. oldalán írja le az általa felfedezett – majd később mások által – nagyágitnak nevezett ásványt, amelynek „Mira haec est fors”..., hogy egyetlen olyan ásvány a világon, amely vegyületként tartalmazza az aranyat. A könyv felépítése:

I. Erdély topográfiája, az ásványtartalmú hegyek rendszere. II. Fémlelőhelyek. A legrészletesebben az aranybányákat tárgyalja, egyenként felsorolva (Abrudbánya, Korpona, Bucsum, Topánfalva, Offenbánya, Aranyosszék, Abrud-Zeller, Volkoi, Zalatna, Nagyág). Nagy súlyt helyez a bányák történetére is. Itt eredeti okleveleket teljes egészében közöl, valamint ókori feliratokat is. Leírja a cigányok, oláhok szerepét az aranybányászatban. Az ezüst, réz, vas, ón, ólom bányák ismertetése jóval rövidebb. III. Fél-fémek: higany, antimon, bizmut, cink, arzén. IV. Kén. V. Sók: Szulfát, alumínium, alkáli, bór, nitrát, konyhasó, ammóniák bányák. VI. Földek és kövek: Drágakövek, féldrágakövek, – márga, kréta, talkum, márvány. VII. Vizek: Folyamok és tavak vízrajza. Ásványtartalmú vizek, gyógyvizek, borvizek, hőforrások. A könyv végén 5 bányászati ábra található, amit ő maga rajzolt.

Nagy gyűjtőútjain felkeltik érdeklődését az erdélyi egyéb római feliratok is. Egyfelől források ezek Mineralogiája számára, másfelől érdeklik, mint oláh származású embert, aki vallja az oláhok római eredetét. (Pl. a gornikokat a cornicularis katonák leszármazottjainak tartja naív etimológiával. Azt is bizonyítéknak tekinti, hogy az oláhok is, a régi rómaiak is egyaránt babonások stb.) *Inscriptiones* c. művét a nemzetközi szakirodalom jelenleg is számon tartja.⁵

Útjain nemcsak feliratot és ásványt gyűjt, hanem megfigyeléseket a gazdasági, társadalmi helyzetről, a nép életéről. E megfigyeléseit megbeszéli Hadik András gróffal, 1764–68 közt Erdély főkormányzójával, akinek az *Inscriptiones* c. művét is ajánlja, majd az itt született elgondolásokat Hadik 1769 elején terjedelmes emlékiratban adja át Bécsben, a birodalmi fővárosban.⁶ E mű felméri az erdélyi közállapotokat és a konzervatív rendiséget elmarasztaló hangon, jobbjágybarát alapállásból elemzi a gazdasági élet, a kormányzás, általában az állami társadalmi lét valamennyi fontos kérdését. Helyzetelemzését konkrét intézkedéseket tartalmazó javaslattal toldja meg. Meg akarja állítani a kivándorlást Erdélyből. Erdély természeti kincsekben gazdag, 70 éve nem volt háború, a szegénység mégis nő. Ennek az oka: a jobbjágyság roppant terhei, elsősorban a robot, különösen a hosszú fuvar, ezt kellene megreformálni. Reformokat javasol a nemesi birtok elaprózódása ellen. (Fridvaldszky családja tapasztalatból tudta ennek hátrányait!) Az egyre szegényedő földesurak kiteszik jobbjágyaikat telkükről, hogy maguk gazdálkodjanak, ezért az örökösödési jogot is reformálni kellene. Erdély lakossága egyenetlen; a szabad költözés tilalma nem teszi lehetővé a kiegyenlítődést, ezért a jobbjágy inkább az országból vándorol ki. A földesurak elveszik – jogtalanul – a parasztok irtásföldjeit is. Javasolja a műveletlen földek hasznosítását, az erdősítést. Javasolja egy mezőgazdasági egyesület felállítását, amit a kormányzat már 1766 óta szorgalmaz.

Az államtanács Bécsben a beadványt hónapokig tárgyalta. Az év végén Mária Terézia rendeletet hoz, ám az ebben foglaltak messze elmaradtak a beadványhoz képest, amely lényegében a

⁴ *Minero-logia magni principatus Transylvaniae*. Kolozsvár, 1767.; Bécs, 1774. (PETRIK, I. 830. Kritikát ír róla BORN 1777-ben.)

⁵ Kolozsvár, 1767. (PETRIK, I. 830., CSETRI Elek 1965)

⁶ *Bevölkerung des Landes mittels Einschränkung der entvölkender Benehmigungen*. (Példányai: Wien, Staatsarchiv: 1.) Ungarn Spec. Transylvanica sep. 326. fasc 2. 2.) Staatsrat, 1769, no. 951. Részletet közöl belőle MAKKAI László, ismerteti TÓTH András és BERLÁSZ Jenő. Hogy Hadik András és Fridvaldszky a szerzői, azt BENKŐ Samu tisztázta.)

jobbágyrendszer felszámolását tűzte ki célul. A javaslatból csak egy valósult meg: a mezőgazdasági egyesület.

Gyűjtőútján az 1760-as évek közepén érdeklődése már a növényvilágra is kiterjedt. Ide datálható az az *Atlas botanicus* c. kéziratos album, amelyet a maga számára készített.⁷

Megismerkedik a Bánffy-család egy tagjával, itt kezébe kerül az a II. Endre-kori oklevél, amely a Bánffy család őseinek szól, arra a birtokra, amit a lázadó Simon bántól vettek el. Ennek alapján írja meg kis művét.⁸

Az adatokból úgy tűnik, hogy 1769-től az egyetemi oktatásból visszavonul, egyre inkább a könyvtári, laboratóriumi kutatás és a terepmunka foglalja el. 1770 táján megfordul a Szepességben is.

1769-ben bécsi kezdeményezésre megalakul Nagyszébenben az első erdélyi mezőgazdasági egyesület. F. János kapcsolatba lép vele, sorban írja az elnöknek különféle javaslatait: gránátot, achátot és egyéb ásványokat talált. Ír a csicsóka és a földimogyoró felhasználásáról, a tökmagolajról, a gyékénypapírról, máriaüvegről, molibdénről, márgáról, fehér agyagról. Tőzeget ajánl tüzelésre, alcali lixiviosa nevű földet a vászonszövéshez. Mária Terézia intézkedésére a bécsi erdélyi kancellária 1770. szept. 12-én leír a Guberniumhoz az öt találmány, a pityóka kenyér és pálinka, az alcali lixiviosa, a fafaragásra ajánlott vörös színű tiszafa és az Európában elsőként javasolt gyékénypapír tárgyában. A tőzegnek a hivatkozott holland irodalombelivel való azonossága iránti kétséget Fridvaldszky János tisztázza, miközben Mária Terézia ismét foglalkozik ezzel az ügyvel. Meghívják az egyesületbe commembrumnak.

1770-ben készítette el az Egyesület részére *Projectum oeconomicum*⁹ c. sűrűn teleírt 14 oldalas kéziratos művét. Ebben továbbszövi korábbi gondolatait. Javasolja a háromnyomásos rendszert a földművelésben; ajánlja az irtásföldek fokozását egyéni érdekeltség alapján. Kárhóztatja a birtokok halmozóit, mert munkával túlterhelik jobbágyaikat. Azt javasolja, hogy aki 3 évig nem műveli földjét, vegyék el attól. A ló igásállat és honvédelmi szempontból is fontos, ezért szállítsák le a loádót és emeljék inkább a boradót. A sóadót is szállítsák le az állattenyésztés érdekében. Nem érti, miért nem tenyésztünk több juhot. Ami az ipart illeti: legyen kötelező inaskodás után 3 év vándorlás. Hozzanak hatósági előírásokat a fényűző ötlözködés ellen. Hívjanak be külföldről iparosokat a nálunk kevésbé ismert iparokban (pl. vászonszövés), másfelől limitálják a túl népes és ezért elszegényedő iparokat. A kereskedelmet merkantilista szempontból tárgyalja. Létesítsenek manufaktúrákat, hogy ne kelljen cikkeket a birodalom többi részeiből vagy külföldről szállítani. Belső vámok és felvásárlási céhmonopóliumok ellenében a szabad kereskedelem híve. Javasolja a nép oktatását a korszerű gazdálkodásra.

1771. február 1-jén megjelenik az egyesületben, az egész ülés csak az általa bemutatott találmányokkal foglalkozik. Bemutat kétféle csicsókakenyeret (az egyik félig gabonaliszttal készült), továbbá kukoricapálinkát. Az egyesület támogatja egyéb javaslatait is: alcali, törökmogyoró, máriaüveg, tiszafa, sápo, timsó. Papíripari kutatásait tovább folytatja:

„Az erdélyi főkormányzékhez intézett, 1771. április 12-i beadványában rongypótló, rongyhegyettesítő nyersanyagként a Typha-t, magyarul a nádbotyikót, vagyis a gyékényt ajánlotta, valamint a len és kender közvetlen felhasználását. Ha a gyékénypapírnak semmi más haszna nincs – írja, – mint hogy fogalmazásra vagy egyéb közönséges célokra használják, akkor is érdemes vele

⁷ Bp. Egyetemi Könyvtár kézirattára, MS E 53. Ide Pray György jezsuita révén kerülhetett, aki e könyvtár igazgatója 1777-től. A 126 oldalas fóliánson Fridvaldszky kézírásával szerepelnek a növények latin–német–magyar nevükön. Sok beragasztott növény már letörött. Az Egyetemi Könyvtár Kézirattára címjegyzéke I. 127. az atlaszt tévesen tartja 19. századnak.

⁸ Kolozsvár, 1770 (PETRIK, VII. 167., SZINNYEI III.-ban az évszám tévesen 1760).

⁹ Említi és méltatja: KÁRFFY Ödön. Jelenleg lappang.

foglalkozni, mert ez a nyersanyag szinte költség nélkül összeszedhető az ország tavaiban, és egy font (0,56 kg) gyékényből 27 iv papírt lehet készíteni. Persze a felfedezés dicsőségéről sem szabad megfeledkezni: Európában mi terjesztenénk el a gyékénypapírt. A lent és a kendert közösen is fel lehet használni. Szükség lenne azonban a növények intézményes termesztésére és begyűjtésére. E nyersanyagokból készült mintapapírokat, amelyeket a nagyszebeni papírmalom mestere készített el, mellékel. Természetesen e találmány nem tökéletes. A papírt vékonyabbá és fehérebbé kell tenni. Ha a gyékénypapírt használhatónak ítélik, akkor a papírkészítő tiszta mésszel végzett kezeléssel javíthat a minőségen, főleg fehéřítheti...

Fridvaldszky beadványait is hasonló papírra írta, de barnábbra és vékonyabbra. A minőség ez idős szak konceptpapírjánál gyengébb, de a csomagolónál sokkal jobb. Nem tudjuk, Fridvaldszky honnan jutott e megoldásra. Lehetőséges, hogy ismerte a külföldi kutatásokat, feltehető, hogy levelezett Schaefferrel és az ő kísérletei ösztönözték. De lehet, hogy kizárólag növényteni kutatásai adták kezébe a megoldást. Azt viszont tudjuk, hogy javaslatát nem vezették be általánosan. Bár a kormányzék javasolta, az udvar bizonyos tájékozó elöintézkedéseket tett, a javaslatot nem vezették be, az új nyersanyagot papírkészítöink nem alkalmazták... Csak sajnálhatjuk, hogy nem mélyedt el jobban e témában, mert bizonyosra vehetjük, hogy jelentős eredményt ért volna el. Ugyanis nem öncélúan kutatott, eredményeinek társadalmi hasznosítására törekedett. – írja róla Bogdán. A kancellária 1771. okt. 17-én leír a guberniumhoz a tőzeg-tűzelőanyag ügyében, hogy a mezőgazdasági egyesület foglalkozzék a kérdéssel és értesítsék a királynőt az eredményről. A bemutató sikeres volt már korábban az egyesületben. Fridvaldszky János tanítványa volt az a Gheorghe Şincai, aki később a tőzeg egyik legnagyobb propagátora volt, s emellett történelmi források gyűjtője, ugyanúgy, mint mestere.

Az Egyesület még 1770-ben kiírt pályázatára adja be az 1771. okt. 20-ára datált 38 sűrűn teleírt kéziratoldalból álló, földművelésről szóló pályaművét.¹⁰ Ez Csetri szerint „Fridvaldszky János és a korabeli Erdély legjelentősebb természettudományi műve”. A kiírt pályázatra ez az egyetlen munka érkezett be. Angol és holland tapasztalatok alapján javasolja a trágyázást, a márgával való talajjavítást. A kérdéssel már régebben foglalkozik, mert 3 éve (1768 óta?) kísérletezik különféle szántásokkal. Leír egy saját találmányú szántó-vető gépet is. A külföldi példákat összehasonlítja az erdélyi gyakorlattal, nem szolgailag másolja a külföldet. Rendkívül korszerű, alapos munka. Európai színvonalú, egyúttal összhangban a paraszti tapasztalattal. Több rajzot közöl. Az Egyesület 1772. febr. 23-án a királynőnek jutalomra terjeszti fel.

Tanulmányt ír a méhészetről is, a gyergyói tapasztalatok általánosítását ajánlja az 1772. márc. 14-i anketón.¹¹

Kutatásaihoz anyagi támogatást (subsidiium) kér, Mária Terézia rendeletére (1772. ápr. 25.) évi 200 Ft fizetést (pensio) kap. Ugyanez év végén feloszlik az egyesület. Ennek ő volt a legtevékenyebb, legképzettebb tagja, sőt neki köszönhető, hogy a korabeli többi hasonló egyesület közül ez volt az egyetlen aktív.

Még 1771 táján egyszer kutatóútján örmény vándorkereskedőkkel találkozik, akikkel beszédbe elegyedve arról értesül, hogy kordonvándórt nem lehet erdélyi nyersanyagokból készíteni, mert hiányzik hozzá a „skumpia”. Felkelti érdeklődését a kérdés, elmondhatja magának, hogy milyen ez a növény, azonosítja a rendelkezésére álló botanikai munkákból, majd elkezd keresni (Neve: cotinus, cserszömörce.). Egy éven át hasztalanul keresi a Kárpátok Moldova és Máramaros vidékével határos tájain, majd (1772-ben?) Hunyad megyébe megy át. Itt találja meg Ulm és Aranyos

¹⁰ *Dissertatio de agris fimandis et arendis pro M Principatu Transilvaniae.* (Országos Levéltár, B2, 1772: 829. Kiadása román fordítással: CSETRI 1970. Részleges magyar fordítása: KOVÁCS L. Címlapjának fényképe: CSETRI 1979, ábrái és méltatása: CSETRI 1977, valamint BALASSA Iván)

¹¹ Említi és méltatja: KÁRFFY Ödön. Jelenleg lappang.

közt egy hegyen. Mindezt leírja *Dissertatio de skumpia* c. művében.¹² Leírja a skumpiával végzett kísérleteit: gyógyhatását, vegyi feltárását. Kiszámítja, hogy a cotinus import Erdélynek több ezer rajnai forintjába kerül. Egy gazdatiszt segítségével cotinus-ültetvényt telepít. Leírja a kordovánbőr készítését. A művet nincs módja már a mezőgazdasági egyesület elé terjeszteni, mert az már nem létezik, ezért kinyomatja. Ekkor már a jezsuita rendet is feloszlatták, ezért természetrajzi kutatásainak lehetőségeitől megfosztva a művet hattyúdálának érzi és lábjegyzetekbe zsúfolva nyilvánosságra hozza korábbi ki nem nyomtatott és azóta keletkezett felfedezéseit, eredményeit: Keserűforrások és timsó felfedezése; tőzeg, tintának alkalmas földfesték. Kenyér készítése csicsókából, Myrrhis gyökérből vagy gombából. Talajjavítás márgával vagy kagylókövületes kőzettel. Tűzvédő bevonat épületekre aszbesztből. A Kaly geniculatum (*Salicornia*) növényben szóda van, nádbuzogányból papír készíthető. Tiszafából pecsétviasz, faragvány, a pinus cedrina bútorfának alkalmas. Sóbányából kinyert fa fekete, mint az ében, sótartalma miatt időjárás-jelző. Talált achátot, karneolt is.

Érdekes, hogy a művet a kolozsvári református kollégium nyomtatja ki, nyilván, mert ekkor az akadémia nyomdája már nem volt a rend birtokában. Ugyanekkor magát még jezsuitának nevezi, a művet Szűz Mária tiszteletére szenteli. Mindez szép emberi kapcsolatokra mutat.

1773. augusztus 6-án a skumpia telepítésre kapja az évi 200 rajnai forint subsidiumot. 1773-ban feloszlatták a rendet, de aktivitása változatlan: talál Túrócban megismert balsamfát (*Pinus falcata pigmea*, Krumbholz), hasznosítható követ (*punica*, Cimsenstein), kövületet (*Marsupia*), majd lőfegyverekhez való kovát (*silices*) Hunyad-megyében, és 6 megyében további 13 lelőhelyen, amiért az 1774. évi 200 Rhft-ot kapja, foglalkozik a tőzeggel, a skumpia kísérletekkel is 1776-ig. Mindezt állandó jövedelmet, „kísérleti fizikusi” állást kér. Iskolatáblához, a tetőfedéshez palát is talál. A kolozsvári papi szemináriumhoz nevezik ki régensnek, 300 bécsi Ft fizetéssel. Tudomásul veszi, hogy nem veszik hasznát mint fizikusnak, energiáját az oklevelek gyűjtésére koncentrálja (ezt soha nem is hagyja abba). Az Egyetemi Könyvtár kéziratrárában őriznek egy 18. századi vaskos fóliánskötetet, régi oklevelek másolataival, amelyen egy 1785-ből kelt egyezés szerepel, hogy összeállítója a jezsuita történészek gyűjtését is feldolgozta, közte az övét is.¹³ E gyűjtött oklevelekből megírja újabb történeti művét, most már egészen konkrétan Szűz Mária tiszteletére: *Reges Hungariae Mariani*,¹⁴ amelyben előszámálja a régi királyok Szűz Mária tiszteletét a tett alapítások tükrében. Sok kolozsmonostori adatot hoz, amelyek saját gyűjtésük. Érdekes, hogy a magyar királyokat csak a mohácsi vészig tartja számon. E könyv tulajdonképpen forráskiadvány, oklevélkivonatokkal.

1776-ban egy másik egykori jezsuitával együtt könyvcenzornak akarják kinevezni, de ő inkább főúri pártfogói támogatásával a magyar királyi kancelláriához folyamodik apátsági javadalomért. Közügyekbeli érdemeiért székesfehérvári, rozsnyói vagy szepesi kanonokságot kér. Végül a szepesi kanonokságot kapja meg október 1-jén. Még ez évben, december 26-án, be is költözik a XIX. számú kanonoki házba.¹⁵ Ezzel elhagyja Erdélyt és teljesen a papságnak szenteli magát. Elsőként lett a szepesi püspökség címzetes apátja. 1777-ben iktatja be fényes ünnepi mise keretében maga a püspök (ez korábban nem volt szokás). A templomban akkora a tolongás, hogy a kriptá beszakadt a tömeg alatt, de ijedségen kívül senkinek más baja nem esett.

¹² Kolozsvár, 1773. (Magyarul: DOMOKOS)

¹³ Székely Sámuel szerkesztésében. (Bp. Egyetemi Könyvtár kéziratára, MS G 151 V. A történetről: FEJÉR VII/1. előszó, 9.)

¹⁴ Bécs, 1775. (PETRIK I. 830., SZINNYEI III. egy *Heroes Hungariae Mariani* c. művet is említ, de ilyen nem található fel.)

¹⁵ Itteni tevékenységéről részletesen ír HRADSKY József.

Mint szepesi kanonok, a tudományok iránt sem veszítette el érdeklődését. Latin levelezést folytat az iglói Czirbesz Sámuellel és fiával (1779–1782), Jónással, aki maga is ásvány- és könyvgyűjtő, valamint író, mindketten evangélikus lelkészek, akikkel Fridvaldszky János, a jezsuita meghitt barátságban van.¹⁶ A székesegyház kisebbik szentségmutatóját saját kezűleg csiszolt (és valószínűleg gyűjtött) opákkal díszíti.

Egy alapkő-feliraton előfordul a neve másokéval együtt 1777-ben. 1777. május 2-án megkapja az árvai főesperességet, amely régóta betöltetlen.

1778-ban Szalbek szepesi püspök bécsi távolléte idejére Fridvaldszkyt tejhatalmú helyettesévé nevezi ki. Ez időben alkalmi latin verseket ír, amely tevékenység nem idegen tőle, hiszen korábbi műveiben is szívesen idézi Hortiust, Vergiliust. 1778-ban új ebédlő elkészültére ír 40 soros disztichont, amit a püspöki levéltárban őriznek.¹⁷ Klasszicizáló téma Orpheus, Ganymedes stb. említésével. Verset ír Pálffy Károly zemplén megyei főispán beiktatására,¹⁸ Andrássy Antal püspökké szentelésére.¹⁹

További egyházi funkciókat-javadalmakat is kap: elsőnek ő kapja 1779-ben a „Magyarország és Lengyelország közti főesperességet”. Később 1780-ban megkapja a lipői főesperességet is, egy olyan vidéken, amely túlnyomóan protestáns.

Liptóban ítélőtáblai ülnök is. Mint lipői főesperes, kapcsolatot tart Illésházy gróf lipői főispánnal.²⁰ A morva bevándoroltak (talán habánok) ügyében a császári udvarnál kér támogatást a katolikus vallás érdekében.

Ekkor adja ki teológiai-mariológiai főművét.²¹ Felépítése:

I. Mária szeplőtelen fogantatása, születése, neve, foganása, látogatása Erzsébetnél, tisztulása, fájdalma, elszenderülése, feltámadása, mennybevétele. Külön fejezet még: az angyalokról. II. Mária tisztellete, rózsafüzér, skapuláré. Figyelemreméltóan előremutat a 19. századi, a 20. századi Mária-dogmák irányába. Mária szüléséről érdekes módon nem szól fejezet. A fejezetek végén verses imádságokat ír Máriához. Dogmatika és lelkiség egyszerre. A „Szűzanya és az angyalok ünnepeire egybeszerkesztett” mű inspirálója hihetőleg a frivaldi templom titulusa, amely Mária, az Angyalok Királynője.

1783-ban megkapja a szepesi székesegyház főesperességét is. Halála előtt nem sokkal a szomolnoki apátsággal való vitájában a királyi kancelláriához folyamodik. Az ügy befejezése előtt 1784. május 3-án meghal Szepesváralján, s a székesegyház kanonoki kriptájába temetik.

Irodalom

A Magyar Országos Levéltár anyagából átkutatásra kerültek az A 39, B 2, F 36, F 46, F 61 fondok.

ANTAL Árpád: *A Szolnok megyei levéltár kéziratok térképeinek katalógusa*. Szolnok, 1974. 16. tétel.

BALASSA Iván: *Az eke és szántás története Magyarországon*. Bp. 1973.

BENKŐ Samu: *Sorsformáló értelem*. Bukarest, 1971. 44–48.

BERLÁSZ Jenő: *A Mária Terézia kori kivándorlások...* Bp. 1939. 21–43.

¹⁶ Országos Széchényi Könyvtár Levelestár.

¹⁷ HRADSKY 63. közli.

¹⁸ *Ode in Carolum...* Lőcse, 1779. (PETRIK I. 830.)

¹⁹ *Poemation ad Solemnia...* Rozsnyó, 1780. (említi SZINNYEI III.)

²⁰ Illésházy – Levéltár. Országos Levéltár C 515. tekeres 212 c. 5432 sz.

²¹ *Supellex concionatoria in testa Deiparae Virginis et angelorum concinnata*. 1781. I. rész Lőcse, II. rész Kassa. Második kiadása: 1782. (Említi Magyar Hírmondó, 1782. 14. sz., PETRIK IV. 41. Kézirat példánya: Győri Egyházmegyei Könyvtár, XVIIIC 21. Ezt e könyvtár katalógusa cenzúrapéldáynak tartja, mert több kéz írta, egyúttal 1785-re keltezi, ami ezzel ellentmond.)

- BOGDÁN István: *A magyarországi papíripar története*. Bp. 1963. 228–229.
- BORN, Ignace de: = *Nuovo Giornale d'Italia*, Venezia, 1777. I. 116.
- CSETRI Elek: *Fridvaldszky János, a természettudományok korai úttörője*. = *Korunk* 1965. 1521–1526.
- CSETRI Elek – ENGEL, C.: *Prima lucrare agronomică de specialitate din Transilvania*. București, Centru-de Int. și doc. pt. agricultură și silvicultură. 1970.
- CSETRI Elek: *Egy agrártudós a XVIII. századi Erdélyben*. = *Korunk* 1977. 233–244.
- CSETRI Elek: *Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1979.
- DOMOKOS János: *Fridvaldszky János: Dissertatio de Skumpia*. Bp. 1944. (benne életrajzi adatokkal)
- FEJÉR György: *Codex diplomaticus*. I–X. Buda, 1829–1844.
- HRADSKY, Josephus: *Initia, progressus ac praesens status Capituli ad S. Martinum...* Szepesváralja, 1901. 61, 63, 495, 496, Appendix 358.
- KÁRFFY Ödön: *Az első erdélyi földművelési egyesület*. = *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1898.
- KLANICZAY Tibor: *Magyar irodalomtörténet*. Bp. 1964. 560.
- KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 581, 631, 640.
- KOVÁCS L.: *A Magyar Nemzeti Múzeum magyar ekéi*. = *Néprajzi Múzeum Értesítője* 1937.
- MAKKAI László: *Hadik András*. = *Agrártörténeti Szemle* 1957. 37–50.
- METZNER Károly: *Kiskunfélegyháza határperei*. = *Kiskunfélegyházi Tanítóképző Értesítője* 1932. 14, 19.
- NAGY Iván: *Magyarország családai...* IV. Pest 1865. 280.
- PETRIK könyvészete
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. III. Bp. 1894.
- TÓTH András: *Az erdélyi román kérdés a XVIII. században*. Bp. 1938.
- TRÓCSÁNYI Zoltán: In: *Erdély története három kötetben*. Szerk.: KÓPECZI Béla. Bp. 1968. 1036, 1043, 1071, 1085, 1178, 1181.
- Részletesebben: *Frivaldszky-család történet, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár*, Fol. Hung. 3631/2 (1996) 84–94.

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben I. (Protestáns lelkészek és tanárok könyvei.) 1994-ben kezdtem meg az 1700–1750 között nyomtatott külföldi könyvek provenienciá vizsgálatát, 940 művet dolgoztam fel. A továbbiakban protestáns lelkészek és tanárok 18–19. században birtokolt könyveit ismertetem az alábbi szkéma szerint:

A possessor neve¹

A könyv rövid címlírása; a hatjegyű számok a raktári jelezetek

A bejegyzés szövege

Megemlítek két dedikációt és egy könyvtárosi katalogizáló szöveget is.

A kétes olvasatokat [?] jelöli.

¹ A három evangélikus possessor neve után „ev.” rövidítéssel jelzem hovatartozásukat; a többiek mindnyájan reformátusok voltak.

Farbaky János (ev.)²
(18. század első fele)

FARBAKY, Johannes: *Disputatio theologo- philosophica methodo scientifica conscripta de origine mali ex principii rationis et revelationis demonstrata.*³ Altdorf, 1740, Meyer. (763.160)
„Viro Clarissimo, D[omi]no Berio⁴, grati [?], humillime oblatam voluit, cum voto omnis felicitatis Auctor.”

Farbaky János (? Árva vm., ?) lelkészjelölt. 1736–1741-ben az altdorfi egyetem hallgatója. Egyéb életkörülményei ismeretlenek.⁵

Vecsei János
(18. század közepe)

BAHIL, Matthias: *Tristissima ecclesiarum Hungariae protestantium facies*⁶... Brieg, 1747, Trampus. (114.919)

„Ioannis Vetsei”

Vecsei János 1726–1763 között Debrecenben lelkészkedett, oda külföldről érkezett,⁷ feltehetőleg peregrinációból.

Harkányi József
(18. század első fele)

COCCEJUS, Johannes: *Opera anecdota, theologica et philologica.* Amsterdam, 1706, ny. n. (748.121.)

„Est Josephi Harkányi”

Lelkészjelölt, 1727–1729-ben Leidenben tanult.⁸

„Mich.[ael] A.[bód] Ajtai”⁹

Kettejük birtoklása utáni possessori nyom is van a kötetben.¹⁰

Ajtai Abód Mihály¹¹
(1704–1776)

STRUVIUS, Burcardus Gotthelfffius: *Syntagma iuris publici imperii nostri Romano Germanici,* Jena, 1720. Bielcke. (763.491)

² RMSZ 97.

³ PETRIK I. 742.

⁴ A dedikáció címzettjét a Bär, Baer, Ursinus nemzeti és humanista nevek figyelembevételével sem sikerült azonosítani.

⁵ ZOVÁNYI 189.

⁶ PETRIK I. 153–154.

⁷ ZOVÁNYI Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története.* II. Debrecen, 1939. 188–190.

⁸ WESZPRÉMI István: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae* IV. Viennae, 1787. 136. Harkányi nem volt orvos, a forrás itt egyszerűen a Leidenben a 18. század elején tanult református diákok egy részéről hoz adatokat.

⁹ Lásd a következő tételt!

¹⁰ Egy harmadik kéz bejegyzése szerint a könyv a nagyenyedi kollégium könyvtárába került.

¹¹ RMSZ 4.

„Mich.[ael] A.[bód] Ajtai. [?] Bibliothecam ex Oblatione Celeberrimi Professoris D[omi]ni D.[omi]ni Michaelis A.[bód] Ajtai A[nn]o 1772. Coll.[egii] N.[agy] Enyed 1772”.

A possessor hazai tanulmányai után Frankfurt an der Oderben doktorált.¹² 1735-ben özv. Teleki Józsefné Bethlen Katánál volt udvari pap. 1737 végén a nagyenyedi kollégimban lett tanár. Kiváló érdemeket szerzett iskolája felvirágoztatása és az erdélyi oktatásügy javítása körül. Wolffianus volt.¹³ Keleti nyelveket, régiségtant és történelmet tanított. Halotti beszédeket és egy latin nyelvtant jelentetett meg, kéziratban is maradtak munkái.¹⁴

Szikszai György
(1738–1803)

C.[ANZ], I.[srael] Th.[eophil]: *Philosophiae Leibnitianae et Wolffianae usus in theologia*. Frankfurt am Main–Leipzig, 1728. ny. n. (760.318)

„Libris Bibliothecae Illustris Collegii Reformati Debrecinensis annumervit hunc librum A.[nno] CI) CC LXII [?] Georg.[ius] Szikszai B.[iblio]. thecarius.”

Szikszai, református esperes, a debreceni kollégimban 1753-ban lett togatus (előtte, mint a megjegyzésekből kiténik könyvtáros volt), 1763-ban kezdi meg bázeli és utrechti peregrinációját, 1765-től lelkészkedett.¹⁵ Tagja volt a budai zsinatnak. Teológiai írói tevékenysége jelentős.¹⁶

Verestói György, ifjabb¹⁷
(1739–1794)

DRESSER, Matthaeus: *Collectiones litteraturae Graecae; hoc est: orationes, epistolae et poemata*. Berleburg, 1726, Haug. (114.916)

„Georg.[ii] Verestói F.[ilii],,

A possessor tanulmányait Kolozsvárt végezte, 1761-ben a franekeri egyetem matrikulált, 1767-től lelkészkedett szintén Kolozsvárt.¹⁸

Ercsei Dániel¹⁹
(1744–1809)

NIEUPOORT, G.[uilielmus] H.[enricus]: *Historia reipublicae et imperii Romanorum*. Utrecht, 1723. Broedelet. (720.219)

„Ex oblatione gratuita Clarissimi ac doctissimi Domini Danielis Ertsei olim praeceptoris amandissimi possidet hunc librum Daniel Komáromy 1778 die 20a Maij”.

Ercsei a debreceni kollégiumban tanult, 1773-tól senior, 1774-ben Bázelen peregrinált, 1806-tól a hevesnagykunsági egyházmegye esperese.²⁰

Egy nyomtatott és egy kéziratban maradt munkája.²¹

¹² *Dissertatio theologica de mora Dei*. PETRIK I. 34.

¹³ ZOVÁNYI 16.

¹⁴ SZINNYEI I. 93–94.

¹⁵ ZOVÁNYI 601.

¹⁶ SZINNYEI XIII. 872–873.

¹⁷ RMSZ 421.

¹⁸ ZOVÁNYI 686–687. Egy 17. századból való könyvét már számbavettem; MKsz 1994. 405.

¹⁹ RMSZ 90.

²⁰ ZOVÁNYI 174.

²¹ SZINNYEI II. 1378–1379.

Récsei János
(1754–1836)

BRUNINGS, Christianus: *Compendium antiquitatum Graecarum e profanis sacrarum*. Frankfurt am Main, 1735, Varrentrapp. (760.506)

„Ioannis Rétsey. Trajecti. 1785”

SCHWANDTNER, Ioannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres*. 1–3. Wien, 1746–1748, Kraus. (114.238)

„Ioannis Rétsey anno 1786. Hagae Comitum.”

Récsei a debreceni kollégiumban 1769-ben lépett a togatusok sorába. 1782-ben iratkozott be az utrechtai egyetemre. Hazatérve 1787-től több helyen lelkészkedett, 1826-ban esperesnek választották. Egész vagyónát a kollégiumra hagyta új tanszék alapítása végett.²²

Gál András²³
(1764–1828)

GERDES, David: *Historia reformationis*. 1–4. Groningen–Bremen, 1744–1752, Spandau–Rump. (115.009)

„Andreae Gál 1806”

Nevezett 1783-ban subscribált Sárospatakon, 1795–1797-ben ugyanott könyvtáros. 1798-ban Jénában peregrinál, 1799-től haláláig lelkészkedik, előbb Göncön, majd Felsővadászon. A református énekeskönyvbe négy éneket írt, ezenkívül több nyomtatott és kéziratot műve ismert.²⁴

Vályi Nagy Ferenc²⁵
(1765–1820)

MORHOFIUS, Daniel Georgius: *Polyhistor literarius philosophicus et practicus*. Lübeck, 1732, Boeckmann. (720.087)

„Francisci Nagy S.[aros] Patakini A.[nn]o 1807”

A sárospataki kollégiumban tanult, majd 1793-ban beiratkozott a zürichi egyetemre, ahol szoros kapcsolatban állt tanárával Johann Jakob Hottingerrel (1750–1819). 1798-ban lett tanár Sárospatakon, a görög nyelv és a magyar irodalom volt a legkedvesebb tárgya. Hivatalát harminc évig viselte. Költői és műfordítói munkájával tett szert hírnévre.²⁶

Kecskeméti Dániel
(1781–?)

Márton Antal
(18. század vége – 19. század eleje)

Hé Kainé Diathéké – Novum Testamentum. Basel, 1749, Mechel. (146.605)

„Daniel Kecskeméti emi in oppido Papa. Die 40 Maji 1798”

²² ZOVÁNYI 502.

²³ RMSZ 115.

²⁴ SZINNYEI III. 938–939.

²⁵ RMSZ 415.

²⁶ SZINNYEI IX. 554–557., ZOVÁNYI 672–673.

„Ex Libris Antonii Márton”

Az első possessor Pápán végzett, később Jénában és Göttingenben tanult, 1804-től Polgárdiban lelkészkedett. Egyházi beszédei vannak a Prédikátori Tárbán.²⁷

Márton Antal a pápai kollégium 1828-ból való kéziratának a scriptora,²⁸ diák lehetett.

Szell Sámuel
(1797–1871)

Fazekas Sándor
(1849–1922)

MARTINAEU DU PLESSIS, D.[enis]: *Nouvelle geographie*. 1–2. S' Gravenhage, 1733, Beaugard. (753.111) (Hungarica!)

„Samuelis Szeel Debr.[ecini] 1823”

„Fazekas Sándor tanár” (bélyegzőlenyomat)

Szell Sámuel az 1820-as években a debreceni kollégium diákja, 1821–1825 között maga is tanít, vezeti az énekkart. 1827-től Hódmezővásárhelyen lelkész. Költeményei jelentek meg.²⁹

A második possessor Debrecenben történelem–földrajz szakos középiskolai tanár, majd igazgató. Társadalmi, közoktatási és tanügyi kérdésekről közölt cikkeket, lapot is szerkesztett.³⁰

Johann Everth (ev.)
(1793–?)

PLINIUS, C.[aius] Caecilius Secundus: *Epistolarum libri decem*. Leipzig, 1739, Fritsch. (763.252)

„Joh.[annis] Everth”

A possessor Küküllő megyében született, szász, 1815-től a jénai egyetemen tanult,³¹ hazatérése után Medgyes város hitszónoka lett, és tanított ugyanott a gimnáziumban. Később Buzdon, Nagykapuson és Muzsnán lelkészkedett. Munkája: *De necessitate symbolicae aestheticae in religione dissertatio*.³²

Johann Gottlieb Ziegler (ev.)
(?–1817)

KIRSCHUS, Adamus Fridericus: *Abundantissimum cornucopiae linguae Latinae et Germanicae selectum*. Regensburg, 1741, Bader. (763.255)

„Johann Gottlib Cziegler”

Ziegler – aki nem írta helyesen saját nevét – erdélyi szász, 1803-ban Jénában tanult. Tanított a nagyszebeni gimnáziumban, majd a város prédikátora lett. 1814-től talmácsi lelkész.³³ Munkája: *De re sylvestri... dissertatio*.³⁴

²⁷ SZINNYEI V. 1312.

²⁸ SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kéziratkatalógusa*. Bp. 1987. 84.

²⁹ SZINNYEI XIII. 656–657.

³⁰ SZINNYEI III. 230–231., GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. Bp. 1992. 466.

³¹ MOKOS Gyula: *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*. Bp. 1890. 97.

³² Cibinii, 1821. PETRIK I. 720.

³³ SZINNYEI XIV. 1832.

³⁴ Cibinii, 1806. PETRIK III. 882.

Vecsei József
(1800–1855)

MOSHEMIUS, Io.[annes] Laurentius – ALLWOERDEN, Henricus: *Historia Michaelis Serveti*. Helmstedt, 1727, Buchholtz. (113.594)

„Vecsei József”

Vecsei József filozófus Debrecenben született, ugyanott tanult, 1828-ban Göttingenben peregrinált, hazatérte után lelkészi hivatalt viselt. 1836-tól a református kollégiumban a bölcselet tanára. A Magyar Tudományos Akadémia 1839-ben választja meg levelező tagnak.³⁵

Salamon József
(1790–1871)

JABLONSKI, Daniel Ernst: *Christlicher Predigten*. Berlin, 1727, Haude. (781.128)

„Josephi Salamon”

SPANHEMIUS, Fridericus: *Opera*. Leiden, 1750, Boutestein – Luchtmans. (797.170)

„Salamon Jós'ef” (bélyegzőlenyomat)

A possessor erdélyi, 1806-tól Nagyenyeden tanult, 1814-ben egy évet Göttingenben töltött, 1830-ban Kolozsvárt teológiai tanár. Elsőként kezdi meg az egyházjog külön tantárgyként való oktatását. Az *Erdélyi Prédikátori Tár* (1833–1839) szerkesztője.

Jelentős teológiai és történelmi szakirodalmi munkássága van.³⁶

Némethy Lajos
(1826–1902)

CLAUDIANUS, Cl.[audius]: *Opera*. Bassano, 1722, Remondini (720.299)

„Némethy Lajosé”

Némethy a debreceni kollégiumban végezte tanulmányait 1842–1848 között, majd ugyanott tanított. 1857-től Berettyóújfaluban, 1872-től Debrecenben lelkészként szolgál. Prédikációkat és halotti beszédeket írt.³⁷

Jean Frédéric Osterwald
(1663–1747)

[OSTERWALD, Jean Frédéric]: *La liturgie ou la maniere de celebrer le Service Divin; qui est Établie dans les Eglises de la Principauté de Neufchatel et Vallangin*. Basle, 1713, Pistorius. (116.351)

„Rev.[erendo] Divo D.[omino] Joh.[anni] Henrico Kellero³⁸ ante hac Ecclesiae nostrae Germanicae nunc vero Ecclesiae [?] Pastori vigilantissimo, fratri, amico, Compatri dilecto hanc Liturgiam vi amicitiae monumentum offert Joh.[annes] Frid.[ericus] Osterwaldus Eccl[esi]ae Neue.[nburgensis] Pastor.”

³⁵ SZINNYEI XIV. 1027–1028., ZOVÁNYI 682. MÉL. II. 978.

³⁶ SZINNYEI XII. 71–74., ZOVÁNYI 518–519.

³⁷ SZINNYEI IX. 958–960.

³⁸ A dedikáció címettjét nem sikerült azonosítanom.

Osterwald svájci reformátor, híres hitszónok, főként szülővárosában Neuchâtelben (Neuenburg) működött.³⁹ Nemesi származású, Saumurben és Genfben tanult, filozófiát Orléansban és Párizsban hallgatott. Az ún. svájci triumvirátus legismertebb tagja, jelen művével egy új liturgiát teremtett meg.⁴⁰ Könyvének Magyarországra kerüléséről nem találtam adatot.

OJTOZI ESZTER

Rövidítések

- MÉL = *Magyar Életrajzi Lexikon*. I–II. Bp. 1967–1969.
 PETRIK = PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. I–III. Bp. 1888–1891.
 RMSZ = *Régi magyarországi szerzők*. Összeáll. PINTÉR Gábor. Bp. 1989.
 SZINNYEI = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp. 1891–1914.
 ZOVÁNYI = ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977.

Bessenyei és a sajtó. Bessenyei György írói fellépése egybeesik a hazai sajtó felvilágosodás kori kezdeteivel és kibontakozásával. Igaz, hogy a hetvenes években még csak német nyelvű újságunk volt (*Pressburger Zeitung*), de 1780 januárjától már megindult a magyar hírlapirodalom is, az évtized végétől pedig már magyar folyóiratok is megjelentek. A szakirodalomban még senkinek sem tűnt fel, hogy mindezek ellenére miért volt az író és a sajtó kapcsolata viszonylag meglehetősen laza, noha a korabeli magyar lapok többsége Bessenyei programjához hasonlóan síkra szállt a magyar nyelv és kultúra kiműveléséért és számos íróval is kapcsolatba került. A kérdés megválaszolása céljából érdemes áttekinteni legalább azokat a gyér nyomokat, amelyek az íróknak a korabeli lapokhoz fűződő viszonyáról tanúskodnak.

Az első, vele kapcsolatos híradás a *Pressburger Zeitung*ban jelent meg 1773-ban, abból az alkalmából, hogy a pozsonyi Landerer nyomdában megjelent Bessenyeinek az a fordítása, amelyet Mária Terézia kívánságára készített.¹ (*A Szent Apostol Tamás mint ellene állhatatlan bizonysga a Jesus Kristus istenségének*). Michael Landerer a saját kiadásában megjelent újságban tájékoztatni akarta olvasóit új kiadványa megjelenéséről. Az új könyvekről megjelent rövid híradásoktól eltérően azonban némileg részletesebb lett ez a közlemény, mert kitért Bessenyei bevezetésének a fontosabb megállapításaira is. Külön kiemelte a recenzió a fordítónak azt az állítását, hogy az akkor még református író – noha egy katolikus pap – miként később megállapítást nyert: P. Jordan Simon Ágoston-rendi prédikátor – hitvédelmi prédikációját fordította le, de az ajánlható minden keresztény, tehát a reformátusok számára is. A hírlapi ismertetés a mű tartalmi értékei mellett még kiemelte a fordítás nyelvi és stílári értékeit is. A szerző nem volt megadva, valószínű, hogy az a Kollár Ádám lehetett, aki már korábban Mária Terézia számára is véleményezte a fordítást.²

A hetvenes években megjelent több Bessenyei-mű egykori sajtóvisszhangjáról nincs tudomásunk. Az abban az évtizedben napvilágot látott drámai, történeti munkái és nagyjelentőségű művelődéspolitikai írásai megjelenése idejében még nem voltak magyar nyelvű lapok, bizonyára ez is szerepet játszott a visszhangtalanságban.

³⁹ HAUCK Albert: *Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche*. XIV. Leipzig, 1904. 516–518.

⁴⁰ LÉONARD, Émile G.: *Histoire générale du protestantisme*. III. Déclin et renouveau. Paris, 1964. 53.

¹ *Pressburger Zeitung* 1773. jún. 9. 46. sz.

² KÓKAY György: *Egy Bessenyei-mű sajtóvisszhangja 1773-ban*. = MKsz 1983. 182–184.

Ugyanakkor feltűnő, hogy az 1780-ban megjelenő első magyar nyelvű újság megindítója, Rát Máttyás is hallgat Bessenyeiről, noha nyelvi, kulturális és felvilágosodás-programja nagyon hasonlított az övéhez. Ez annál inkább furcsa, mert Rát szerkesztői tevékenységének három éve folyamán mintegy ötven magyar író és tudós tevékenységéről tett említést a lapjában, de ezek között Bessenyei nevével nem találkoztunk. E rejtélynek egyik lehetséges magyarázatát talán Bessenyei 1779-ben bekövetkezett vallásváltoztatása adhatja, ami a protestánsok körében kedvetlenül visszhangot keltett; és Rát evangélikus lelkész volt.

Még Bessenyei bécsi tartózkodása alatt, 1781-ben viszont már élénk visszhangra talált, meghozzá egy tekintélyes bécsi folyóiratban, Bessenyei egyik munkája. Ez a munka ráadásul formailag maga is folyóirat volt, az író egyetlen ilyen műfajú kiadványa, amelyről csak újabban nyertünk tudomást.³ Az 1781-ben Bécsben kiadott és hét számot megért lap, amely *Der Mann ohne Vorurtheil* címen látott napvilágot, – átvéve Sonnenfels korábbi folyóiratának a címét – egy tekintélyes bécsi folyóirat, a *Realzeitung* részéről beható és elismerő kritikái fogadtatásban részesült.⁴ A két számban folytatásokban megjelent cikk örömmel fogadta Bessenyei folyóiratát, noha nem értett egyet az író minden állításával. A lap egyik későbbi számában a megbírált szerkesztő választ olvashatjuk, amelyben értékeli kritikusa tárgyilagos véleményét, noha hangsúlyozza az ízlések különbözőségét is. Végülis elismerően ír a *Realzeitung* kritikájáról, és a cikkét úgy írja alá: „Georg V. Bessenyei Kustos der k.k. Bibliothek”. Ebből lehetett egyértelműen bizonyítani, hogy a névtelenül kiadott folyóirat szerkesztője Bessenyei volt.⁵

Noha az író maga írta lapja minden cikkét, mégis igazi folyóirat volt Bessenyei lapja. Aktuális tartalma, időszakos megjelenése és a korabeli folyóiratokra jellemző tagoltsága miatt egyértelmű, hogy időszaki sajtóterméknek számított.

Tulajdonképpen volt Bessenyeinek egy korábban megjelent munkája, amely némileg megközelítette a folyóirat műfaját. Ilyennek tekinthető az 1779-ben kiadott *A Holmi* című kiadványa, amelynek már a címe is a periódikákra jellemző tartalmi sokszerűsége utal. Jellemző, hogy az egyik német nekrológban *A Holmi* német fordítása „Magazin”, a kor folyóiratainak az elnevezése volt.⁶ Igaz, hogy a mű – akárcsak a *Der Mann ohne Vorurtheil* esetében – valamennyi írása Bessenyeitől származik, és nem jelent meg több füzet belőle, bár voltak kéziratban maradt előzményei illetve változatai, mégis az összeállítás tartalma emlékeztet a folyóiratok cikkekre való tagoltságára. Megtalálhatók a kiadvány vége felé a folyóiratokra annyira jellemző könyv kritikák is, sőt az ezeket szinte provokáló „Penna-csata” című írás.

Mindezek ellenére kétségtelen, hogy Bessenyei nem tekintette a folyóirat műfaját olyan hatékony irodalom-szervező és kommunikációs eszköznek mint a kor számos magyar írója, így pl. Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Péczeli József, Kármán József vagy Révai Miklós. Pedig Bessenyei munkáival nagyrésztben hozzájárult a magyar publicisztikai stílus kifejlesztéséhez és tudatosan is törekedett a közérthető írásmód kialakítására. Hatni is akart a nem kellően művelt rétegekre, de úgy látszik ennek eszközül a folyóiratok helyett a rövid, szinte röpirat-szerű kiadványokat találta megfelelőbbnek.

Érdekes, hogy a pozsonyi *Magyar Hirmondó*, amely első három évfolyamában nem írt Bessenyeiről, az író Bécsből való távozása után, amikor Révai Miklós lett a szerkesztő, egyszerre

³ KÓKAY György: *Bessenyei György ismeretlen folyóirata*. = ITK 1967. 25–34., és Uő.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983. 9–20.

⁴ *Realzeitung oder Beyträge und Anzeigen von Gelehrten und Kunstsachen* 1781. jún. 14. és jún. 21.

⁵ KÓKAY György: *Bessenyei György levele a Realzeitung szerkesztőjéhez*. = MKsz 1967. 164–167.

⁶ *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume* 1811. aug. 8. 248.

melegíteni kezdi a nevét. Már bevezetőjében is Bessenyei programjára hivatkozott, a nyelv művelés szempontjából csakúgy mint egy nyelv művelő társaság létrehozása tárgyában: egy néplappá és így nagypéldányszámú újsággá való kifejlesztésével a lap nyereségét szerette volna a társaság céljaira felhasználni. Egyébként idézett Bessenyei *A filozófus* című vígjátékából, mégpedig azt a részt, ahol Pontyi személyében a tájékozatlan nemest jellemezte az író, hozzáfűzve, hogy „rólad is szól a mese, jó sógor”, aki szintén tudatlan és tájékozatlan vagy a világ folyását illetően.⁷

Révai kényszerű eltávolítása után már ismét alig találkozunk a magyar lapokban Bessenyei nevével, egészen addig, amíg az 1788-ban megindított első magyar nyelvű folyóiratban, a *Magyar Museum*ban, a Bessenyeihez közel álló, a nemesi ellenállás egyik vezető személyisége, Batsányi János róla szóló cikke meg nem jelenik.⁸ Ebben a *Magyar Museum* szerkesztője Bessenyeiről az úttörő elődnek kijáró tisztelettel írt, akit a szerencsétlen körülmények falusi magányosságra és hallgatásra kárhoztattak.

A továbbiakban, a kilencvenes évek első felében a már némileg irányzatok szerint tagolódo magyar sajtó képviselői közül a felvilágosult nemességhez közel álló bécsi *Magyar Hirmondó*ban találunk a visszavonultan élő íróval kapcsolatban híreket, közleményeket. Így pl. Bessenyei alapvető gondolatainak az elterjedtségét mutatja a *Magyar Hirmondó* 1792 május 18-i számában olvasható közlemény, amely egy bizonyos Gábor Ferenc professzor beszédéről szól. Ebben a szónok az anyanyelv fontosságával kapcsolatban csaknem szó szerint idézi Bessenyei gondolatmenetét.⁹ Ugyancsak ez év derakán olvasható a lapban egy beszámoló *A filozófus* című Bessenyei-vígjáték 1792 június 4-i előadásáról Kelemen László budai játékszínében. Az újság szerint e darab „inkább ismeretes Pontyi mint Filozófus név alatt.”¹⁰ A bécsi magyar újság 1794-ben pedig arról adott hírt, hogy Varga Márton komáromi tanító Bessenyei „Galant levelei”-t készül kiadni, főképpen a „Szép nemnek gyönyörködtető időöltésére.”¹¹

Ha Bessenyei életéről, munkásságáról meglehetősen szűkszavúan és elszórtan adott hírt a magyar sajtó, halálát követően mindkét létező magyar nyelvű újság a pesti *Hazai 's Külföldi Tudósítások* és a bécsi *Magyar Kurír* is nekrológban vett búcsút tőle. Sőt két német nyelvű lap: az *Allgemeine Literatur Zeitung* és az *Annalen der Literatur und Kunst in dem Österreichischen Kaiserthum* is bő megemlékezést közölt Bessenyeiről és munkásságáról.¹²

Mindezek után, ha felelni akarunk eredeti kérdésünkre Bessenyei és a sajtó viszonyát illetően, a következőket állapíthatjuk meg. Maga az író, úgy látszik, nem tartotta a sajtót annyira jelentős kommunikációs eszköznek mint egyes kortársai. Az újságokat bizonyára a napi aktualitásokhoz való kötöttsége miatt értékelte kevesebbre, hiszen az ő mondanivalója kapcsolódott ugyan kora kérdéseire, de sokkal általánosabb, elméletibb, filozófikusabb módon. Bár e beállítottsághoz a folyóiratok megfelelő sajtótermékeknek tűnhettek volna: maga is próbálkozott ilyenekkel, de valójában témáikhoz alkalmasabbnak találhatta azokat a rövidebb-hosszabb, röpirat-szerű munkákat, amelyeket egy-egy témája kifejtésére választott.

⁷ KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795*. Bp. 1970. 203.

⁸ BATSÁNYI [János]: *Bessenyei Györgyről és annak munkáiról*. = *Magyar Museum* 1788/89. 106–133., és *B. J. összes művei*. Kiad. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. II. 1. köt. Bp. 1960. 135–140.

⁹ *Magyar Hirmondó* 1792. I. 718.

¹⁰ *Magyar Hirmondó* 1792. I. 821–822.

¹¹ *Magyar Hirmondó* 1794. I. 597–598.

¹² *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1811. jún. 8. 335–336., *Magyar Kurír*, 1811. jún. 21. 603–604., *Allgemeine Literatur Zeitung* 1811. 274. sz. és *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthum* 1811. 244–248.

Ami a róla szóló korabeli sajtóközlemények hiányosságát illeti, tapasztalhattuk, hogy voltak érthetetlen hallgatások és viszonylag gyakoribb vele kapcsolatos közlemények. Ilyenek előfordultak főként Révai Miklós szerkesztői tevékenysége alatt és a bécsi *Magyar Hirmondó* esetében. Ha még figyelembe vesszük Batsányi Jánosnak a *Magyar Museum* első évfolyamában megjelent szép méltatását, egyértelműnek látszik, hogy mindebben a politikai rokonszenvek és ellenszenvek, valamint természetesen a kor politikai és cenzúravizszoynainak is volt szerepe.

KÓKAY GYÖRGY

A Reisach- és a Jankovich-féle könyvgyűjtemények történetéhez.¹ Az Országos Széchényi Könyvtár kódex-gyűjteményének egyik legrégebb darabja az a Cod. Lat. 3. jelzetet viselő, a IX. sz. második negyedében² másolt kódex, amely Boethius *De institutione arithmetica* c. művét tartalmazza, és korábbi tulajdonosai között volt Johannes Adam von Reisach és Jankovich Miklós. Ebben a sorsban több kézirat, ősnymtatvány, antikva és egyéb értékes kiadvány osztozik, így – akaratán kívül – a címben szereplő német gyűjtő jelentős mértékben gazdagította nemzeti könyvtárunk állományát.

A Reisach család legjelesebb tagja az 1869-ben elhunyt Karl August, aki egyúttal utolsó férfi sarja (két lánytestvére nőtt még föl) a családnak. Az ő személye irányította a figyelmet a Reisachokra, ennek köszönhetjük, hogy legalább annyit lehet tudni az apáról, Johannes Adamról, mint amennyit tudunk. Ifj. Karl August ugyanis (szül. 1800, tanulmányait Neuburgban kezdte 1810–12, utána 1816-ig Münchenben folytatta egy bencés szerzetes vezetésével, majd különböző egyetemekre járt) 1824-ben hosszú megfontolás után úgy döntött, hogy papi pályára lép (a családnak két mélyen hívő keresztény tagja volt, édesanyja és 1816 óta Innsbruckban élő nagybátyja, Ludwig – mindkettőjükhöz meleg emberi kapcsolat fűzte). Apja ekkor már négy éve halott volt. A fiú akkor megfogadta: „Ich werde die Ehre der Familie wiederherstellen!” s Holl³ lelkes szavai szerint „Und er hat sein Wort gehalten, wenn auch die Vorsehung alles ganz anders lenkte, als er sich damals dachte. Nicht als grosser Staatsmann oder Weltgelehrter sollte er den Gipfel der Ehren ersteigen, sondern als Kirchenfürst und Gottesmann. Die irdische Ehre folgte ihm dann von selbst nach wie der Schatten der Sonne”. 1836-ban Eichstätt püspöke lett, 1847-ben müncheni érsek, ahonnan a világi hatalommal való összeütközése miatt 1855-ben távoznia kellett, kardinálisként Rómába került, s mint az első vatikáni zsinat első pápai legátusa hunyt el. Halála után előbb egy rövid nekrológ jelent meg,⁴ majd W. Molitor írt róla⁵. A tudományos kutatást J. B. Götz indította meg, ugyanő foglalja össze a (jórészt nehezen hozzáférhető) irodalmat⁶. Megtudjuk, hogy a csa-

¹ Köszönöm Vizkelety Andrásnak mindenre kiterjedő szíves segítségét. A cikk olvasható a <http://www.cs.elte.hu/~gam/> hely alatt, s a szerző a gam@cs.elte.hu címen szívesen látja az Olvasó észrevételeit.

² BISCHOFF, B.: *Die Abtei Lorsch im Spiegel seiner Handschriften*. In: *Die Reichsabtei Lorsch. Fs. zum ... Stiftung 764. II.* Darmstadt, 1977.[= 1974] és Lorsch, 1989². 47–52.

³ Alant idézett mű 342.

⁴ M., Ch. = Katholik 1870. 129–150.

⁵ In: *Deutschlands Episkopat in Lebensbildern*. II. Würzburg, 1874. 135–172.

⁶ *Historisch-politische Blätter für das kathol. Deut.* 1918. 266–272. Uo. 1918. 269...426. K. HOLL szolgál újabb adatokkal, a 469. és 679. lapok között pedig A. DOEBERL dolgozza föl az 1837–55 közötti éveket. L. még *Allgemeine deutsche Bibliographie*. 28. 1889. 114–115.; *Wetzer u. Welte's Kirchenlexikon* 10. Freiburg/Br. 1897², 988–990.; *LThK*¹ 8, 750–1, *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte*. München 1973–1975², 2, 2289. GARHAMMER, E.: *Seminaridee u. Klerusbildung bei Karl August Graf von Reisach: eine pastoralgeschichtliche Studie zum*

ládáról már a XIII. sz. óta vannak adatok.⁷ A család 1737-ben a „Reichsfreiherrnstand”-ba emeltetik, 1790-ben pedig Hans Adam apja, Franz Christoph Adam († 1797) megkapja a grófi címet. Ez okozta két fia vesztét⁸. Karl August Franz Anton⁹ sikkasztott, elítélték, megszökött, elfogták, börtönben ült, egyszóval roppant kalandos és kevésbé tisztességes életet élt. Hans Adamunkban bizonyára több volt a becsület, a túl nagyúri életmód következtében föllépő anyagi nehézségek azonban lelkiileg és testileg tönkre tették – 1820. november 7-én tragikus öngyilkosságot követett el. (A „családi átok” állítólag fiát sem kímélte, ő is adósként halt meg – Götz 272, de apja adósságait azért kifizette – Holl 243.) Hans Adam, a legidősebb fiú, 1765-ben született a Duna-parti Neuburgban, ahol a családnak régóta birtokai és jó kapcsolatai voltak¹⁰, később járási bíróként Monheimban élt. Életrajzát Rieder már elkészítette, de az első világháború miatt nem jelent meg.¹¹

Hans Adam könyvtárával kapcsolatban így – néhány szórványos adaton kívül¹² – a Budapestre került kötetek tanúságával kell tehát megelégednünk. Magát az állományt szerencsére több nyomtatott katalógusból ismerjük. Az egyik: *Bibliotheca Reisachiana*. Collegit J. A. de Reisach, S. R. I. Comes in Steinberg, 1806. (valószínűleg erre utal Holl 270). Dátuma nyilván téves, mivel ebben a katalógusban szerepelnek olyan kötetek, amelyek 1809-es dátumú possesszor-bejegyzést tartalmaznak. Még furcsább, hogy e katalógus V. 602 tétele: *Bibl. R., edidit Johannes Adamus de R. Comes in St. 1810. 8. T. 2. Az 1811-es és későbbi dátumot viselő kötetek ebben a két kötetes katalógusban még nem szerepelnek, tehát a nyomtatás tényleges dátuma 1810.*¹³ Ennek a katalógusnak egy szépen bekötött s üres lapokkal bővített példánya megvan az OSzK-ban. Ugyanez a két kötet szolgált árverési jegyzékül, pusztán a címlap cseréltetett ki: *Erster Katalog einer auserlesenen Büchersammlung, welche zu Regensburg in Baiern im Hause L. B. Nro 78. unweit der Grüb am 3ten Februar 1820 und folgende Tage an die Meistbiethenden gegen gleich baare Bezahlung abgegeben wird.* Regensburg, 1819. és *Zweiter Katalog stb.* Ennek az OSzK-ban lévő példánya egybekötött, s fölvágtatlan volt, tehát csak az első árverés után került Jankovich-hoz. Létezik egy „harmadik” katalógus is: *Dritter Katalog einer auserlesenen Büchersammlung, welche zu Regensburg in Baiern am 5ten Junius u. folgende Tage l. J. an die Meistbiethenden gegen gleich baare Bezahlung verkauft wird.* Regensburg, 1820. Ez nyilván az első árverés után készült, melyből befolyt összegek nem bizonyultak elegendőnek Reisach anyagi helyzetének szanálásához. A harmadik katalógus Jankovich-példánya ceruzával gondosan ki van preparálva, Jankovich nyilván még az árverés előtt bejelölte, mely tételeket tart érdekesnek, fontosnak vagy föltétlen megszerzendőnek. Néhány kötet mind az első, mind a harmadik katalógusban szerepel.

Ultramontanismus des 19. Jhs. Stuttgart, 1990. MOMMSEN, W. A.: *Die Nachlässe in den deutschen Archiven*. II. Boppard a. Rhein, 1983. 1050.

⁷ Néhány jeles tagot megemlít JÖCHER: 6. Erg. Bd. 1819, 1739–1740. – Dietrichről † 1520, l. OA (= Oberbayrisches Archiv) 1980. 335. is –, MEUSEL: Bd. 6, 10 és 15 s. v.; Neue Leipz. Litteraturz., Intelligenzbl. 1806. St. 14, 214.

⁸ Nyugodtabban hunyhatta le szemét a másik kettő, Marquard avagy Markus † 1858 és Ludwig azaz Alois Gustach 1779–1861, utóbbiról WURZBACH: 25. 1873. 239–240.

⁹ A bíboros keresztapja, 1777–1846, l. RIEDER, O.: OA 1915. 189–382, Taf. 17–18, és uo. 62, 263–; egy köteg levele ma a Bayer. StB-ban – *Deutsche Nachlässe* 1969. 153. = Cgm 6998 (*Catalogus codd. mss. Bibl. Monac. IX/1*. Wiesbaden, 1970. 126.)

¹⁰ L. REISACH, Joh. Nepom. Anton v.: *Historisch-Topographische Beschreibung des Herzogthums Neuburg*. Regensburg, 1780. 28, 101, 176–179.

¹¹ Az 1835-ben indított és ma is élő Neuburger Kollektaneenblattnak sajnos csak egyetlen kötetét láttam.

¹² L. LEHMANN, GLAUCHE és főleg KRÄMER alatt idézett írásait.

¹³ A müncheni BSB hasonló példánya, „*Bibliotheca Reisachiorum*. s. l. [1819]” a második világháborúban megsemmisült.

Reisach az elsón kínált összeget nyilván túl alacsonynak tartotta, és főleg az értékeesebb kötetekhez még ragaszkodott. Ennek látható bizonyítékát nyújtja az 1810-es K. Jankovich-példánya. Ebben ui. a köztes lapokon szórványosan ceruzával, német folyóírással írt bejegyzések találhatók az I. K. I–IV. osztályaihoz. Ezek egyik csoportja: „zurückbehalten” (sic) és rövidítései, „Von hier an alle hier geblieben” (I. 38-hoz) és az ezzel nyilván azonos jelentésű „hier” a tétel visszatartását jelenti (I. 3–4, 7, 12–13, 18, 26–27, 30, 35–36, 38– és még 60 tételnél), a másik csoport az eladását (II. a. 4, 1, 76, II. b. 1, 11, 63, 69, 84, 162). A kapott összeget is megadja öt esetben (II. b. 1, III. 1 és 11: 88f, 63: 12f 21x, 69: 46f), három tételnél pedig „verkauft an Engländer” áll (II. a. 4, III. 84, 162). A visszatartott könyveknél két ízben megjelöli az ajánlatot (I. 3: 45f geboten – ez az Arithmetica-kódex, amelyet Jankovich végül 54 forintért vett meg, és II. a. 60: gebot. 12f.). IV. 55-nél „Carl” talán a fia számára való visszatartást jelenti. IV. 79 jegyzetét nem sikerült kiolvasni.

Lássuk most a Jankovich birtokába került köteteket. Ezekre a Jankovich Fondban (OSzK Fond 16) utalást nem találtam¹⁴, így az OSzK jelenlegi állományára kell szorítkoznunk.¹⁵ A latin és német kódexek korábbi posszessorairól, köztük a Reisach-féle bejegyzésekről is jól tájékoztat Bartoniek Emma ill. Vizkelety András nyomtatott katalógusa. Horváth Ignác ósnyomatvány-katalógusában a Reisach nevet tévesen Pisachnak olvasta. Másrészt, Jankovich egykori tulajdonosi voltának valószínűsítéséhez vagy kizáráshoz segítséget nyújt a régi („müncheni”) cédula-katalógusnak a rekatalogizálást átvészelt része és Jankovich kéziratos katalógusai (a külföldi kéziratokról Quart. Lat. 3872 – több korai piszkozat – és Fol. Lat. 37 (a továbbiakban csak F. L. 37), az antik szerzők nyomtatott kiadásairól Fol. Lat. 36). F. L. 37-hez hasonló a Fejérváry által Hanelhez eljuttatott katalógus.¹⁶ Néhány kódex eredetére már Paul Lehmann fölhívta a figyelmet.¹⁷ Mielőtt fölsorolnánk, hogy mindezen segédeszközökkel a Reisach-katalógusok mely köteteit sikerült megtalálni, lássuk az első katalógus fejezeteit:

- I. Manuscripta. 88 numeri.
- II. Incunabula ad a. 1551. 99 numeri
- III. Kostbare Werke 176 numeri
- IV. Auctores Classici 202 numeri
- V. Bavarica 627.

A második katalógusban újabb tudományos munkák, a harmadikban pedig ömlesztve, megközelítőleg betűrendben 2637 tétel áll, ez összesen 5887 tétel, amelyek némelyike több kötetből áll, némelyike pedig kétszer szerepel.

Az azonosításoknál lehetőleg utalunk a fentemlített kéziratos katalógusokra.

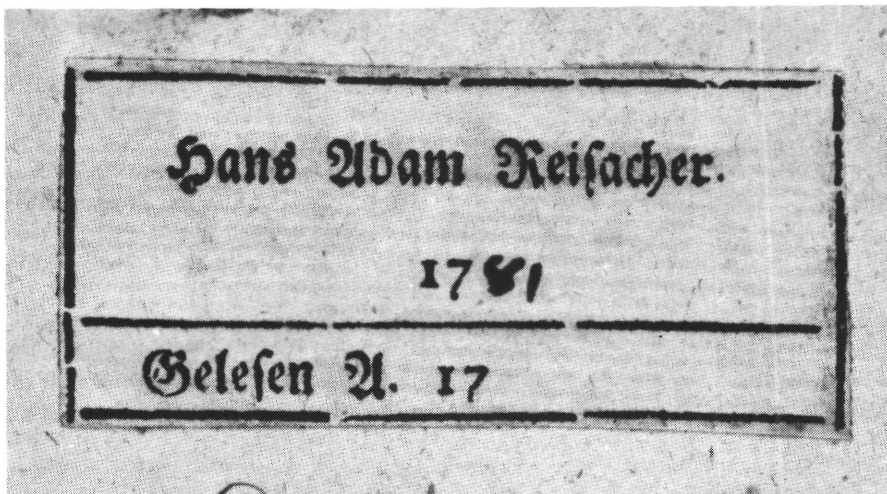
Az utolsó oszlopban, ha a könyvtár nincs megadva, helyére az OSzK értendő. Felvettem néhány olyan tételt, amely mind a Reisach-, mind a Jankovich-gyűjteményben megvolt, azonban nem tudom kifogástalanul bizonyítani, hogy az utóbbi példánya az előbbivel azonos; erre az utolsó oszlopba tett kérdőjellel hívom föl a figyelmet.

¹⁴ BERLÁSZ Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása*. In: *Az OSzK Évkönyve 1970–71*. 138 Quart. Lat. 3870-re hivatkozik. A tanulmány átdolgozása *Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei* címmel jelent meg a BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig által szerkesztett *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1864)* c. tanulmánykötetben (Bp. 1985); I. ennek 46. ill. 71. lapját.

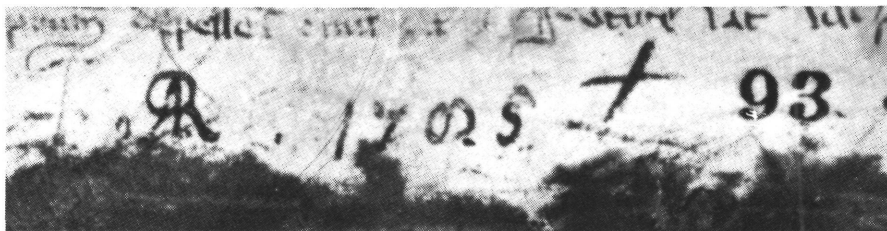
¹⁵ Innen csere útján sok Jankovich-kötet került átadásra, pl. az Ómagyar Mária-siralomért is. Nincsenek meg az OSzK-ban a köv. esetleg Reisachtól származó Jank-kötetek: I.K.IV.4 = F.L. 36, 15 r; IV. 43 = F. L. 36, 74 v; III. K. 50 = F. L. 36, 21 r; 289 = F. L. 36, 54 v.

¹⁶ Archiv f. Philol. u. Päd. 1839. 591–639., általában is I. VIZKELETY A.: *Verzeichniss altdeut. Hss.* I. 9–11.)

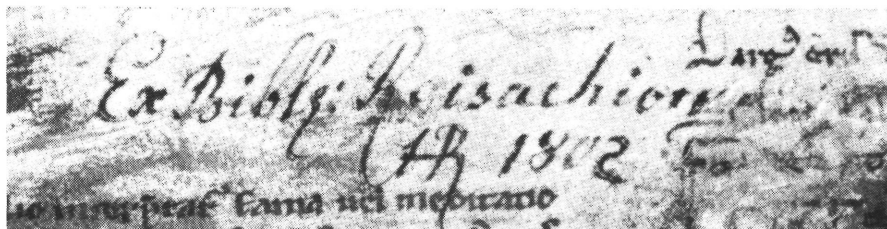
¹⁷ *Mitteilungen aus Handschriften*. 5. 20. 31–33. 42–44; 6, 49 (Sitzungsberichte d. Bayer. Akad. d. Wiss. 1938–), részben tévesen.

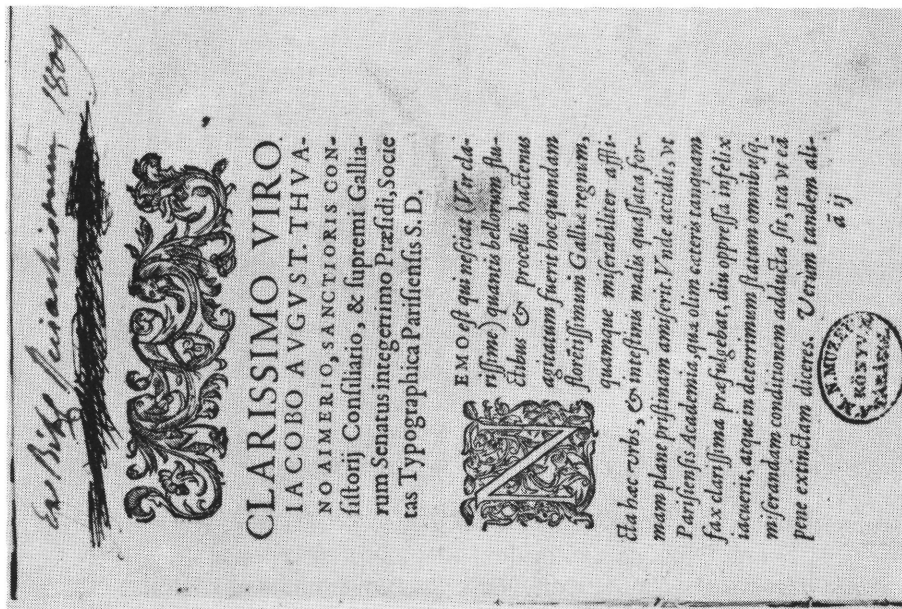
1. A birtokjelek 1. típusa, OSzK Cod. Lat. 41, belső borító

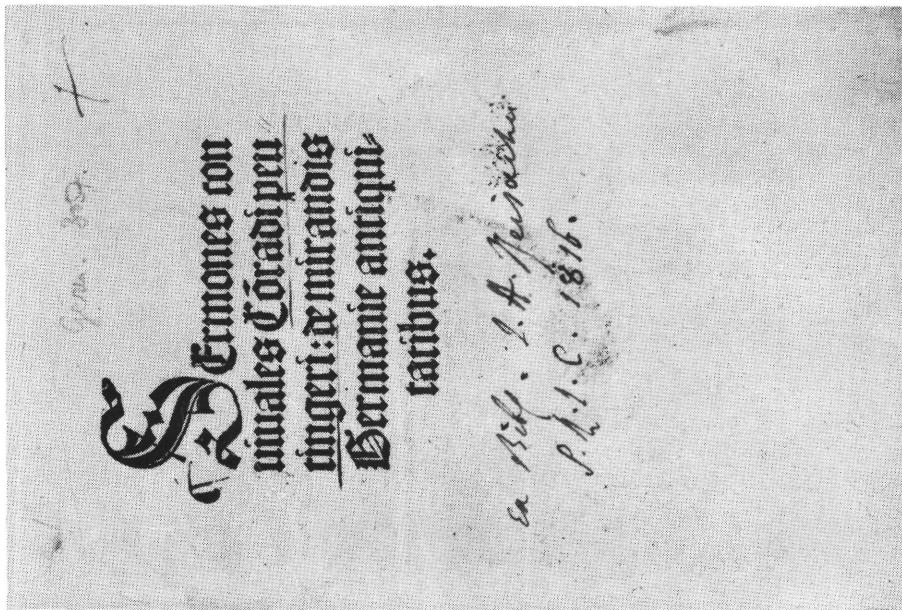
2. A birtokjelek 2. típusa, OSzK Cod. Lat. 41, 1r

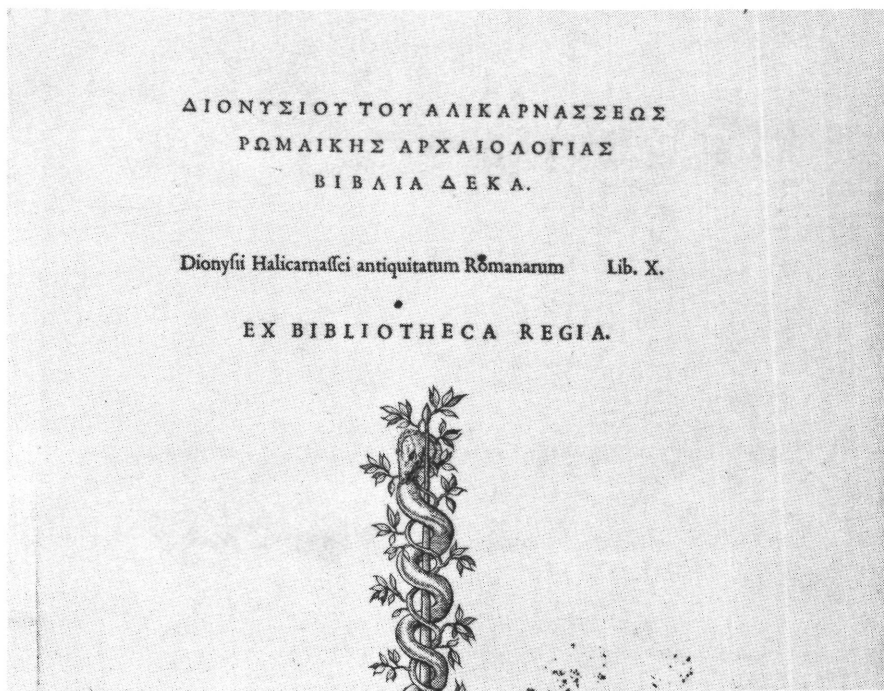
3. A birtokjelek 3. és 4. típusa, OSzK Cod. Lat. 41, 1r

4. A birtokjелек 3. típusa, OSzK Ant. 4299.

5. A birtokjелек 5. b. típusa, OSzK Ant. 2829.

*Ex Bibl. J. A.
Pisarchii 1815.*

6. A birtokjelek 5.a. típusa, OSzK Ant. 83.

(Az OSzK laboratóriuma által készített képeket az Országos Széchényi Könyvtár szíves engedelmével közlöm.)

Reisach	cím	közbülső posszessorok	J.	mai őrzési hely
I. Katalog				
I. Manuscripta				
3	BOETHIUS: <i>Arithmetica</i>	III.K.1523; F. L. 37, 1r	*	OSzK Cod. Lat. 3
4		III.K.1524 = F.L.37, 13 r = Q.L.3872, 7r, 54v	*	Cod. Lat. 51
6		F.L.37, 10r	*	Cod. Lat. 8 ¹⁸
7	részlet a <i>Bibliából</i>	III.K.1525 = F.L.37, 38v	*	Hebr. Quart. 4
8	hat mű, az utolsó kettőt még a második árverés előtt leválasztották belőle			
8/1-3		Phillipps 1162 ¹⁹		
8/4		Phillipps 1163		Berlin Preuss. theol. lat. fol. 701 ²⁰ CIm 28620 ²¹
8/5		III.K.498 = Phillipps 1161 = ROSENTHAL, J.: <i>Cat.</i> 83. 1926, no 79;		
8/6		III.K.84 = Phillipps 1159 = ROSENTHAL <i>i. m.</i> 83, no 19		Houston, Public Library 7 ²²
9				Berlin Preuss. theol. lat. qu. 216 ²³
12		III.K.1520 = F.L.37, 4 v	*	Cod. Lat. 41
13		III. 1522		= Clm 27054 ²⁴
14	ISIDORI <i>ethimolog.</i>			Edinburgh, Univ. lat. 123 ²⁵
15	<i>Baumgarten geistlicher Herzen</i>	Jankovich = OSzK Cod. Germ. 1.	*	München BSB Cgm 6247 ²⁶
16	<i>Arbor consanguinitatis</i>	III.1527	*	Cod. Lat. 30
17	<i>Gültbüchl</i>	Jankovich = OSzK Cod. Germ. 3	*	München BSB Cgm ?? ²⁷
22		Carl August Reisach		Vatikán, Rossi lat. VIII, 44 ²⁸

¹⁸ Azonban egy nyolc lapnyi „angehängte Traktat geographischen Inhalts vom 13ten Jh.” hiányzik.

¹⁹ GLAUCHE, G.: *Wege zur Provenienzbestimmung versprengter bayerischer Hss.* = BFB = Bibliotheksforum Bayern 1978. 205–206. és KRÄMER, S.: *Ex bibliotheca Reisachiorum.* = Scriptorium 1980. 94.

²⁰ KRÄMER: *i. h.*

²¹ GLAUCHE, KRÄMER, *Catalogus Clm. IV/10.* Wiesbaden, 1984. sub nr.

²² *Census US 2.* 2165.

²³ ACHTEN, G.: *Die theol. lat. Hss.* Wiesbaden, 1979. 132.

²⁴ KRÄMER: *i. h.*

²⁵ FINLAYSON, Ch. P.: *A Manuscript from Lucelle.* = Scriptorium 1978. 259. és KRÄMER: *i. h.*

²⁶ KRÄMER: *i. h.*

²⁷ Vö. VIZKELETY: *i. m.* 1. 12.

²⁸ KRÄMER: *i. h.*

Reisach	cím	közbülső possessorok	J.	mai őrzési hely
27	TRYMBERG, Hugo v.: <i>Renner</i>	III.1526		Berlin Germ. Quart. 578 ²⁹
29	<i>Auszug gemoiner rechten</i>			Berlin Germ. Fol. 822 ³⁰
31	<i>Psalterium</i>	Varrentrapp, Phillipps 1165 ³¹		
35	<i>Missale</i>	III.K.1559		
49	<i>Aufriß d. Reichstag-Säle</i>	III.K.1549.		
54	<i>Beschreibung d. nürnbergischen Landschaft</i>	III.1528		
II. (a) Incunabula ... usque ad annum 1551				
2	<i>Opus de misteria misse</i> ALBERTI magni	III.1551		
4	OVIDIUS Venet. 1474.	verkauft an Engländer		
5	BONAVENTURA, <i>Speculum b. M. virg.</i>	III.1583		
8	SILIUS Italicus Venet. 1483	F.L.36,175 r	*	Inc. 644 (3085) ^{31a}
10	Biblia 1485	III.1552		
17	<i>Psalterium</i> Nurmberge 1497	A British Museum 1884- ben vette.		London, BL, Id. BMC 2 (1912 = 1963) 477.
55		III.1564		
57	<i>Reformacion d.</i> <i>bayrischen Landrecht</i>		*	Ant. 607 (W 226)
II. (b) Incunabula sine Nota anni, loci aut impression				
2	Vincentius FERRERIUS: <i>De fine mundi</i> c. 1481		*	Inc. 1167 (1311)
3	Vincentii de fine Mundi		*	Inc. 1166 (post 1312)
10	<i>Historia</i> NICODEMI de <i>passione Domini</i>		*	Inc. 1002 (2369)
14	IACOBUS de Clusa seu de <i>Paradiso</i>		*	Ant. 4300 ³² (J 6)
16	<i>Epistola de miseria</i> <i>curatorum</i>		*	Inc. 852 (1267)
17	<i>Epistola de miseria</i> <i>curatorum</i>		*	Inc. 850 (1203)
18	<i>Stella clericorum</i>		*	Inc. 1125 (3139)

²⁹ L. DEGERING, H.: *Kurzes Verzeichnis* 2. 107.

³⁰ L. DEGERING: *i. m.* 1. 114.

³¹ KRÄMER: *i. h.*

^{31a} Zárójelben megadom a SAJÓ G.–SOLTÉSZ E.-féle ösnyomtatvány-, ill. a SOLTÉSZ E.–VELENCEI K.–W. SALGÓ Á.-féle antikva-katalógus tételszámát.

³² L. HORVÁTH 684

Reisach	cím	közbülső posszessorok	J.	mai őrzési hely
21 vagy 38?	<i>De septem horis canonicis</i>		*	Inc. 907 (1728)
27	<i>Epistole Magni Turci.</i>	Paul Riant		Cambridge / Ma. ³³
39	ISIDORUS: <i>De fide cath.</i>		*	Inc. 923 (1796)
40	<i>Navicula St. Ursulae</i>		*	Inc. 1155 (3419)
III. Kostbare ... und andere seltene Werke				
8		III.K. 1592		
42		„hier”, III.842		
84		„verkauft an Engl.”		
162		„verkauft an Engl.”		
IV. Auctores Classici				
9	ATHENEI <i>Dipnosophistarum</i> Basil. 1556.	F.L.36,23r	*	Ant. 6162 (A 660)
36	DIONIS Nicae <i>Epitome</i> aut. Joa. XIPHILINO Lut. 1551	F.L.36,209r	*	Ant. 2027 (X 20)
55		„Carl”		
139	STOBAEUS: <i>Sententiae</i> Tiguri 1559.	F.L.36,180r	*	Ant. 770 (S 864)
141	<i>Sybillina Oracula.</i> J. Opsopaeus par. 1599.	F.L.36,184r	*	Ant. 4299 (S 500)
V. Bauarica				
67	<i>De laureaco</i> aut. Casp. BRUSCHIO. Basil. 1553.	III.K.1471 =	*	Ant. 7232 ³⁴ (B 1016)
283	REISACH, J. N. A.: <i>An- zeige der in dem Herzog- thum Neuburg entlege- nen Klöstern...</i> Regens- burg, 1780;	OSzK (III.) Germ. 3200		?233836
284	REISACH, J. N. A.: <i>Historisch...</i> I. 434. lap	???		OSzK III. Germ. 3203
297	<i>Des Fürstenthums Neuburg Erneuerte Forst- und Holzordnung.</i> Neuburg, 1690.			?178506
342	<i>Abfertigung d. wider die jüngste Pfalzneuburgi- sche landtagshandlun- gen ...</i> 1784.		*	?318279 ³⁵

³³ WALSH, J. E.: *A catalogue of the fifteenth-c. printed books in the Harvard UL.* I. 1991. 392.

³⁴ A szerző, c. Bruschi dedikációjával?

³⁵ A megjelenés levágott dátuma, 1784, nem látszik a példányon.

Reisach	cím	közbülső possessorok	J.	mai őrzési hely
345	<i>Pfalzneuburgischer Deputationsabschied über die Neuburgischen Landes- und Regierungsverhältnisse d. d. München den 5. Oktober 1799.</i> Uo. 1799.			?III.Germ. 1790
350	<i>Pfalzneuburgischer Landtags-Abschied vom Jahre 1802.</i>			?III.Germ. 2624
III. Katalog				
33	ANNII viterbiensis <i>commentaria</i> . Romae 1498.		*	Inc. 230 (213)
35	ANSELMII <i>Opera</i> Col. Agr. 1560.	OSzK 500.307	*	Ant. 401 (A 404)
84	ld. I.K.I.8/6			
111	<i>Biblia Septuaginta</i> . Oxon. 1707.		*	XII.Bibl. 643/1-4
135	BRUSCHIUS, C.: <i>Chronik d. Erzbischofen zu Mayntz</i> . Franckfurth, 1551.	Megjelölve a katalógusban.		?Ant. 644 (B 1014)
173	CAMERS, Joan.: <i>index Plinianus</i>	Vö. III.K.821/2		
221				München, UB Cod. Fol. 744 ³⁶
242	COMODIANI <i>poetae</i> Wit. 1703.	?F.L. 36,42 v		XII.Patr. 527
271	DIONYSII <i>Halicarnassei...</i> Lutetiae 1546-48.	F.L.36,53r		Ant. 83 (D 190)
279	DIONIS Cassii <i>Historiae</i> . Francofurti 1592.	F.L.36,52v		Ant. 6171 (D 183)
280	DIOMEDIS Gramatici <i>opus</i> . Lips. 1542	F.L.36,52v		Ant. 6265 (D 179)
284	DIONIS Rom. hist. 1548	III.K.271/2 = F.L. 36,52 v		Ant. 83
334	EUNAPIUS Sard... Antwerp. 1596.	F.L.36,63r		Ant. 6182 (E 489)
387	FUGGER, M.: <i>von d. Gestütterey</i> . Frankfurt 1584.			Ant. 565 (F 525 + C 1174)

³⁶ L. MBKD 3,1933,317; és *Die Hss. d. UB München*. III,2. Wiesbaden, 1979. 189-191. irodalommal. A kódex a Monheimtől 20 km-re fekvő Wemdingből származott el.

Reisach	cím	közbülső possessorok	J.	mai őrzési hely
400	GEBETBUCH	F.L.37,116r	*	Cod. Germ. 33
405	G. GEMISTII (PLETHONIS) Venetiis 1503.	F.L.36,144r	*	Ant. 696 (P 629)
467	HAHN, G.: <i>Historia Martisburgica</i> . Leipzig 1606.	III. Germ. 387	*	?500257
498	I.K.8/5			
584	Jusjurandum senatorum	Q.L.3872,30r = F.L.37,149r	*	Oct. Graec. 1
614	<i>D. neue Layenspiegel</i> . Ausbürg, 1511.			Ant. 542 (T 65)
752	<i>Narratio eorum, quae contigerunt Apollonio Tyrio</i> . Aug. Vind. 1595.	F.L.36,116r	*	Ant. 2016 (A 447)
765	Naironi Faust. Banesii <i>evangelia</i> (lege: <i>EVOPLIA</i>) Rom. 1694.		*	XII.Polem.4705
806	C. PEUTINGERI <i>Sermones convivales</i> Argent. 1506.		*	Ant. 2829 (P 423)
821	PLINII <i>nat. hist.</i> Hagenau 1518.	F.L.36,142r; OSzK 601.254 + 601.257	*	Ant. 108 (P 645)
842		I.K.III.42		
860/1-2	<i>Ephemeris sive diarium</i> Francf. 1590	F.L.37,166v	*	Ant. 3872 (R 217)
860/3	<i>Diarium</i> M. WEBSERI		*	Quart.Lat. 210
861	<i>Remissorium mitt sampt dem Weychpild</i> . Ausbürg. 1495.		*	Inc. 607 (1257)
900	<i>Sachssenspiegel</i> . Leip. 1535.	OSzK 600.094	*	Ant. 595 (E 97)
917	SANFTL, D. Coloman: <i>Dissertatio</i> Ratisb. 1786		*	XII.Exeg.1128
1015	SUIDAE <i>Historica</i> . Basil. 1564		*	Ant. 780 (S 967)
1023	<i>Summa</i> JOHANNIS v. Freiburg			Inc. 446 (1906)
1040	<i>Paraphrasis</i> THEMISTII in <i>Aristotelem</i> . Basil. 1533.	F.L.36,189r	*	Ant. 2065 (T 116)
1063	Aeg. TSHUDII <i>Chronicon Helv.</i> Basel 1734		*	III.H.rel. 219
1066	HADRIANI Valesii <i>de cena Trimalchionis</i> . Paris 1666.		*	232449
1090	<i>Kurtze Vorstellung d. Erdkugel</i> . Augspurg 1743.		*	?III.Geo.212

Reisach	cím	közbülső posszessorok	J.	mai őrzési hely
1366	<i>Imago primi saeculi Societatis Jesu.</i> Antw. 1640.	OSzK H. eccl. 309		600675
1471	I.K.V.67			
1520	I.K.I.12			
1521	Philippi GALTHERI <i>Alexandreidos libri</i> 1588.	OSzK VIII. P.o. lat. 419	*	Ant. 2198 (G 494)
1522–5	I.K.I.13, 3,4 ill. 7			
1526–7	I.K.I.27, 16			
1528	I.K.I.54			
1549	I.K.I.49			
1551	I.K.II.a.2.			
1552	I.K.II.a.10			
1559	I.K.I.36			
1564	I.K.II.a.55			
1583	I.K.II.a.5			
1592	I.K.III.8			

Némely esetben a könyv korábbi tulajdonosát is meg lehet határozni. Ottó Henrik pfalzi fejedelemé volt négy kódex. Máiig viseli képmását I.K.I.3³⁷, I.4 és 7³⁸, neki készült III.K.584 (ennek két elefántcsontberakásos tábláját Jankovich, Fol.Lat. 37 nem említi, nyomukat nem leltem). I.K.I.3 és 4 Lorschból³⁹ került Ottó Henrikhez, a könyvek nagy szerelméhez.⁴⁰ Hogy hogyan? W. W. v. Zimmern gróf krónikája szerint „Wie Sie (= a 764-ben alapított monostorban 1247 óta élő premtontrei szerzetesek) aber noch viel weltlicher worden, do ist der nachgehend Churfürst, Pfalzgrafe Ott Heinrich, tanquam alter Nebukadnezar kommen. Der hat die kaiserlich uralte Bibliothek samt Butzen und Stil, wie man sagt, higeführt, und, wie augenscheinlich, sieht es (= a monostor) ein zervalnen Spital viel gleicher den einer so herrlichhen und kaiserlichen Stiftung.”⁴¹ Helyesebben, nem lehet pontosan megállapítani, hogy mikor tulajdonította a fejedelem ezeket a kódexeket, mert a gyűjtés már a végleges kirámolás előtt is szórványosan ugyan, de folyt. Megemlítjük, hogy Mathias Widman Kemnatensis már 1460 körül járt Lorschban, s legalább hat

³⁷ 1548-ból, az ún. első heidelbergi könyvkötő alkotása, l. Ilse SCHUNKE hatalmas monográfiáját: *Die Einbände der Palatina in der Vatikan. Bibl.* (Studi e testi 216–218) uo., 1962. 1,50–3 és Taf. XXXII. A Vatikánban egyetlen lorschei kötetnek maradt meg az „Ottheinricheinband”-ja, Pal. lat. 573-nak, 1558-ból. ROTT, H.: *Ottheinrich*. Heidelberg, 1905. 41. szerint egy árverés során szőnyeg is jutott A. v. Reisach birtokába a kastélyból.

³⁸ E kettőé 1553-ból, Jörg Bernhardt alkotásai, l. SCHUNKE, : i. m. 1. 54–55. és Taf. XXXIV

³⁹ B. BISCHOFF: i. m. 1977. 95.

⁴⁰ Még egy lorschei kódex került magyar kézre, egy Quattuor-evangéliumoskönyv első fele a gyulafehérvári Battyán-kvt. II.1 jelű kötete. L. SZENTIVÁNYI Róbert katalógusát és KÖHLER, W.: *Miniaturen*, II. 1958. 11. 88–100. és Taf. 99–107. III.168. IV.26. SZENTIVÁNYI: *Der Codex Aureus von Lorsch, jetzt in Gyulafehérvár.* = StM OSB 1912. 131–151. és két tábla. BISCHOFF: *Lorsch* 36. 38. 50. 53. 62. 63. 66. Az eredetileg elefántcsont-táblák közé kötött kódex leírása az első lorschei katalógus élén áll.

⁴¹ Idézi LEHMANN, P.: *Johannes Sichardus und die von ihm benutzten Bibliotheken u. Hss.* München, 1912. 137.

kódexet elszerzett fejedelme számára; látta, de visszaadta a másik Arithmetica-kódexet, Vat. Pal. 1341-et.⁴²

Több szempontból érdekes III.K.584. Kubinyi Mária⁴³ figyelmét elkerülte, hogy ez már ismert és kiadott szöveg. G. M. Thomas müncheni könyvtáros fedezte föl és publikálta: *Über eine griechische Eidesformel römischer Senatoren. Aus dem Cod. lat. 13096 der Münchener StB.* = *Gelehrte Anzeigen* d. kgl. Bayer. Ak. 1860, 154–164. A Szenátorok Esküje a müncheni kódex 43–48. lapjain található, a XVII. században már hozzá volt kötve a többihez, s egy regensburgi tanácsos birtokolta. A müncheni példány csonka, nem tartalmazza az előszó görög fordítását, és dátum nincs rajta. Különböen a két kézirat szövege lényegében azonos, a görög szövegben néhány itacisztikus változat van (-oi- helyett -i- és -i- helyett -oi a müncheniben, κατ helyett κτ a budapestiben), a német szöveg is csak helyesírási változatokat mutat, a latin szövegből a müncheniben hiányzik Henrik „utrisque Bavarie duci” címe, s a kezdete Jacobus Mycillus helyett Dominus Micillus. Szintén nem közli Kubinyi az „+ Ex Bibliotheca I. A. Reisachii S. R. I. Comititis. 1813. Donum Bernardi L. B. ab Hornstein statuum prov. Neob. Mareschalli” bejegyzést.⁴⁴

Mint köztudott, a Bibl. Palatina 1623-ban háborús jóvátétel címén a Vatikána került⁴⁵, a választófejedelem könyvtárának azon részét pedig, amelyet a katolikusok nem tartottak elszállításra érdemesnek, a háború során 1693-ban a palotával együtt fölégették a franciák. Voltak azonban olyan kötetek, amelyek nem az egyetemhez, hanem a fejedelem neuburgi házikönyvtárába kerültek. Ez történt az Arithmetica-kódexszel is⁴⁶, amint ez a neuburgi kastély Lehmann által idézett 1556-os és 1566-os könyvjegyzékéből látszik, s valószínűleg ide került a másik három kézirat is. Ottó Henrik magángyűjteményeinek sorsát nem dolgozták még föl, a legtöbbet Hubay Ilonától tudjuk.⁴⁷ Lehetséges, hogy a kötetek különböző utakon kerültek Reisachoz. Összesen öt kódexből mutatható ki a talált legrégebb tulajdon-jele, egy nyomtatott cédula „Hans Adam Reisacher 17./Gelesen A. 17..” szöveggel. I.K.I.7, 12 és 15-ben máig megvan, 1781-re kiegészített dátummal (Hans Adam ekkor 16 éves!); az olvasás éve egyikben sincs kitöltve. I.K.I.3 és 4-ből nyilván Jankovich távolította el a cédulát, és bejegyezte a szerzés módját s még a III.K. tételszámaikat is. Tehát esetleg a Hildesheimből származó I.K.I.12 is átment a pfalzi fejedelmek kezén – a XVI. sz-i kötés Caesar, Cicero, Ovidius és Vergilius képmásával a hozzáértőnek nyilván többet is elárul. Élesen elválík ettől a csoporttól III.K.584. Az I–II.K.-ban való nem szereplése is későbbi beszerzése mellett szól, az 1813-as bejegyzés nyilván ennek évét jelöli. Báró v. Hornstein legalább 1799 óta viselte (még hozzá utolsóként, a Montgelas-féle reformig) a neuburgi „Landmarschall” tisztét.⁴⁸

⁴² Ennek Mathias K. bejegyzését egyesek Korvin Mátyásnak magyarálták, l. GOTTLIEB, Th.: *Wer ist der im codex Montepessulanus 125 genannte Mathias?* In: *Eranos Vindobonensis*. Bécs, 1893. 147. A vatikáni kódex a IX. sz. harmadik negyedében másolatot, mégpedig a budapesti kódexről, amint azt már BISCHOFF: *i. m.* 56. gyanította és most világosan látszik Jean-Yves GUILLAUMIN (Coll. Budé, Paris, 1995.) *Arithmetica*-kiadásából.

⁴³ L. a nyomtatott katalógust és AntTan 1954. 279. – Ottó Henrik persze nem rajnai palatinus és Hollandia (= Batavia) fejedelme, hanem rajna-pfalzi fejedelem s Alsó- és Felső-Bajorország (Bavaria) hercege.

⁴⁴ L. még ZIEBARTH, E.: *Der Eid vom Kloster Lorsch*. In: *XAPITEΣ, Fr. Leo zum 60. Geb.* Berlin, 1911. 395–406. és GÁSPÁR Dorottya: *Griechischer Eid der Ratsherren gefunden in der Széchényi-Nationalbibliothek, Budapest.* = Alba Regia 1976. 39–64. A possesszor-bejegyzés fényképe a 40. oldalon látható.

⁴⁵ Pl. WILKEN, F.: *Über die dem Leo Allatius als Bevollmächtigtem des Papstes Gregor XV. zur Übernahme der Bibl. Pal. im J. 1622 erteilte Instruction.* = *Archiv f. Philol. u. Päd.* 1837. 5–17. Erre a sorsra jutott tehát a budapesti Arithmetica-kódex másolata is.

⁴⁶ Henrik matematika iránti szeretetéről megemlékezik REISACH, J. N. A.: *i. m.* 6.

⁴⁷ *Incurabula aus d. Staatlichen Bibl. Neuburg*. Wiesbaden, 1970. IX–XII.

⁴⁸ L. I.K.V.345 és 350, a rendekről REISACH, J. N. A.: *i. m.* 24.

Von Hornstein szoros kapcsolatban állhatott a v. Reisach családdal, amelynek tagjai szintén magas hivatalokat töltöttek be⁴⁹; bizonyos anyagi ügyletükben való részvételét említi Rieder i. h. 215–218. Van még egy neuburgi bejegyzésünk, III.K.1366-ban: „Hanc primi Saeculi Imaginem Neoburgico Societatis Jesu Collegio eiusdem Societatis Coll. Düsseldorf. Donat Ao MDCXLIV. XV. Kal. Iun.”⁵⁰ A rend 1773-as fölösztatása után nyilván sok lehetőség adódott könyvszerzésre, ám bár a kollégiumban még később is ottmaradhattak és taníthattak.⁵¹ Hubay szerint a jezsuiták a fejedelemtől is kaptak könyveket, lehetséges tehát, hogy az Ottheinrich-kötetek is rajtuk keresztül jutottak Reisachhoz. A Reisach-kötetek korábbi possesszorai között szerepel még a Bibl. Palmiana (III.K.14, 33, 60, 100–101, 254, 1063), a Bibl. Corbesiana (III.K.156), a passauai székesegyházi könyvtár (I.K.V.67), a müncheni kir. kvt. (III.K.806), valamint Johann Heinrich Prieser.⁵²

Kaisheimből származik I.K.I.9–11, 13?, 14, 22, 31 és 34, továbbá Cbm C.26c és C.99 (ezek XVIII. sz-i kaisheimi katalógusok, az árverési jegyzékekben nem leltem őket). Ezek 1809-ben kerültek Reisachhoz, akinek birtokában még több, a kolostorra vonatkozó irat is volt (I.K.I.69: *Eine Sammlung von Abschriften der meisten Kloster Kaisheimisch. Urkunden*; I.K.V. 415–428.)⁵³

Esetleg Hildesheimből (OSB S. Michael) származik I.K.12 = Cod. Lat. 41.⁵⁴

Tekintsük át a Reisach-féle birtokjeleket.

- 1) A cédulát már említettük. (1. kép)
  - 2) A kerekbetűs AR ligatura egyszer dátum nélkül áll (I.K.I.7), kétszer az 1785-ös dátummal (I.K.I.6, 12). (2. kép)
  - 3) Az Ex Bibl/Bibliotheca Reischiorum 1802-es (I.K.I. 7, 12, 15. IV. 36, 169), 1803-as (I.29, II.a.8, IV.9), 1807-es (I.27), 1809-es (I.9, 13, II.a.17, 57, II.b.10, 14, 16–7, 27, 39, 40, IV.141, V.67) és 1811-es (III.K.1366) dátummal található. Két bejegyzés kerekbetűs (I.7, 12), a többi Hans Adam jellegzetes szálkás betűivel íródott. (3. és 4. kép)
  - 4) Még a HAR ligatura is megvan I.K.I.7, 12, II.a.8, IV.9, 36, 139-ben, azaz 1802–3-ban.
  - 5) Az Ex bibl/Bibl. I. A. Reischii 1812-es (III.K. 33, 35, 280, 334–335, 752, 861, 1040, 1066), 1813-as (614, 821, 860 – HAR is, 900, 917, 1015; 584-ról fönt), 1814-es (221, 1023) és 1815-ös (271, 387, 400, 405, 1063) dátummal áll, 1816-ban ehhez még „S. R. I. C/Com/Comitis” járul (111, 806, 1521) – a legutóbbiban „in eadem Bibliotheca MSptum Galtheri Saec. XII. Monhemii asservatur” I.K.I.12-re utal). (5. és 6. kép)
- Állítólag ugyanez (Ex bibl. I. A. Reischii) áll I.K.I. 8/6-ban 1809-es dátummal, ami kilógna a sorból, de talán csak később, a szétszakításkor került bele.
- 6) Dátum nélkül áll HAR III.K.279 és 765-ben.

MAYER GYULA

⁴⁹ REISACH, J. N. A.: *i. m.* 28, 101; maga Joh. Nepomuk pl. valódi tanácsos volt; vö. *Hof- und Staats-Handbuch des Königreichs Baiern*. München, 1813. 10, 47, 49, 52, 159, 309. vagy uo. 1824. 12, 13, 73, 76.

⁵⁰ A nyilvánosan 1614-ben Düsseldorfban katolizáló Wolfgang Wilhelm pfalzi fejedelem lelkeséje a jezsuita J. Reihing volt, Neuburgban 1618 óta éltek a fejedelem hívására jezsuiták.

⁵¹ REISACH, J. N. A.: *i. m.* 47., az 1808-beli újabb szigorításokról RIEDER: *i. h.* 228. Vö. KRÄMER, S.–BERNHARD, M.: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands. Erg.* I/1–3. München, 1989–1990. 597.

⁵² † 1801, I. HUBAY: *Inc. Ausburg* 516, MEUSEL 6 és 10, neki dedikálta G. W. ZAPF az *Augsburgs Buchdruckergeschichte*. Ausburg, 1788. c. művét; – III.K.860. Más úton került Priesertől Jankovich-hoz Cod. Lat. 115.

⁵³ Vö. KRÄMER, S. – BERNHARD, M.: *i. m.* 383.

⁵⁴ KRÄMER, S. – BERNHARD, M.: *i. m.* 353.

Két reformkori pedagógiai tankönyv. Az esztergomi érseki tanítóképző, vagy korabeli elnevezése szerint „mesterképző”, 1842. november 3-án kezdte meg működését.¹ Az intézetet Kopácsy József hercegprímás alapította, igazgatóvá Jaros Vince kanonokot nevezték ki. Három tanár oktatta a növendékeket, Majer István és Rendek József paptanárok, valamint Éliás Márton világi zenemester. A képzés eleinte egy tíz hónapos tanfolyamból állt, majd 1845 novemberétől kezdve két évre emelkedett az oktatás időtartama. Az intézménybe kétféle előképzettséggel lehetett bejutni. Azok a tanulók, akik elvégezték az un. „kisgimnázium” három osztályát azonnal felvételt nyertek, azok azonban, akik csak elemi népiskolai végzettséget igazoló bizonyítvánnyal rendelkeztek, csak úgy kezdhették meg tanulmányaikat az esztergomi mesterképzőben ha 3–4 évi falusi tanítói gyakorlattal rendelkeztek. A beiratkozott tanulók életkora különbözött. Általában 16 és 28 év között mozgott, de az egykori anyakönyvek megemlékeznek egy 32 éves tanítójelöltől is. A növendékek többsége Esztergom megyei volt, de jöttek Nógrád, Hont és Nyitra megyéből, sőt néhányan Pozsony és Bars megyéből is. Legtöbbjük szegény sorból származott, a szülők között sok iparost és földművest találunk. A diákok segélyezéséről az érsek és a káptalan gondoskodott.

A tanítóképzőben sokféle tárgyat tanítottak. Hit- és erkölcsant, nyelvtant, egészségtant, szám- tant és mértant, történelmet, földrajzot, természettant, gazdaságtant, éneket, orgonálást, rajzot, testnevelést, és nem utolsó sorban pedagógiát, ezen belül nevelés- és oktatástant, valamint módszertant. A pedagógiai tárgyak oktatásának alapvető jelentősége volt. Egyetlen tanító sem léphetett ebben az időben már a katedrára pedagógiai ismeretek nélkül. Kifejezetten a katolikus tanítóképzés céljait szolgáló korszerű pedagógiai tankönyvek azonban ekkor még nem álltak rendelkezésre. Ezért az esztergomi érseki tanítóképző két tanára, Majer István és Rendek József, nem elégedtek meg a veszprémi mesterképzőben használt rövid pedagógiai összefoglalás által tartalmazott ismeretek oktatásával. Ezért igényes és új tudományos eredményeket is tartalmazó pedagógiai jegyzeteket állítottak össze. Ennek alapján tanítottak, és nem sokkal később tankönyv formájában is publikálták azokat.

1844-ben jelent meg Budán Majer István „*Népneveléstan*”² című műve, amely az intézetben tartott előadásai alapján íródott, majd ezt követte Rendek József munkája 1845-ben a „*Tanmódszer városi, s falusi elemi iskola-tanítók és mesterképző intézetek használatára*”³ címmel. Mindkét mű elsősorban a tanítóképzés céljait szolgálta, az első hazai pedagógiai tankönyvek között tartjuk számon őket. Azonban mindkét könyv anyaga túlmutat a pusztán tankönyvi célokon. A reformkor eszméi hatják át ezeket a műveket. A szerzők célja az volt, hogy a korszerű műveltséggel ellátott tanítók ne csak az iskolásgyermekek hanem a környezetükben élő felnőtt lakosság műveltségi színjét is emeljék.

¹ Az esztergomi tanítóképző történetéről: OKÁNYIK Lajos: *Az esztergomi tanítóképző története*. Esztergom, 1896.; KOVÁTS Kálmán: *Az esztergomi tanítóképző múltja és jelen állapota*. Esztergom, 1896.; BARTAL Alajos: *Az esztergomi érseki róm. kath. líceum és tanítóképző intézet története*. Esztergom, 1942.; GÁBRIS József: *A nevelőképzés évtizedei Esztergomban*. Esztergom, 1984.; MÜLLERNÉ Seres Ágota: *A Vitéz János Tanítóképző Főiskola története 1842–1992*. Esztergom, 1993. Majer Istvánról: DOMBRÁDY Lórándné: *Reformkori „Népneveléstan” magyarul és szlovákul*. In: *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. (Szerk. MÉSZÁROS István.) Bp. 1980. 141–151.; Rendek József tanári tevékenységéről: *Tanúságtevés Rendek Józsefről a neveléstan Komárom megye tudós művelőjéről*. = Új Forrás 1972. 2. sz. 123–129.

² MAJER István: *Népneveléstan*. Buda, 1844.

³ RENDEK József: *Tanmódszer városi, s falusi elemi iskola-tanítók és mesterképző intézetek használatára*. Pest, 1845.

Majer István, *Népneveléstan* című művének előszavában így fogalmaz:

„A népnevelőknél nem szorgalmazunk rousseau-i nevelést, sem kant-i filozófiát, hanem keresztény műveltséget, hogy e szerint a művelt, erkölcsös, keresztény népnevelő egyszerű, de jó falusi nevelést adhasson együgyű népünknek, mely őket istenfélő, engedelmes, becsületudó, értelmes, szíves, szorgalmas, ügyes honfiakká alakítja.”⁴

A szerző művének megírása előtt tanulmányozta a „legjelesebb nevelési könyveket”, amelyek korábban külföldön és hazánkban megjelentek. Jól ismerte Milde, Demeter, Chimaini német nyelvű munkáit, a hazai szerzők, Szilasy János, Lesnyánszky András, Beke Kristóf, Edvi Illés Pál műveit, hivatkozott a *Tudományos Gyűjteményben* és a *Relgió és Nevelés* című lapokban megjelent pedagógiai tanulmányokra.

Majer István művében pontokba foglalva adta közre a népneveléssel kapcsolatos elméleti ismereteket. Mivel munkáját tankönyvnek szánta, rövidegre, tömörségre, érthetőségre törekedett. A 87 pont kiterjedt a nevelés összes lényeges kérdésére.

Milyen tudomány foglalkozik a nevelés kérdéseivel? Mit kell tanulnia annak, aki neveléssel kíván foglalkozni?

„Azon tudomány pedig, mely az emberképzés elintéztetésére általános elveket oktat, szükséges szabályokat nyújt, neveléstannak (paedagogia theoretica) hívattatik, ezen szabályok alkalmazása pedig nevelés mesterségnek, (paedagogia practica). A mennyire e tudomány a köznép czélszerű képzésére irányoztatik, neve népneveléstan.”⁵

Mit jelent a nevelés? Mi a nevelés célja? – teszi fel a kérdést a szerző.

„Embert nevelni térszen: az emberben lévő tehetségeket bizonyos józan elv és szabályok szerint megóvni, czélszerűen kifejteni és tökéletesíteni, sőt maga tehetetlenségéből oly állapotba átvizetni mellyben körülményeihez képest földi és mennyi boldogsághoz, s embertársainak, jelesen hazájának boldogításához, s így isten országá gyarapításához, azaz rendeltetése czéljához járulhasson.”⁶

Melyek a nevelés feladatai? Milyen feladatokat kell megoldania egy nevelőnek, ha célt akar érni?

„1-ször. Azon tehetségeket, mellyekkel nevendékünk Istentől megajándékozottat, tartjuk meg épségükben, azaz mindent távoztassunk el, miátal azok vagy megsértetnének, vagy elgyengülnének. 2-szor. E tehetségeknek természetes kifejlődését segítsük, s azokat a feltett cél felé vezessük 3-szor. Hogyha némely tehetségek gyöngék, vagy megromlottak, a fogyatkozásokat, hibákat telhetőleg helyrehozzuk, megorvosoljuk, megjobbítsuk. 4-szer. Növendékünket önállásra, öntökéletesítésre megtanítsuk, rászoktassuk. A nevelőnek e négy főszabályt mindenkor szem előtt kell tartania és ehhez alkalmazkodnia.”⁷

A nevelés céljainak és feladatainak megoldására többféle eszköz áll a pedagógusok rendelkezésére. Ezek Majer István szerint a következők: a példa, a szoktatás és az oktatás. Helyesen ismeri fel, hogy milyen nagy jelentősége van a személyes példaadásnak az erkölcsös magatartás kialakí-

⁴ MAJER István: *i. m.* 5.

⁵ MAJER István: *i. m.* 16.

⁶ MAJER István: *i. m.* 19.

⁷ MAJER István: *i. m.* 20.

tásában. Ez győzi meg a tanulót arról, hogy amit elvárnak tőle, az lehetséges. A tanítóképzők növendékeinek azért kell szigorú szabályok között élniük, hogy később a nép körében jó példát mutassanak, hiszen a tanító a falu lakosságának egyik vezetője, magánéletének és egyéb tevékenységének is példamutatónak kell lennie.

Majer István a szoktatást a fegyvelmezéssel azonosítja. Azt vallja, hogy a szoktatást korán kell kezdeni már akkor, amikor a gyermek még nem cselekszik tudatosan. Hangsúlyozza, hogy a helyes életrend, a pontos napirend kialakítása mennyire fontos nevelői feladat.

A szerző ma is érvényes elveket vall az oktatás és nevelés viszonyának kérdéséről. Szerinte az oktatás nem más, mint a nevelés eszköze. Általa válik tudatossá mind a példák követése, mind pedig a szokások elsajátítása. Csak az oktatás során bontakoznak ki azok a szellemi erők, melyek lehetővé teszik az erkölcsös viselkedés megvalósulását. Ez az okfejtés igen figyelemre méltó az 1840-es évek hazai viszonyai között.

Majer István bő teret szentel könyvében a nevelés két alapvető területének, a testi és szellemi nevelés kérdéseinek.

A testi neveléssel kapcsolatban a szerző igen korszerű elveket vall. Hangoztatja, hogy az anyának már a terhesség alatt vigyázni kell születendő gyermeke testi fejlődésére, tehát tartózkodnia kell a megerőltető munkától, túlzott étel- és italfogyasztástól, sokat kell mozognia pihennie. Már a csecsemőt is rendszerességre kell nevelnie. Ügyelni kell napirendjére, táplálkozására, testmozgására, és ezeket folytatni kell a gyermekkor egész időszaka alatt. A testi nevelésnek négy feladata van. Gondoskodni kell a gyermek normális fejlődéséről, edzeni kell őt, el kell háritani a testi fejlődést akadályozó tényezőket, meg kell őrizni testi épségüket. A tanító feladatai közé sorolja az egészségnevelés és az egészségügyi felvilágosítás ügyét. Felhívja a figyelmet arra, hogy a tanító rendszeresen, naponta többször szellőztesse a tantermet, tájékoztassa a tanulókat a naponkénti fürdés, a tiszta fehérnemű, a szabad levegőn való mozgás fontosságáról, egészségmegőrző hatásáról. Nagyon érdekes, hogy Majer külön kitér a himlőoltás fontosságára leendő tanítóknak szóló könyvében. A himlőoltás akkoriban még egészen új dolog volt, és a szerző alapvető szerepet szánt a falu tanítójának az oltással kapcsolatos propagandában. A test erőt testgyakorlattal lehet fokozni. A szerző ajánlja a rendszeres gyaloglást, a futást, az ugrást, a mászást, a dobást, sőt az úszást is, amelyet szerinte minden falusi gyereknek már iskolás kora előtt meg kellett tanulnia. Majer erőteljes hangon emel szót a kuruzslók ellen. „Egy járvány, nyavalya sem öl meg annyi embert, mint a kuruzslás. Az istenért népnevelők, ne kíméljük a fáradságunkat ezen szörnyű zsarnokok kiirtásában.” A szerző részletesen szól a betegségekről, megismerteti a leendő tanítókat több mint nyolcvan betegség tüneteivel, hasznos tanácsokat ad kezelésükre vonatkozóan. Azt javasolja, hogy minden tanító birtokában legyen egy kis kézigyógyisertár, amely a legalapvetőbb gyógyszereket tartalmazza, és ennek segítségével próbáljanak a falu népének gyógyításában részt venni. Az is igen érdekes és egyáltalán nem megszokott, hogy Majer külön felhívja a figyelmet a testi fogyatékos gyermekekre, akik nézete szerint együtt képezhetők egészséges társaikkal.

A nevelés másik nagy területe az értelmi nevelés, Majer István szóhasználatá szerint „szellemi” nevelés. A szellemi erők forrásai az értelem, az érzelem és az akarat:

„A lélek több tehetséggel alkottatott. A léleknek ugyanis három fő tehetsége van, 1-ső az elme, azaz ismerő tehetség, mellyel a való igazat belátni tudni, 2-dik a szív, azaz érző tehetség, mellyel a való szépet becsülni és a rútat utálni, 3-dik az akarat, azaz vágyó tehetség, mellyel a való jóit óhajtani és végre hajtani, a rosszat mellőzni lehet.”⁸

⁸ MAJER István: *i. m.* 136.

A nevelés során mindhárom tehetség fejlesztésével foglalkozni kell a nevelőnek, mégpedig úgy, hogy ezek egymással szoros kölcsönhatásban fejlődhessenek. A szerző igen helyesen állapítja meg, hogy a „tehetségek” tekintetében egyéni különbségek vannak a tanulók között, és ezeket mindig figyelembe kell venni a tanítás során. Az értelmi nevelés fontosabb feladatai a következők: – a tanulók szellemi erőinek fejlődését akadályozó tényezőket ki kell küszöbölni; – a szellemi erők fejlődését elősegítő tényezőket fel kell használni. A tanítási-tanulási folyamat során lezajló értelmi tevékenységek között első és legfontosabb a figyelem – vallja Majer István. A gyermek figyelme „leng, mozgó, ingadozó”. Ezért a gyermekeket tanítani, szoktatni kell a figyelemre. Ugyanígy az emlékezet is fejleszthető. „Az emlékezet mintegy raktára azon ismereteknek, melyet megismerő tehetségünk szerez, s miután csak annyit tudunk, amennyire emlékezünk. A nevelő ezen szükséges szellemi tehetségeket buzgón iparkodik növendékében kifejteni, s tökéletesíteni”.⁹ A tanítónak gondot kell fordítania arra is, hogy az „ítélőerő” is megfelelő mértékben kifejlődhessen minden tanulóban, hiszen hiába szerez a gyermek sok ismeretet, ítélőerő nélkül, „mint a gép, mások visszhangja leand”-vallja.

Majer István az értelmi nevelés keretei között szól az erkölcsi nevelés kérdéseiről is. Az erkölcsi nevelés tartalmát alapvetően a nevelés célja határozza meg. Ki kell alakítani a tanulóknban a nemzeti és vallásos érzést, hazaszeretet érzését, a tisztelet, szeretet, kegyelet, a becsület, a szerénység, a hála, a szorgalom, az őszinteség érzését. A szerző szól az erkölcsi nevelés eszközeiről is. Ezek: az intés, a jutalmazás és a büntetés.

Az esztétikai nevelésről szólva a szerző hangsúlyozza, hogy a tanítónak az is fontos feladata, hogy megtanítsa a gyermekeket arra, hogy tudjanak gyönyörködni a természet szépségeiben, a költészetben, a zenében, a képzőművészet alkotásaiban.

Majer István könyve, amelyből tanítók generációi sajátították el a korszerű nevelési ismereteket, foglalkozott az oktatáselmélet kérdéseivel is. Az oktatás alkalmazkodjon a tanítványok korához és „tehetségéhez”, vagyis egyéni képességeihez – vallja a szerző. A tanító igyekezzen megkönnyíteni a tanulást, oly módon, hogy fokanként haladva közvetíti az ismereteket, a könnyebbtől a nehéz, az ismerttől az ismeretlen felé haladva. A tanulás folyamatát tegye érdekessé, igyekezzen mindent szemléletessé tenni képekkel, rajzokkal. Az elsajátított ismereteket gyakoroltassa, „mert a gyakorlat, alkalmazás minden szabály koronája.” A leendő tanítók figyelmét arra is felhívja a szerző, hogy az egyik legfőbb feladat a növendékek szeretetének és bizalmának megnyerése.

A szerző az elméleti pedagógiai ismeretek elsajátítása mellett nagy jelentőséget tulajdonított a hallgatók gyakorlati oktatásának. Ezért sürgette a tanítóképzők mellett működő gyakorlóiskolák felállítását.

„A praeparandiával kapcsolatban áll egy közellévő elemi iskola, melyben az elméletileg tanultak azonnal gyakorlatra alkalmaztatnak, vagyis a praeparandisták oktatójok felügyelése alatt időnként az elemi iskolába mennek, s az ott lévő tanító egy vagy más tanszaktól magyaráz, tanít, kérdez, s magyarázat, tanított, s kérdezett a praeparandistákkal is, vagy ily gyakorlati kísérletekre néhány gyerek a praeparandiába hivatik, hogy így többszöri ismétlés s folytonos gyakorlás után egész készségé válik nálók azon tanítás módszer és kidedekkel bánás, melyre eleve elméletileg készültek.”¹⁰

Az esztergomi tanítóképző növendékei között sok szlovák anyanyelvű hallgató is volt. Ők tanulmányaik végeztével olyan falvakba kerültek tanítónak, ahol szlovák gyermekeket kellett tanítaniuk. Emellett Esztergom környékén több olyan település is volt, ahol szlovák nyelven tanító

⁹ MAJER István: *i. m.* 151.

¹⁰ MAJER István: *i. m.* 3–4.

iskolamesterek működtek évek, évtizedek óta. Nekik is szükségük volt új és korszerű pedagógiai ismeretekre, hiszen ők még nem részesültek rendszeres képzésben. Ezt az igényt felismerve a budai egyetemi nyomda 1847-ben szlovák nyelven is kiadta Majer István művét.¹¹

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy Majer István pedagógiai tankönyve tartalmazta mindazokat az elméleti és gyakorlati ismereteket, amelyek a reformkor idején korszerűnek számítottak. Nem lehet pontosan tudni, hogy a magyar és szlovák anyanyelvű tanítók közül hányra, és milyen mértékben hatott a mű, de feltételezhető, hogy a képzőből 1842 és 1849 között kikerült mintegy 200 tanító a tankönyv elvei szerint oktatta a rábízott gyermekeket.

Míg Majer István könyve inkább a nevelés elméleti kérdéseit fejtegette, addig tanártársa Rendek József „*Tanmódszer városi, s falusi elemi iskola-tanítók és mesterképző intézetek használatára*” című 1845-ben megjelent munkája főként az oktatásmérettel és oktatásmódszertani kérdésekkel foglalkozik. A könyv négy részből áll. A szerző megfogalmazása szerint:

„Az I. rész a tanításról, s annak általános szabályairól szól, vagy is előadja az elméleti tanítás tudományt. A II. rész az alkalmazott, vagy gyakorlati tanítás módot terjeszti elő. A III. rész a tanítási rendszert, annak külső belső segédesszközeit. A IV. rész a tanítónak különféle viszonyaiból eredő kötelességeit vizsgálja. A függelék az ünnepi és vasárnapi iskolákról, süketnéma és vak gyermekek nevelés és tanítás módjáról értekezik.”

A tartalomból látható, hogy az oktatásmélett és a mai értelemben vett módszertan teszi ki a mű nagy részét, de emellett szól a tanítói hivatás lényeges kérdéseiről, sőt a fogyatékos gyermekek oktatásának speciális problémáiról is. Érdekes a mű szerkezete is. Egy-egy kérdés feltevése után következik az arra való válasz rövidebb-hosszabb kifejtése.

Miben áll a nevelés és tanítás? – teszi fel a kérdést a szerző. „A nevelés a kised gyermekek testi lelki tehetségeinek célirányos kifejtésében áll. Ha nem nevelik és tanítják, csak állati ösztöneit fogja követni.”¹² Ezután arra próbál választ adni Rendek, mi is tulajdonképpen a tanítás, mi a tanítás célja.

„Tanítani térsen másoknak tehetségeikre kész akarva hatni, tudományunkat másokkal közleni, azoknak némely ismeretek és ügyességek megszerzésére utat, módot mutatni, segédkezet nyújtani – és ezzel együtt bennük a tehetséget fölbreszteni, gyakorolni, képezni.”¹³ „A tanításnak kitűzött célja a gyermekekből olly embereket képezni, kik azon állapotnak, mellyre készülnek, hasznos tagjaivá válhassanak az életben.”¹⁴

A hasznosság igen fontos elv volt már a felvilágosodás kora óta a pedagógiában, de a reformkorban ez különös hangsúlyt kapott. Rendek is nyomatékosan kijelenti, hogy hasznos, vagyis az életben közvetlenül felhasználható ismereteket kell nyújtani a gyermekeknek az elemi iskolákban. Melyek ezek az ismeretek? Milyen tantárgyak keretében kell mindezeket megtanítani?

„Az elemi iskolai tanításnak tárgyai, mellyek minden emberi osztályban mellözhetetlenül szükségesek és hasznosak, ezek: 1. A keresztény kath. hit és erkölcsstudomány, az ó és újszövetségi szent történetekkel, rövid egyháztörténet, szertartásmagyarázat, és éneklés. 2. A bötük ismerete s olvasás. 3. Az írás. 4. Számvetés. 5.

¹¹ Címe: *Postonárodnó vichovslovi cili paedagogia populárna.*

¹² RENDEK József: *i.m.* 1.

¹³ RENDEK József: *i.m.* 2.

¹⁴ RENDEK József: *i.m.* 2–3.

Magyar nyelv tudomány. 6. Nemzetünk története, hazánk helyzete és földleírása. 7. A természet és természeti dolgok szükséges ismerete, egészség tudomány. 8. Állapoti kötelességünk, s törvényes viszonyaink tudása; a falusi iskolákat illetőleg a házi s mezői gazdaság és úrbér. Ezen kívül vannak némely tanulmányok, melyekből falukon is czélszerű oktatást nyerhetnek a tanítványok, de leginkább a mesterségekre, művészetekre készülő városi gyermekek, ilyenek a műtan, mértan, erómív és építészettudomány, ének és zenészet, rajzolás és szavalásbani gyakorlat, neveléstan.¹⁵

Mint a fentiekből látható, Rendek József igen sok tantárgyat kíván a népiskolákban tanítani. A tananyagot azonban nem szabad a mai mércével mérni. Minden témából csak a legalapvetőbb és egyben a gyakorlati életben leginkább hasznos ismereteket kívánta oktatni a szerző a korabeli városi és falusi elemi népiskolákban. Az egyes tantárgyak tanításához értékes módszertani útmutatásokat adott könyvében. Ezek nagy része ma is elfogadható. Az írás és olvasás tanítását alapvető fontosságúnak tartja, ezért az erre vonatkozó módszertani ajánlások igen részletesek. A betűk tanításánál Rendek nem követte a korban divatos sillabizáló módszert, hanem új utakat keresett. A magán és mássalhangzókat közvetlenül kapcsolhatta, és értelmes szavakká egészítette ki. Az olvasásnál azt a követelményt állította föl, hogy a tanulók hangosan, értelmesen, megfelelő hangsúlyval és hanglejtéssel olvassanak. A „számvetést” is lényegesnek tartotta mindenki számára. Különösen a különböző mértékek ismeretét és használatát szorgalmazta, amely abban a korban, mikor például a pénz nemek tekintetében is olyan sokféleség uralkodott, nem volt könnyű feladat. Rendek az akkortájt kialakuló magyar matematikai szaknyelv szavait használta könyvében. Azt is hangsúlyozta, hogy az anyanyelv tanítása minden további tanulás alapja. A tanító egyik legfőbb feladataként a szókinccsfeljesztést jelölte meg. Tapasztalatai szerint a gyermekek az iskolába kerülve még a legalapvetőbb dolgokat sem tudják pontosan megnevezni anyanyelvükön, nem beszélve a bonyolultabb fogalmakról. Az elemi iskolai tanulmányok végéig el kell jutni addig, hogy beszédben és írásban pontosan tudják magukat kifejezni a tanulók anyanyelvükön. A szerző a még írni olvasni sem tudó gyermekek számára is szükségesnek tartja lakóhelyük környékének megismerését. A népiskolai tantárgyak között fontos helyet biztosít a földrajznak. Szorgalmazza a térképek használatát. Hangsúlyozza, hogy minden gyermeknek el kell sajátítani a térképen való tájékozódást. Az elemi iskolában tanítani kell a haza földrajzán kívül Európa és az egész ismert világ földrajzát is, természetesen csak nagy vonalakban. A történelem tanítását Rendek József világ- és magyar történelemre bontja. A kezdetektől egészen V. Ferdinánd uralkodásáig jut el, de természetesen csak a legjelentősebb eseményekről emlékezik meg. A történelem fejlessze az értelmet és az ítélőképességet, és a tanulók a tananyagból vonják le a tanulságokat az erkölcsökre, a hazafiúi kötelességekre vonatkozóan – vallja Rendek; részletesen ír a természettudományok tanításának fontosságáról, és a követendő módszerekről. Ezeknél a tantárgyaknál elsődleges módszernek tartja a szemléltetést, a képek, gyűjtemények használatát. Az ének és a zene oktatását az érzelmi nevelés szempontjából tartja hasznosnak, a rajz tanításról azt írja, hogy „... e jeles mesterség által a gyermekek szeméik élesednek, kezeik a finomabb munkára előkészítettnek elméjükben majd minden tehetségük gyakoroltatnak, izlésük a valódi széphez szokik.” Éppen ezért az esztergomi tanítóképzőben nagy súlyt helyeztek a rajzolás tanítására. Egészen új dolog, hogy Rendek a nevelést is felveszi az elemi iskolai tantárgyak közé.

„A neveléstan tudása ugyan egyenesen a nevelőket és tanítókat illeti, de mivel az iskolába járó gyermekek is idővel szülők és nevelők lesznek, s addig is míg gyermekeiket annyira fölnevelik, hogy kisdedőv intézetbe vagy iskolába küldhessék, azo-

¹⁵ RENDEK József: *i. m.* 22.

kat mind testi lelki képen nevelniük kell... Tudniuk kell, hogy mi hasznos és mi kártékony befolyású a kided testére és lelkére, mire kell azokat idején korán szoktatni, mitől őrizni, hogy rajtuk sérelem ne történjék, hogy testi és értelmi tehetségeik kifejlődjenek.”¹⁶

Tehát a szerző, nagyon helyesen abból indul ki, hogy a gyermekek testi lelki fejlődéséért a szülők felelősek, és erre a leendő szülőket is nevelni kell.

Rendek József külön fejezetet szentel a jutalmazás és büntetés kérdéseinek. Hangsúlyozza, hogy sem a jutalmazás, sem a büntetés ne történjen túl gyakran, nehogy megszokottá, és így érdektelenné váljon a gyermek számára. Mélységesen elítéli a testi fenyítést, a durva bánásmódot.

A könyv negyedik fejezetében Rendek a tanítói hivatal kérdéseivel foglalkozik. Megfogalmazza azokat a tulajdonságokat, amellyekkel a jó tanítónak rendelkeznie kell:

„Hogy a tanító fontos hivatalának megfeleljen, kívánatik, hogy következő testi lelki tulajdonokkal bírjon: 1. Ép, egészséges testtel, tagokkal, érzékekkel, mivel egészséges testben egészséges a lélek is. Legyen tiszta kiejtésű, nyelvű. 2. Bírjon józan ésszel, ítélettel, hű emlékezettel. Legyen ment minden indulatoskodástól, haragtól. 3. Tündökjön benne az erkölcsös élet, isteni félelem és ájtatosság, jámborság, józanság, mivel a maga példa adása nélkül hasztalanul tanítaná ezekre a gyermekeket. Egész viselete oly tökéletes legyen a gyermekek előtt, hogy tükör gyanánt szolgáljon nekik, mellyből láthassák, mikép kell magukat viselniök. 4. Ha olykor szorgalma lankadni békétürése fogyni fog, élessze föl magában azt a szeretet által.”¹⁷

A tanító nemcsak a tanítványai számára kell hogy példaként szolgáljon, hanem az egész falu számára is. A szerző nem tartja helyesnek, ha a tanítónak a tanításon kívül más feladatokat, így a jegyzői és a kántori teendőket is el kell látnia, amint az akkoriban gyakran szokásos volt.

Rendek József művében kitért az iskola épületének és felszerelésének kérdéseire is. Az iskola ne legyen sötét, szűk mellékkutcában, lármás, egészségtelen hely közelében. Az iskolaudvaron zöld pázsit, fák és virágok legyenek. Fontos az osztályterem tisztasága, rendje. „Az iskolaszoba minden bemenet előtt és kijövet után télen nyáron naponként reggel is, délután is kiszellőztessék, kisöpörtessék; gyakrabban és ha nem többször, legalább hetenként egyszer a padok közül is minden szemét kitakarítassék, a kályha, a falak és minden mi az iskolában van portól, pókhálótól feltisztíttassék.”¹⁸

A szerző a kötet függelékében röviden összefoglalja a fogyatékos gyerekek oktatásának és nevelésének legfontosabb elveit is.

A esztergomi tanítóképző tanárai, Majer István és Rendek József igyekeztek a legkorszerűbb pedagógiai ismeretekkel felvértezve kibocsátani az intézetből a végzett tanítókat. Hetenként két órában megtartott előadásai és tankönyveik is ezt a célt szolgálták. Nem lehet statisztikailag, számszerűen kimutatni, hogy a tanítók munkája mennyivel lett jobb, hatékonyabb a fentiekben ismertetett pedagógiai elvek és gyakorlati útmutatások hatására, de feltételezhetjük, hogy az intézetből kikerült növendékek már ebben a korszerű szellemben végezték iskolai munkájukat az 1840-es évek második felétől kezdve, hozzájárulva nemcsak az iskolásgyermek, hanem a falvak felnőtt lakosságának kulturálódásához.

FEHÉR KATALIN

¹⁶ RENDEK József: *i. m.* 123.

¹⁷ RENDEK József: *i. m.* 165.

¹⁸ RENDEK József: *i. m.* 178.

A putnoki–rimaszécsi esperesi kerületek Olvasó Társasága és Kölcsonkönyvtára (1834–1863)* 1833 márciusában egy fiatal pap: Markovits Márton kerül a sajpüspöki plebániára. Püspöki titkár volt Rozsnyón Scitovszky János mellet, és mint nyolc éves fiatal pap került Sajópüspökibe. Valószínűleg ő volt az 1834-ben megalakult Olvasó Társaság eszméjének propagálója, mert ő lett a könyvtárosa és mindenese. A szerénység hallgattatta el vele a nevét, mert idősebb esperesek és papok voltak itt a kerületben, akiket megnyert az Olvasó Társaság eszméjének.

A rimaszécsi és putnoki esperesi kerületek több paróchusának baráti beszélgetése folyamán – írja Markovits az Olvasó Társaság naplójában – az a vélemény alakult ki, mivel oly sok az új gondolatokat és eszméket tartalmazó könyv, amiket egyenként megvenni nem tudnak, mindenképpen egy Társaságot kell alakítani, amelybe mindenki egy meghatározott összeget ad a közösbé, és közösen veszik a könyveket. Ne vero salutare hoc consilium tantum in votis maneat – 1834. április 24-én a putnoki kerület esperesének plebániáján, Deresken összejöttek: Ledna György esperesplebános Deresk, Suhányi János a rimaszécsi kerület esperesplebánosa, Dobóca, Szagula József putnoki, Vetserik József méhii, Majantsik József baracai, Geréb János rimaszécsi, Galladay János ratkó-lehotai, Markovits Márton sajpüspöki plebánosok és Kőszegy Pál nyugdíjas plebános. A dereski gyűlés nemcsak tanácskozás volt, hanem cselekedetekkel is megmutatták, hogy az Olvasó Társaság célját meg is akarják valósítani. A megjelentek alapító tagok is voltak.

A második pontban megegyeztek abban, hogy minden tag évenként 10 Rf.-t ad könyvbeszerzésre, éspedig május elején a felét, és november elején a másik felét. A tagok jogait és köteleességeit írja elő a harmadik pont. Hogy semmiféle megkülönböztetés ne legyen, a Társaság feje a két esperes. A tagok kívánságaikat és javaslataikat a két esperesnek adhatják elő, és a könyveket a rimaszécsi esperes vásárolja meg Pesten a könyvkereskedés centrumában.

Az Olvasó Társaság könyvtárosává Markovits Mártont választották meg, akinek kötelessége a könyveket jegyzékbe egybeírni, a tagdíjat beszélni és kifizetni, a Társaság határozatait végrehajtani és mindenről jegyzőkönyvet vezetni.

A dereski gyűlésen meghatározzák azoknak a könyveknek a megszerzését, amelyek a kitűzött célt elősegítik: a szükséges ismeretek tárházát adják a szentségi fegyelemre, a vallásra, az egyházra vonatkozólag.

A könyvek olvasási sorrendje a következő: Dobóca, Baraca, Rimaszécs, Sajópüspöki, Putnok, Méhi, Deresk, Ratkó–Lehota. Hogy egy könyv sokáig ne maradjon egy helyen, a rimaszécsi esperes és könyvtáros által a könyv terjedelméhez és tárgyához mérten megállapított időben tovább kell adni, és a továbbítási, valamint az átvételi időket a könyvhöz mellékelt iraton jelezni kell. Az utolsó olvasó a könyvet a könyvtárosnak küldi vissza.

Az első körzés befejezése után újra lehet a könyvet kérni a könyvtárostól, térítvény mellett. Olyan egyének, akik a Társaságba nincsenek bekebelezve, azok a könyv értékének tizedrészéért – mint olvasási díjért – térítvény mellett megkaphatják. Az ilyenek számára az olvasási idő fele, mint a bekebelezett tagoknak. A káplánoknak testvéri szeretetből megengedik a plebánosok, hogy olvasási díjat annyit fizessenek, amennyit akarnak.

A nyolcadik pont az esetleges későbbi tagokról intézkedik. A csatlakozást egyházi és világi hívőknek egyaránt lehetővé teszi és a belépés díját aképpen állapítja meg, hogy a következő évben belépők egy Rf-t és az ezévi díjat, a harmadik évben belépők két Rf-t és az azévi díjat, és így tovább fizessék, hogy az elmúlt évek megvásárolt könyveit mint rendes tagok olvashassák.

A Társaság tagságának megszűnéséről szól a következő, kilencedik pont. Akár kilépés, akár eltávozás az esperesi kerületből, akár elhalálozás után a tagok semmiféle kártérítést sem könyvben, sem pénzben nem igényelhetnek. Minden marad a Társaságé. Ha feloszlana a Társaság, akkor

* A sajpüspöki plebániái irattár alapján.

vagy a két esperesi kerület között osztódik szét a könyvtár, vagy pedig mint a két kerület közös könyvtára együttesen kezeltek tovább.

A Társaság tagjai évenként egy meghatározott időben és helyen összejönnek a közös ügyek elintézésére, de a távollévő tagokat is meg kell kérdezni, és a távollévők szavazatai is hozzászámítanak a jelenlévők szavazataihoz.

Ezek volnának 10 pontba összefoglalva a két kerület Olvasó Társasága és Kölcsonkönyvtára szabályai 1834-ből. Egy év híján három évtizedig működött az Olvasó Társaság. 1850-ig, míg Markovits Márton vezette mint könyvtáros az ügyeket, 468 Rf 73 f.-t fordítottak könyvbeszerzésre, amikor pedig Lokcán Pál vette át az Olvasó Társaság könyvtárosi tisztségét, megcsökkent a tagdíj is, és 13 év alatt 200 Rf-t fordítottak könyvekre, összesen tehát 668 Rf. 73 f.-t.

Az Olvasó Társaság először csak latin és magyar nyelvű műveket vásárolt, és csak az 1860-as években kerül sor német nyelvű könyvek vásárlására. A harminc év alatt a Társaság 63 szerzőtől több mint száz kötetet vásárolt, és ezen idő alatt 6 folyóiratot járattott. A könyvek között megtaláljuk a teológia minden ágát. A dogmatika, a morális, az egyetemes jog, a magyar házasságjog mellett ott találjuk a szentek életét tárgyaló köteteket is. A világi történetet egyetlen, Napóleon életét tárgyaló mű képviseli, a többi mind egyházi vonatkozású. Szépirodalom nem szerepel a vásárolt könyvek között, de a magyar irodalom története Toldy Ferenc feldolgozásában élénk érdeklődésre tartott számot.

Az 1834-ben megállapított 10 alapító ponton az idők folyamán lényegesen változtatni nem kellett. Az új tagok miatt legfeljebb a könyvek körözési idejét hosszabbították meg, és Ratkó-Lehotáról még utóbb ment Dereskre, Nagy Csoltóra és Ragályra a körözött könyv. Ragály adta azután vissza a könyvtárosnak, Sajópüspökibe.

BORÓVI JÓZSEF

Az olvasóegyletek a Sárospataki Kollégiumban (1850–1950). A különböző kollégiumokban működött olvasóegyletekről számos tanulmány született már, elsősorban könyvtártörténeti munkák, amelyek az állományt és az egylet szervezeti működését vizsgálták. Kevésbé foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy részt vettek-e, s ha igen, hogyan vettek részt az egyletek az iskolai munkában.

Jelen dolgozatomban a Sárospataki Református Kollégiumban működött olvasótársaságokat igyekszem bemutatni a Sárospataki Református Nagykönyvtárban található kéziratos bizottsági jegyzőkönyvek, kölcsönzési naplók, a vizsgált egyletek nyomtatott katalógusai és a *Sárospataki Református Kollégium Értesítői* alapján.

A Sárospataki Kollégiumban működött olvasóegyletek

„Iskolánkban ‚Szépműegylet’ czim alatt létezett képző társulata az ifjúságnak pályáját megfutá, ’s általunk egyszerű KÖR czim alatt alakítandó, s a kor igényeivel inkább eggyező társalgási ’s eszmecserélő egyletnek engedett helyet.” – írták 1848. április másodikán az Iskolaszékhez intézett levelükben a Sárospataki Református Kollégium jogász és teológus hallgatói, melyben egy új kör megalapításához kértek engedélyt.¹ Alig két és fél hónap múlva pedig megalapították a KÖR-t.²

¹ 1848. ápr. 2-án kelt, a hallgatóknak az Iskolaszékhez intézett levele Sárospataki Nagykönyvtár Levéltára B./LXX./32 042./79.

² A S. Pataki Ifjak Könyvtárának Jegyző-Könyve 1848. Sárospataki Nagykönyvtár Kézirattára Kt. 3203. (továbbiakban: S.I.K. Jegyzőkönyv I.) 5.

Az alapító okirat szerint feladata az lett volna, hogy az akadémiai ifjaknak a napi tanulás, munka után különböző szórakozási lehetőségeket nyújtson. A fizikai kikapcsolódás segítésére biliárdasztalokat és más játékokat akartak felállítani, igénybe kívánták venni az iskola „testgyakorló intézetét”, amelynek létrehozásához akkor még megalapozott remény fűződött. Az alapítók a régi Szépműegylet hagyományait is követendő, megőrzendő értékek tekintették.

A Szépműegylet a reformkor eszméit valló irodalmi diáktársaságként működött. 1832-ben alapította Szemere Bertalan. Tagjai a magyar nyelv és irodalom ügyét igyekeztek ápolni saját és mások műveinek felolvasásával, megvitatásával. Irodalmi próbálkozásaikból antológiákat jelentettek meg.³ 1834-ben magyar könyvtárat alapítottak, amelynek készletéből – bár az egylet működését 1847-ben betiltották – még 1848 elején is kölcsönöztek könyveket.⁴ A XIX. század több jeles személyisége, pl. Kazinczy Gábor, Tompa Mihály, Erdélyi János is az egylet tagja volt.

Az 1848-ban megalakult új KÖR tehát ennek hagyományait vállalta. Felolvasásokat kívántak tartani és neves embereket meghívni, valamint folyóiratokat és napilapokat járatni, hogy ők és „pályautódaik” ne legyenek lemaradva a kortól, s hogy tudásukat a legfrissebb forrásokból gyarapíthassák. Könyvtár létrehozását is tervezték, amelynek alapjául a Szépműegylet és az Esküdt Deákkal Magyar Könyvtára szolgálhatott.⁵

A terv nemcsak szép, hanem szilárd is volt a közakarát révén, azonban a szabadságharc bukása miatt ténylegesen nem működhetett. Csak 48 évvel később, 1896-ban jött létre egy olyan egylet, amely ezeket a terveket megvalósította: az Akadémiai Ifjak Olvasó Egylete.⁶

Ez a társaság büszkén vallotta, hogy körük a Szépműegylet utódja. Szemere Bertalanról, mint nagy elődjükről beszéltek, akinek a képe ott ékeskedett az egylet egyik termének falán. Szemere-emlékünnepélyt is akartak rendezni, bár ez végül – hiába szorgalmazták minden évben majd egy évtizeden át – rendre meghiúsult.⁷

Az Akadémiai Ifjak Olvasó Egylete három kisebb társaságból jött létre: az Akadémiai Ifjúsági Olvasó Körből, a Casino-egyletből és a Főiskolai Akadémiai Ifjúság Könyvtárából.⁸

A Casino-egyletben biliárdasztalok és egyéb játékok álltak a hallgatók rendelkezésére, az olvasó-egyletben a legjelentősebb folyóiratokat, hírlapokat olvashatták a hallgatók. A Főiskolai Akadémiai Ifjúság Könyvtára, vagy ahogy a jegyzőkönyvükben állt: „Sárospataki Ifjak Könyvtára” pedig a Szépműegylet és az Esküdt Deákkal Magyar Könyvtárának egyesítéséből létrejött gyűjtemény volt.

Miért kellett több kisebb egyletként működnie a korábban elképzelt társaságnak? Milyen volt a kapcsolat a körök között, mennyire építettek egymásra, s miért éppen 1896-ban egyesültek?

³ *Panthenon*. Zsebkönyv. A' S. Pataki Magyar–nyelvmívi Társaságtól. I. 1834. S. Patakon, Nyomtatott Nádaskay András által.

Parthenon. Zsebkönyv. Kiadja a' Sáros-Pataki Magyar Társaság. Szerk. ORMÓS László. II. S. Patakon, Nyomatta Nádaskay András 1837.

⁴ BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok. 1785–1848*. Bp., 1963. MTA, 329.

⁵ Az egyleti könyvtárakra vonatkozó adatokról l.: SZENTIMREI Mihály: *Az esküdt deákok magyar könyvtára. Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban*. = MKsz 1980. 1. sz. 15–32., BODOLAY Géza: *i. m.* 435–437.

⁶ Az A.I.O.E.-ről lásd: *A Sárospataki Főiskolai Ifjúsági Egylet alapszabályai és tanácskozási rendje*. Sárospatak, 1897. 12 l.; *A Sárospataki Ev. Ref. Főiskolai Akadémiai Ifjúsági Olvasó-Egylet könyvtári leltára és alapszabályai*. Sárospatak, 1906.; *A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola Értesítői 1896–1950*. (Továbbiakban Ért.)

⁷ Akad. Ifj. Olv. egylet 1896. szept.-től 1918. jún. 9-ig. Sárospataki Nagykönyvtár Kézirattára Kt. 3205. (továbbiakban 3205. jk.) 178–179.

⁸ A Sárospataki Ifjak Könyvtára 1851-ben jött létre, a Sárospataki Ifjak Olvasó Köre 1854-ben. A Casino-egylet alakulásáról pontos adatok eddig nem kerültek elő. Erről l.: Ért. 1894/95. 182–184. Az A.I.O.E. létrejöttéről részletesen az Ért. 1896/1897.-ben olvashatunk (121.)

Már az 1848-as forradalom előtt figyelték az osztrák hatóságok a sárospataki iskolát, nem véletlen, hogy a Szépműegylet működését hatóságilag tiltották be 1847-ben.⁹ A szabadságharc bukása után pedig – nehogy újabb „lázítókat” neveljen a Kollégium, – még inkább megpróbálták a „rebellis érzelmeket” fékentartani. Ilyen körülmények között nem lett volna szerencsés, ha egy olyan kör kezdi el működését, amely 1848 nyarán jött létre. Viszont az akkor elképzelt egyelet életben akarták tartani, így – több kisebb társaságként – megvalósíthatták a korábbi törekvések jó részét a hallgatók, igaz, a hatóságok is könnyebben áttekinthették az egylet ügyeit, igényük szerint ellenőrizhették azok tevékenységét.

A kezdeti időben (az 1850-es években) az egyleteknek ki kellett jelölniük saját területüket, határaikat. Kialakult a munkamegosztás, pl. az olvasóegylet nem tartott külön könyvtárat, a könyvtár viszont nem járatott folyóiratokat, az olvasóegyletbe járó lapokat köttette be, s helyezte el saját állományában.

Ez a gyakorlat később is megmaradt, bár voltak kisebb összezdüléseik, általában az anyagiak miatt. A körök együttműködését olykor nehezítette viszonylag nagy önállóságuk, külön életet éltek saját törvényekkel, felügyeleti bizottsággal, pénzalappal, támogatókkal, így elsősorban önmagukra számítottak, s csak kisebb részben a többi egyletre.

Miért éppen 1896-ban egyesültek? A millennium évében a nemzeti érzést, az 1848-as forradalmat büszkén vállalhatták a pataki diákok. Éppen megfelelő időpont volt az amúgy is érintkező körök egységbe olvadására.

A három kör közül legjelentősebb szerepe a könyvtárnak volt. A Casino-egylet a tanulás utáni szórakozást segítette. Az újságolvasó-egyletben a lapok többnyire a fennálló hatalmi érdekeket szolgálták, így a diákok gondolkodásának alakításában nem vállalhattak kiemelkedő szerepet.

Viszont elég a könyvtár állományát megvizsgálni, máris következtetni lehet, miféle eszmék hatottak a jogász és teológus hallgatókra. Ha pedig a könyvtáregylet szabályait olvassuk, kirajzolódik, milyen feltételeket szabtak a diákok egymással szemben, milyen viselkedési követelményeknek kellett megfelelniük a diákoknak a Sárospataki Ifjak Könyvtárában, illetve az Akadémiai Ifjak Olvasó Egyletében.

A Sárospataki Ifjak Könyvtára és az Akadémiai Ifjak Olvasó Egylete könyvtárai

A könyvtárak működéséről. Az olvasóegyletek kölcsönzőkönyvtárak voltak, amelyeket a tagok meghatározott rend szerint használhattak. Meg volt szabva, hogy a különböző dokumentumok milyen hosszú ideig maradhattak egy-egy olvasónál (ez szépirodalmi művek esetében 7, tudományos munkánál 14 nap volt), mint ahogy az is, hogy egyszerre csak egy könyvet vehetett ki egy-egy diák, s újat csak akkor választhat, ha az előzőt visszavitte.

A szigorú szabály oka az volt, hogy a Sárospataki Ifjak Könyvtárában, illetve később az Akadémiai Ifjak Olvasó Egyletében nem voltak duplumpéldányok. Előfordult ugyan, hogy az új könyvek közül az osztályozás során egy kötet nem a megfelelő raktári helyre került, így – gondolván, hogy nincs még meg, megvették újból, de ez csak ritkán fordult elő.

A könyveket zárt raktárban őrizték, ide a könyvtárnokon és esetleg a segédkönyvtárnokon kívül más nem léphetett be. A kölcsönözni kívánt könyv kiválasztása katalógus alapján történt.

A Sárospataki Ifjak Könyvtára tagjai betartották a szigorú használati rendelkezéseket, és az Akadémiai Ifjak Olvasó Egyletében is elfogadták egy ideig a megszorításokat. Később az önként vállalt fegyelem bomlott, az első világháború idején sok könyv került ki az állományból úgy, hogy a diákok véletlenül maguknál felejtették, amikor távoztak az iskola kötelékéből. Erről tanús-

⁹ BODOLAY Géza: *i. m.* 56–57.

odik egy bizottsági gyűlés jegyzőkönyvének 1920. június 20-i bejegyzése: „A könyvek ügyében jelenti, hogy azoknak beadására nézve megtette a szükséges intézkedéseket.”¹⁰

A „szükséges intézkedések” nem bizonyultak megfelelőnek, 1920 novemberében bizottsági határozatot hoztak a könyvek visszaszerzésére:

„A bizottság elhatározta, hogy mindazokat, kiknél meg az előző évekről könyv van kint, ajánlott levélben értesíteni fogja, hogy azonnal küldjék el, s akik ezt nem tennék, minden hét elteltével 1 K büntetést fizessenek. Figyelmezteti a bizottság a könyvtárnokot, hogy mindezeket s mindazokat, akik ezután fognak könyveket kivinni és azt rendes időben nem hozzák be, az alapszabályokban előírt büntetéssel sujtsa és a könyvtárnok kérje azokat, akiket ajánlott levélben fog értesíteni, hogy a levél elküldésének díját is térítsék meg.”¹¹

Ennek köszönhetően 1921 nyarára az „1903 óta kint levő 396 kötetből 106 kötete behozott.”¹²

Bár a Kollégium Nagykönyvtárában katalóguscédulát használtak, a könyvtár-egyletek ettől eltérő rendszert választottak.

A Sárospataki Ifjak Könyvtárában kezdetben a könyvtárnok egyszerűen egy listát helyezett el a kölcsönzőhelyiség falán, ez alapján választhattak olvasnivalót a hallgatók. „Az ifjuság könyvtárába lévő könyvek címének leírása minden olvasni szerető egyénnek ajánlatik.” – döntötte el 1852-ben a könyvtár-egylet választmányja.¹³ A jegyzék alapján a könyvtárnoknak megmondták a könyv címét, raktári jelzetét, s az odaadta nekik a kívánt művet, beírván a könyvtári naplóba, ki mit vitt el.

Míg 400–500 kötet volt az állomány, még le is írhatta mindenki magának a címeiket. Mikor már 1000 felé közeledett a művek száma, ez szinte lehetetlenné vált. 1866-ban ezért döntést hoztak:

„Indítványoztatott, hogy a könyvtárnok az ifjusági könyvtárban található könyvek leltárát nyomassa ki az olvasó tagok számára viszonyos mennyiségben. – Ezen indítvány örömmel elfogadtatott, s a kinyomtatandó példányok száma 500-ra, és egy példányért a tagoktól fizetendő díj 10 krajczárra határozatott.”¹⁴

Ez hosszú időre megfelelően bizonyult, s még az 1896-os olvasó egyletben is nyomtatott katalógus alapján kölcsönöztek. A kötetek szakrend szerint voltak felsorolva, amely megegyezett a raktári renddel.

Az állomány alakulása.

„Az intézet céljait elő segítő eszközök leendnek: I. Egy magyar könyvtár, mely az eddigi szépműegylet és a' képviselőtestületre szállott eddigi Eküdttdiák kar ezenel egyesített két könyvtárából állott elő, mellybe kizárólag magyar tudományos és szépirodalmi jobb munkák szerzendők be, hogy a' mennyire lehet értékehez képest lassanként mind az eddigi megjelentekből még hiányzó, mind az ezután megjele-

¹⁰ S.pataki ifjuság olvasóegyletének jegyzőkönyve készítette 1861. október 15. Hiba! A hivatkozási forrás nem található. 1861–1925. Hiba! A hivatkozási forrás nem található. Sárospataki Nagykönyvtár Levéltára Kee. I. 21. (továbbiakban Kee I. 21.) 1920. jún. 10. 4. pont.

¹¹ Kee I. 21. 1920. nov. 16. 7. pont.

¹² Kee I. 21. 1921. jún. 24. 6. pont.

¹³ S.I.K. Jegyzőkönyv I. 19.

¹⁴ S.I.K. Jegyzőkönyv I. 123.

nendő magyar szépirodalmi jobb művek tellyes gyűjteményét bírhasa, és csak azon esetben szerzendők külföldi művek, ha költség feleslege jutna ezekre is.” – olvashatjuk a Sárospataki Ifjak Könyvtára első jegyzőkönyvének harmadik oldalán, az 1848. június 20-án kiadott alapító okirat jegyzőkönyvi másolatában.¹⁵

Nem deríthető ki pontosan, mikor másolták be az alapítási okiratot a jegyzőkönyvbe, vagyis már 1848-ban, vagy netán csak utólag, 1851–52 körül. A negyvennyolcas KÖR-rel való azonosulás mindkét esetben nyilvánvaló, tényszerűen kimutatható. (A KÖR alapítását követő két–három évben, a közvetlen megtorlás idején nem regisztráltak érdemi tevékenységet, eseményt.) A jegyzőkönyv címe is ezt mutatja: „A S. Pataki Ifjak Könyvtárának Jegyző-könyve 1848.” Kötődésüket még egy tény jelzi: 1865-ig nem készítették el a könyvtár törvényeit, az 1848-ban rögzített szabályokat tekintették érvényesnek.

A kezdeti könyvállomány négyszáz–négy százötven kötet lehetett, a könnyebb áttekinthetőség érdekében mégis már 1852 ót csoportosították a könyveket. Antalfi János könyvtárnok javasolta, hogy „folyószámmal megjegyezzék”, azaz raktári jelzetet adjanak a köteteknek, s hogy hat osztályba csoportosítsák a gyűjteményt: 1. Folyóiratok és újságok. – 2. Színművek és versek. – 3. Regények és beszélek. – 4. Szépirodalmi vegyes munkák és utazások. – 5. Történeti, politikai, földirati művek. – 6. Bölcsészeti, nyelvészeti, természeti munkák.¹⁶

Ez a szakrend 1865-ben módosult, nyolc csoportot képeztek az állományon belül, s ebben a felosztásban közölték az állományban található kötetek listáját a bizottsági jegyzőkönyvben. A folyóiratok az új szakrendből kikerültek, a nyolc csoport a következőképpen alakult: 1. Regényfélék. – 2. Vegyesek és költemények. – 3. Színművek. – 4. Tudományos könyvek. – 5. Utazások. – 6. Jog és történelem. – 7. Teológia. – 8. Német könyvek. A szakrend egyúttal az osztályozási rend is volt, s lényegében nem változott egészen az Akadémiai Ifjak Olvasó Egyletének megszűnéséig, annyiban módosult 1888-ban, hogy a szépirodalmi műveknél különbséget tettek magyar és külföldi között.

Az állomány 1865-re 1572 kötetre szaporodott, akkortól évi 100–200 kötet volt a gyarapodás. 1897-ben tették közzé az Akadémiai Ifjak Olvasó Egyletének nyomtatott katalógusát, amelyben több, mint 400 cím található. Az 1906-ban megjelent új, bővített kiadványban már 5000 felett van a könyvek száma. Az első világháború után 1923-ban készült leltár 6966 címet sorolt fel, s közli: „Hiányzik 690”.¹⁷ Tehát összesen közel 7500 mű lehetett a világháború előtt a könyvtár állománya.

Ha az állomány összetételének alakulását nézzük, jól kirajzolódik a teológus és a jogász hallgatók érdeklődésének változása.

Elsősorban a szépirodalmi művek száma emelkedett, bár a jogi és teológiai szakkönyvek száma is jelentősen szaporodott a vizsgált időszakban. A kor legnevesebb magyar és külföldi alkotóinak, tudósainak a legfrissebb művei megtalálhatók voltak az egyleti könyvtárakban már a kezdetektől fogva, s egészen az 1920-as évek második feléig nagy gondot fordítottak beszerzésükre. A 20-as évektől kezdve egyre kevesebb pénz futott új könyvek vásárlására, ezért az állomány gyarapításakor főleg szépirodalmi műveket vettek, s a jogi és a teológiai munkákat más egyleti és szeminárium könyvtárak vásárolták meg.

¹⁵ S.I.K. Jegyzőkönyv I. 3.

¹⁶ S.I.K. jk. I. 17.

¹⁷ Az akad. ifj. Olvasó-Egylet Könyvtárának sorszám szerinti katalógusa Reinhard Béla ifj.könyvtárnok. Felvéve az 1922/23. isk. év végén lévő állapot szerint. Beirta Makó Dezső könyvtárnok. Sárospatak 923 december havában. Sárospataki Nagykönyvtár kéziratára Kt./a. 136. utolsó lap.

A beszerzendő könyvek kijelölésében az egész ifjúság részt vett, mindenki tehetett javaslatot könyvrendelésre, s a kiválasztottakat a rendelkezésre álló pénzmennyiségtől, illetve a dokumentum fontosságától függően rangsorolták. Mivel az iskolán kívüli önművelés segítője volt az olvasóegylet, úgy válogatták meg a vásárolandó könyveket, hogy az állomány segíthesse a hallgatókat a tanórákra való felkészülésben, tudásuk elmélyítésében.

A folyóiratokról. Az Akadémiai Ifjak Olvasó Egyletébe folyóiratok és napilapok is jártak. Ezek a könyvekhez hasonlóan a hallgatók széleskörű érdeklődéséről tesznek tanúbizonyságot. A korban jelentős összes hírlap és folyóirat (általában 40–50 féle) járt az egyletnek. Ezek politikai, szépirodalmi, egyházi, tudományos és élclapok voltak, az akkori közéletről hű tájékoztatást nyújthattak.

A megrendelő lapok körét az évente választott bizottság állította össze, de a tagok is tehettek javaslatokat.

A napilapok megrendelésénél ügyeltek arra, hogy a kormány és az ellenzék politikájáról is tájékozódhassanak, hogy az egyletben egyik se kaphasson túlzott hangsúlyt. A teljesség igénye nélkül is érdemes néhány lapot kiemelni ennek bizonyítására.

A politikai lapok közül megtalálható volt mindig a *Magyar Hírlap*, a *Pesti Napló*, a populáris stílusú *Budapest* és az este megjelenő s a társadalmi problémákra (pl. a zsidóság vagy a németek helyzete, a polgárság és az arisztokrácia ellenesség stb.) érzékenyen reagáló *Magyarország*. A *Budapesti Napló*, – az értelmiség és a fővárosi felső középosztály lapja – amelyben a századelő fiatal írói és költői is publikáltak, szintén járt az egyletnek. Előfizettek az *Egyetértésre*, amely a régi vágású nacionalista közírás megtestesítője volt. Járt a *Budapesti Hírlap*, s a kor legjelentősebb napilapja, a *Pesti Hírlap* is, amely a liberális nagyvárosi polgárok magas színvonalú újsága volt, az utóbbi a kormánytól és a pártoktól független tájékoztatást tűzte ki célul.

A hetilapok közül megrendelték a *Vasárnapi Újságot*, amely az egyik legkedveltebb, népnemzeti szellemű képes családi lap volt. Ennek szerkesztői a köznevelést is fontosnak tartották. A Herczeg Ferenc szerkesztésében megjelenő, az úri középosztály számára készített irodalmi és családi hetilapot, az *Új Időket* is előfizették, akárcsak a *Hét* című lapot. Az 1900-ban indított *Huszadik Századot* szintén olvashatták az egylet olvasótermében a hallgatók, de konzervatív ellenlábását, a *Magyar Figyelőt* is kézbe vehették. Tolnai Simon nagyszerű heti periodikája, a *Tolnai Világlapja* is hozzáférhető volt, akárcsak a *Nyugat*, a hangsúlyozottan magyaros *Ország-Világ* és a német nyelvű *Illustrierte Zeitung* is.

A tudományos szaklapok az Akadémiákon tanított tárgyak ismeretkörének bővítésére szolgáltak, tehát elsősorban humán jellegűek voltak. A *Jog*, illetve a *Jogtudományi Közlöny* a Jogakadémia hallgatói számára volt hasznos olvasmány.

Egyházi jellegű periodikák közül többek közt a *Lelkészegegyesület* és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* járt, valamint az egyes nagy református régiók egyházi lapjait is megrendelték.

A *Századok* mindenki érdeklődésére számíthatott. Egy természettudományos folyóiratot is járattak, a *Természettudományi Közlönyt*.

Az ifjúsági lapok közül előfizettek a *Sárospataki Ifjúsági Közlönyre*, és járatták pl. az *Egyetemi Lapok* és a *Jogász* című folyóiratot is.

Kedveltek voltak az élclapok is, a kormánypárti *Borsszem Jankót* és *Üstököst* és az ellenzéki *Mátyás Diákot* és *Bolond Istókot* is előfizették. A német nyelvűek közül a *Fliegende Blättert* járatták.

Mivel sem az „olvasó-teremben”, sem a raktárban nem volt annyi hely, hogy az évi 40–50 féle folyóiratot összegyűjtve tárolják, a napilapokat és egyes folyóiratokat elárverezték, amelynek módját 1898-ban határozták meg:

„Szőnyegre kerülván a múltévi lapok elárverelése, ezzel kapcsolatban egy indítvány merül fel, melynélfogva a múlt évi lapok elárverelésének megejtése alkalmából a jelenévi napi lapok is árvereltessenek el előzőlegesen oly módon, hogy a vevők a lapokat megjelenésük után bizonyos rövid idő múlva átvehessék – bizottság az indít-

ványt elfogadja s határozatilag kimondja, hogy a múltévi utófélévi elárverelendő lapokkal együtt a jelen évi napi lapok szept–febr-számai szintén eladassanak, jogot adva a vevőknek arra, hogy 2 nappal megjelenésük után megvevett lapjaikat átvehetik...”¹⁸

A jelentősebb folyóiratokat azonban összegyűjtötték, s ha hiányosnak bizonyult valamely évfolyam, kiegészítették a főiskola Nagykönyvtárának duplumából.

Többször is előfordult, hogy valamilyen oknál fogva egyes lapokat kitiltottak az egyletből. Ezt mindig közgyűlés döntötte el, csak akkor történt ilyen, ha valami túlságosan megbotránkoztató, személyt vagy elvet sértő cikk jelent meg a lapban.

Mivel 1923-ban megszűnt a Jogakadémia, inentől kezdve jogi folyóiratokat nem járattak az egyleti könyvtárba. Az előfizetett politikai és élclapok száma is csökkent, helyett a teológiai szaklapok száma ugrásszerűen nőtt, s nemcsak a magyar, de a külföldi testvéregyházak református folyóiratai is megtalálhatóak voltak az egyletben a két világháború közötti időszakban.

NAGY JÚLIA

A Szép Szó időrendjéhez. A magyar sajtótörténet rosszul áll monográfiákban; legfontosabb 20. századi irodalmi folyóirataink monografikus földolgozása jórészt máig hiányzik.¹ Majdnem egyedüli kivétel a *Válasz*, amelyről immár két (kis)monográfia is szól² (igaz, ezek sem hibátlanok), de a *Válasz* egykori legnagyobb ellenlábásáról, az „urbánus” *Szép Szóról* (1936–1939) például már csak tanulmányok szólnak.³ Pedig a *Szép Szó* egy korszakos jelentőségű nagy költőnek, József Attilának és egy jelentős irányzatnak egyaránt elsődleges fóruma volt; jelentősége ma már kétségtelen. A fölmerülő gondolkodástörténeti problémák azonban, úgy látszik, nehezek, a forrásadottságok pedig rosszak. Így egy igazán alapos *Szép Szó*-monográfiához még sok előmunkát szükséges.

Az alábbiakban ezt a munkát szeretném segíteni, egy – kronológiai biztonságot adó – adatsorral.

A JATE Központi Könyvtárának folyóiratosztálya ugyanis őrzi a *Szép Szó* úgynevezett ügyészégi kötelezpéldányait. Ezeket, mint ismeretes, a folyóiratot előállító nyomda a lap kinyomtatásának napján köteles volt beszolgáltatni a sajtórendészeti felügyeletet ellátó királyi ügyészségre. Ott a soros ügyész átvételi keletbélyegzővel s nevével látta el a példányt, majd – meghatározott időn belül – végigolvasta a lapot, van-e benne valami jogszabályba ütköző. Ha volt, akkor az inkriminált szám, illt. közlemény ellen megindult az eljárás; ha nem, akkor a folyóiratot – némi várakozási idő után – leadták a gyűjtésükre kijelölt könyvtárnak. (Ez a könyvtár a húszas évek közepétől 1938 végéig a szegedi Egyetemi Könyvtár volt.) Az ügyészégi kötelezpéldányoknak sajtótörténeti szempontból két nagy hozadéka van. Kiderül belőlük a nyomdai előállítás befejezésének pontos időpontja (napja), s kiderül, inkriminált-e valamint a folyóiratban az ügyészség.

Most a megjelenési időpontokat veszem számba, az ügyészi inkriminációkra itt csak utalok.

¹⁸ 3205.jk. 1898. szept. 13. 4. pont

¹ Vö. MONOSTORI Imre: *A „Tiszatáj” fél évszázada*. = *Tiszatáj* 1997. 3. sz. 124.

² K. NAGY Magda: *A Válasz*. Bp. 1963., SZÉCHENYI Ágnes: *„Sznobok és parasztok”*. *Válasz 1934–1938*. Bp. 1997.

³ Vö. újabban pl.: *József Attila és a Szép Szó*. Szerk: HEGYI Béla és TARJÁN Magda. Bp. 1987., AGÁRDI Péter: *Utószó*. In: *A Szép Szó 1936–1939*. Bp. 1987. 567–582., VÁGVÖLGYI B. András: *A testet öltött érv. A „Szép Szó”-ról*. = *Irodalmi Újság* 1988. 2. sz. 21., LENGYEL András: *A liberalizmus újraalapozásának kísérlete. A Szép Szó történetéhez*. = *Jelenkor* 1989. 3. sz., újraközölve: Uő.: *Törésvonalak*. Bp. 1990. 131–151., LENGYEL András: *A lapgründoló József Attila. A Szép Szó megindításának előkészítése*. In: Uő.: *A modernitás antinomiái. József Attila tanulmányok*. Bp. 1996. 137–161.

A Szegeden őrzött *Szép Szó*-példányok a következő időrendi adatokat adják:

1936. márc. I. köt. 1. sz. [2. kiadás!]: 1936. márc. 20.
 1936. ápr. I. köt. 2. sz.: az ügyészégi példány hiányzik.
 1936. máj. I. köt. 3. sz.: 1936. máj. 6.
 1936. jún. II. köt. 4–5. sz.: 1936. jún. 9.
 1936. júl.–aug. II. köt. 6. sz.: 1936. júl. 31.
 1936. szept. II. köt. 7. sz.: 1936. szept. 4.
 1936. okt. III. köt. 8. sz.: 1936. okt. 14.
 1936. nov. III. köt. 9. sz.: 1936. nov. 18.
 1936. dec. III. köt. 10. sz.: ügyészégi példány hiányzik.
 1937. febr. IV. köt. 11. sz.: 1937. febr. 7.
 1937. márc. IV. köt. 12. sz.: 1937. márc. 11.
 1937. ápr.–máj. IV. köt. 13. sz.: 1937. ápr. 21.
 1937. jún. IV. köt. 14–15. sz.: az ügyészégi példány hiányzik.
 1937. júl.–aug. V. köt. 16. sz.: 1937. júl. 6.
 1937. szept. V. köt. 17. sz.: 1937. aug. 31.
 1937. okt. V. köt. 18. sz.: 1937. okt. [?], a napot jelző szám olvashatatlan.
 1937. nov. V. köt. 19. sz.: 1937. nov. 11.
 1937. dec. V. köt. 20. sz.: 1937. dec. 17.
 1938. jan.–febr. VI. köt. 21. sz.: nincs jelzés (esetleg a fekete borítón már nem látszik a bélyegző).
 1938. márc. VI. köt. 22. sz.: 1938. márc. 5.
 1938. ápr. VI. köt. 23. sz.: 1938. ápr. 11.
 1938. máj. VI. köt. 24. sz.: 1938. máj. [?], a napot jelölő szám bekötéskor levágva.
 1938. júl. VI. köt. 25. sz.: 1938. júl. 12.
 1938. szept.–okt. VII. köt. 26. sz.: 1938. szept. 20.
 1938. nov. VII. köt. 27–28. sz.: 1938. nov. [?] 7.
 1938. dec. VII. köt. 29–30. sz.: a bélyegző lemaradt, csak egy aláírás látható.

A 31–36. szám már 1939-ben jelent meg, így a JATE Központi Könyvtárában már nincs belőlük ügyészégi példány.

Az átvételi keletbélyegzők nyomán kirajzolódó időrend önmagáért beszél, most nem igényel bővebb magyarázatot. Két dolog azonban megemlítendő. 1. A *Szép Szó* első számának két kiadása volt, az első, amely a tényleges indulásról tájékoztathatna, ügyészégi példány formájában nem maradt fenn. Ennek okát nem tudjuk, de ez semmiképp nem ügyészégi inkriminációra utal – a hiányt inkább nyomdai, ügyészégi vagy könyvtári trehánytság magyarázza. (Az első szám első kiadása egyébként, mint korábban már valószínűsítettem⁴, február utolsó napján jelenhetett meg.) 2. Az ügyészégi példányok közül a szegedi könyvtárban nincs meg a 2., a 10., és a 14–15. szám. Ezeket a hiányokat nagy valószínűséggel az okozta, hogy ezekben volt „valami”, amit az ügyészség inkriminált, s a példányokat így a jogi eljárás során külön kezelték, bizonyíték (akta-melléklet) lett belőlük. Egy esetben konkrétan tudjuk is, hogy így volt, Tersánszky J. Jenőnek a 2. számban megjelent írásáért a szerkesztő József Attila ellen eljárás is indult.⁵ A másik két esetben, bár – jelenlegi tudomásunk szerint – az ügy nem jutott el a bíróságig, hasonló lehetett a helyzet: az ügyész valamit nehezményezett, de aztán a vádelmeléstől mégis elállt. (Így tett a 25. szám ügyésze is, a 480. és a 482–483. oldalakon megjelölte Horváth Béla versét, illetve jegyzetét, utóbb mégis meggondolta magát.) Nem lehet azonban teljesen kizárni azt sem, hogy a szóban forgó két esetben pusztán tárolási-őrzési mulasztások magyarázzák a példányok hiányát.

LENGYEL ANDRÁS

⁴ LENGYEL András, 1996. 158–159.

⁵ Vö. M. Róna Judit: *József Attila kézíratai és levelezése. Katalógus*. Bp. 1980. 2286. tétel.

FIGYELŐ

Soltész Zoltánné dr. Juhász Erzsébet (1921–1997). 1997. szeptember 30-án súlyos szenvedés után elhunyt Soltész Zoltánné. 1944 januárjától dolgozott az Országos Széchényi Könyvtárban, 1949-től negyven éven át a Régi nyomtatványok tárában. Munka mellett végezte el az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a művészettörténet–régészet szakot, 1958-ban egyetemi diplomát szerzett, ugyanakkor sikeres bölcsészdoktori vizsgát is tett. Négy éven át helyettesként, majd 1962-től kinevezett osztályvezetőként irányította a tár munkáját egészen 1990-ig, nyugállományba vonulásáig.

Sok évtizedes munkássága során elismerést szerzett mind itthon mind pedig külföldön. Száznál több magyar és idegen nyelvű publikációja, tanulmánya illetve önálló kötete jelent meg, ez utóbbiak közül a legjelentősebb az országos ősnymtatványkatalógus, amelynek társszerzője az időközben külföldre távozó Sajó Géza volt. 1961-ben a Deutsche Staatsbibliothek vendégkönyvtárosaként három hónapon át részt vett a nemzetközi ősnymtatványkatalógus, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* munkálataiban. Ottani tapasztalatait, kutatásait is felhasználta a magyarországi gyűjtemények számbavételekor. Ötven hazai könyvtár hétezer ősnymtatványának számbavételét jelentette ez a munka, amelyet teljes odaadással, szabadidejét is feláldozva végzett éveken át, míg 1970-ben megjelent a kétkötetes katalógus. (Sajó, Géza–Soltész, Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. I–II. Bp.)

Munkásságának főbb területei a könyvművészet – ezen belül a miniatúrafestészet és a grafikai illusztrációk –, a magyar és külföldi nyomdászattörténet, valamint a hungarika-kutatás voltak. Számos kódex hasonló kiadásához írt kísérő tanulmányt (pl. *Biblia pauperum*, 1966., *Mátvás Graduale*, 1980.) Utószavával jelent meg az első magyarországi nyomtatott könyv, a *Chronica Hungarorum* hasonmása is magyar illetve idegen nyelvű kiadásban az ötszáz éves évfordulóra 1973-ban. Nagy türelmet, szakmai tudást és odaadást igénylő kutatómunkával sikerült megállapítania és bizonyítania a második magyarországi ősnymda létezését, erről szóló cikke e folyóiratban jelent meg 1958-ban, a nyomda legjelentősebb fennmaradt nyomtatványának hasonmása a kísérő tanulmánnyal pedig könyv formájában 1975-ben (Zacchia, Laudivius: *Vita beati Hieronymi 1478/1479*). A magyar nyomdatörténeti kutatásokban fontos módszertani segédeszköz *A magyarországi könyvdíszítés a 16. században* című összefoglaló, rendszerező munkája (Bp. 1961), és az oktatásban gyakran használt kötete: *A magyar könyvnyomtatás képeskönyve 1473–1973*. (Bp. 1973).

Több évtizeden át irányította a nemzeti könyvtár 16. századi nyomtatványainak munkálatait, s nyugállományba vonulása előtt sikerült a nagy feladatot munkatársaival befejeznie. (Soltész, Elisabetha – Velencei, Catharina – W. Salgó, Agnes: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur*. I–III. Bp. 1990.)

Kutatómunkája során nemzetközi megbecsülést szerzett nagy szakértelemmel megírt külföldi publikációival is, főleg a *Gutenberg-Jahrbuch*ban illetve a *Beiträge zur Inkunabelkunde*ban, s szerzője volt *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvének* és a *Magyar Könyvszemlének*, amelyben 1955-től jelentek meg tanulmányai, könyvismertetései, beszámolóí különböző kiállítás-

sokról. Különösen jelentősek a nyomdahely nélkül vagy töredékben fennmaradt nyomtatványok meghatározását tartalmazó cikkei. (*Impressum nélküli régi magyar nyomtatványok meghatározása*, 1961., *Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeyhung nyomdása*, 1976., *Johannes Oporinus bázeli nyomdász magyar vonatkozású eddig meghatározatlan nyomtatványai*, 1982., *Valentin Geyßler nürnbergi nyomdász 1552-ben kiadott magyar vonatkozású egyleveles krónikája*, 1995.)

Lappangó hungaricumok feltárása céljából többször végzett kutatásokat külföldi könyvtárakban, és sikerült újabb ritkaságokra bukkannia, így a stockholmi Királyi Könyvtárban talált néhány eddig ismeretlen hungaricumot, köztük II. Rákóczi György és Erdély 1659. évi *Puncta pacificationisát* (az erről szóló cikket l. MKSz 1977. 223–242.) Rendszeresen publikált tehát e folyóirat lapjain is, halála után néhány nappal kaptuk kézhez a *Könyvszemle* 1997. évf. 3. számát, benne a neves possessorok újabban felismert kötetéről szóló tanulmánya második részével. Az utóbbi években mind itthon mind külföldön főképp a possessor-kutatás továbbá a kötéstörténet területéről jelentek meg cikkei.

Nagy figyelmet szentelt a könyvtári állományvédelemnek és a gyarapításnak. Különösképpen vonatkozott ez a nemzeti, kulturális ereklyékre. Az elmúlt évtizedekben többen is próbálkoztak azzal, hogy valamiféle cserével megszerezzék nemzeti könyvtárunk számára az Ómagyar Mária-siralmat tartalmazó löweni kódexet. 1980-ban tett belgiumi útja során Soltész Zsóka ismét javaslatot tett a cserére, amelyre akkor hajlandóság is mutatkozott. Ezután ő maga válogatta ki a felkínálható, flamand vonatkozású dokumentumokat, főleg ősnymtatványokat. A hosszas tárgyalássorozat után végre 1982-ben létrejött a csere, amelynek révén az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának gyűjteményébe kerülhetett az első magyar nyelvű verses emlékünket tartalmazó kódex.

Tevékenyen részt vett hazai és külföldi kiállítások anyagának összeállításában, az utóbbiak közül különösen nevezetes volt a lipcei, londoni, schallaburgi és az amszterdami.

Fontos szerepet tulajdonított a nemzeti könyvtár tudományos tevékenységének, egészen haláláig tagja volt a Széchényi Könyvtár Tudományos tanácsának. Nyugdíjazása után sem vonult tehát egészen vissza, állandóan figyelemmel kísérte a könyvtár tevékenységét, mindvégig baráti kapcsolatot tartott fenn volt osztályának munkatársaival, őszintén örült a tár újabb szerzeményeinek, a sikereknek, és velünk érzett nehézségeinkben is.

Méltósággal, nagy türelemmel viselt szenvedés után csendben és megbékélt lélekkel hagyott itt bennünket.

W. SALGÓ ÁGNES

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 1996-ban

Rövidítések:

- Adalékok = Adalékok Tatabánya (művelődés) történetéhez. Szerk. TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva. Tatabánya, 1994. (Tatabányai Levéltári Füzetek, 1.)
- Ex libris et... = Ex libris et manuscriptis: Quellen, Editionen, Untersuchungen zur österreichischen und ungarischen Geistesgeschichte. Hrsg. István NÉMET und András VIZKELETY. Bp.: Akad. K. – Wien: Verl. der Österreichischen Akad. der Wissenschaften, 1994.
- Folytonosság vagy fordulat? = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszere kérdései. Szerk. DEBRECZENI Attila. Debrecen: Kossuth Egyetemi K., 1996.
- Győri iskolatörténeti... = Győri iskolatörténeti millenium '96: tanulmánykötete. A magyar iskola ezer éves jubileuma alkalmával Győrben, 1996. április 1–2–3-án... rendezett Nemzetközi művelődés- és neveléstörténeti konferencia anyaga. Szerk. MÉSZÁROS István. Győr: Apáczai Cse-re Tanítók. Főisk., 1996.
- Írott szóval... = Írott szóval a megmaradásért: a szlovéniai magyarság 70 éve. 2. bőv. kiad. Győr: Hazánk, Lendva: M. Nemzetiségű Művel. Int., 1996.
- Iskolatörténet – iskolakultúra... = Iskolatörténet – iskolakultúra – neveléstörténeti kutatások. Tudományos konferencia Veszprémben és Debrecenben. [Tanulmányok] Szerk. BALOGH László. Bp.: OPKM, 1996. (Neveléstörténeti Füzetek, 15.)
- ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
- József Attila könyvtára... = TASI József: József Attila könyvtára és más tanulmányok. Bp.: Ecri-ture K., 1996.
- KisalfKvt = Kisalföldi Könyvtáros
- KKK = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
- Könyvtári alapok = Könyvtári alapok a Miskolci Egyetem humán képzéséhez. Az egyetem fennállásának 260. évfordulója alkalmából rendezett jubileumi tudományos konferencia könyvtári szekciójának előadásai. Miskolc–Egyetemváros 1995. szeptember 8. Szerk. ZSÁMBOKI László. Miskolc: ME, 1995.
- KvtFigy = Könyvtári Figyelő
- Limes = Limes. Komárom–Esztergom Megyei Tudományos Szemle
- Magyar Könyvtárosok... = Magyar Könyvtárosok III. Szakmai Találkozója. Budapest, 1992. augusztus 16–18. Válogatás a találkozó előadásaiból. [Szerk. BERKE Barnabásné, NÉMETH Mária] Bp.: OSzK, 1996.
- MG = Magyar Grafika
- MKsz = Magyar Könyvszemle
- Mons Sacer I–III. = Mons Sacer 996–1996. I–III. Pannonhalma 1000 éve. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma: Szent Gellért Hittud. Főisk., 1996.

- Petrik-emlékkötet = Petrik-emlékkötet. Szerk. NAGY Anikó. Bp.: OSzK, 1996. (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei, 8.)
- PKI = Pécsi Könyv- és Infotár
- A szép könyv V. = A szép könyv. A Magyar Bibliofil Társaság évkönyve V. Bp.: Magyar Bibliofil Társaság, 1995.
- Széphalom 7. = Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 1995.
- Tarnai Andor-emlékkönyv = Tarnai Andor-emlékkönyv. Szerk. KECSKEMÉTI Gábor. Bp.: Universitas, 1996. (Historia Litteraria, 2.)
- Techtört.Sz. = Technikatörténeti Szemle
- Ünnepi könyv... = Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. BEREZKI András, KLÍMA László. Bp.: ELTE, 1996. (Uralisztikai tanulmányok, 7.)

Általános művek, elvi kérdések, adattárak

- BÉNYEI Miklós: A kurrens magyar nemzeti bibliográfia ötven éve = KvtFigy 6. (42.) 1996. 3. 391–402.
- BORSA Gedeon: Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat, 15–17. század. Bp.: OSzK, 1996. 474 p. ill.
- CSAPODI Csaba: Az ősnymtatványok tartalma = MKsz 112. 1996. 3. 283–291.
- CSORBA Csaba: Nyomdák, könyvkötők és könyvkereskedők Zemplém vármegyében a 19–20. században = Széphalom 7. 209–226.
- HAUSNER Gábor – VESZPRÉMI László: Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatványok katalógusa a kezdetektől a XVIII. sz. közepéig = Hadtörténelmi Közlemények 109. 1996. 2. 118–126.
- KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Harmadik, kiegészített kiad. Bp.: Akad. K., 1996. 873 p.
- KOVÁCS Ilona: Külföldi hungarika feltárás és tájékoztatás. Hagyomány és távlatok = Magyar Könyvtárosok... 45–53.
- MONOK István: A könyv- és kiadástörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980–1995. (Esettanulmány) = KvtFigy 6. (42.) 1996. 1. 23–29. ill.
- Nyomdászok, könyv-, újság- és hírlapkereskedők Tatabánya elődközségeiben – az iparlajstromok alapján. Adattár III. [Összeáll. T. SÁRAY SZABÓ Éva] = Adalékok 151–161.
- PAVERCSIK Ilona: A Petrik-bibliográfia kiegészítései = Petrik-emlékkötet 45–52.
- SPIELMANN-Sebestyén Mihály: A 16. századi nyomtatványok feltárása a marosvásárhelyi

Teleki-Bolyai Könyvtárban = Magyar Könyvtárosok... 65–70.

- SZABÓ Sándor: Retrospektív nemzeti bibliográfiák Petriktől napjainkig = Petrik-emlékkötet 63–68.
- SZÍJ Rezső: Könyvkiadás, könyvművészet, társadalom. 1. köt. Bp.: Szenci Molnár Társ., 1995. 321 p. ill.
- TAXNER-Tóth Ernő: Nyomdaipari, újságok és könyvek a felvilágosodás kibontakozásában = Folytonosság vagy fordulat? 69–80.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- Archívum. A Heves Megyei Levéltár közleményeinek repertórium. 1973–1990. Összeáll. BOZSIK Zoltán, CZÍPÓ Ernőné = Archivum 1993. suppl. 299–309.
- A Baranyai Helytörténetírás (1968–1989) és a Baranyai Történetírás (1990–1993) repertórium. Összeáll. HERNÁDI László Mihály. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1995. 110 p. (Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 1.)
- CSÍKHELYI Lenke: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének szláv vonatkozású anyagai a kezdetektől 1920-ig. Tematikus bibliográfia. Bp.: ELTE Szláv Filológiai Tansz., [1996]. 112 p.
- ECSEDY Judit, V.: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtörténeti szakirodalom 1995-ben = MKsz 112. 1996. 4. 543–553.
- ECSEDY Judit, V.: Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek. Bp.: Borda Antikvárium, 1996. 246 p. ill.
- Az Európai Utas első 16 számának bibliográfiája 1990 októberétől – 1994 októberéig. Összeáll. BUDA Attila = Európai Utas 17. 1994. 4. 101–112.

- HÁGEN József: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1–40 (1956–1995) évfolyamainak tartalomjegyzéke = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 40. (1995.) 225–240.
- Hungarica-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 5. Skandináv államok: Dánia, Finnország, Izland, Norvégia, Svédország. Szerk. KOVÁCS Iлона, FARAGÓ Lászlóné. Bp.: OSzK, 1992. 122 p.
- Hungarica-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 6. Benelux államok: Belgium, Hollandia, Luxemburg. Szerk. KOVÁCS Iлона, FARAGÓ Lászlóné. Bp.: OSzK, 1990. 80 p.
- Hungarica-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 7. Franciaország, Monaco. Szerk. KOVÁCS Iлона, FARAGÓ Lászlóné. Bp.: OSzK, 1995. 95 p.
- Hungarica-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 8–9. Nagy-Britannia és Észak-Írország, „Ír Köztársaság”. Szerk. KOVÁCS Iлона, FARAGÓ Lászlóné. Bp.: OSzK, 1991. 163 p.
- Hungarica-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 15. Ausztrália. Szerk. KOVÁCS Iлона, FARAGÓ Lászlóné. Bp.: OSzK, 1995. 125 p.
- KAZAI Magdolna: Magyar kisebbség, 1922–1942: repertórium. Szeged: Scriptum, 1993. 3. köt., Tárgymutató: 1994. 374 p.
- KERESZTYÉN Balázs: Magyar művelődési hagyományok kárpátaljai lexikona. Ungvár–Bp.: Intermix, 1995. 376 p.
- KLINDA Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1994. évi új külföldi beszerzései. (Könyvészet, könyvtári szakirodalom.) = MKsz 112. 1996. 1. 123–124.
- KÖRNYEI Lászlóné: Művészet: repertórium. [3.] 1976–1980. Miskolc: II. Rákóczi Ferenc Megyei Kvt., 1995. 600 p.
- KUSZÁLIK Péter: Erdélyi hírlapok és folyóiratok, 1940–1989. Bp.: Teleki L. Alapítvány: Közép-Európai Int., 1996. 261 p. (Kisebbségi adattár 6.)
- Levélári Közlemények. Mutató 1923–1993. Összeáll. SZABÓ Anikó. Bp.: MOL, 1995. 355 p.
- A magyar levélári irodalom bibliográfiája 1993. Összeáll. SZABÓ Anikó = Levélári Közlemények 66. 1995. 1–2. 293–318.
- A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. [2]/1. 1850/51–1948/49: A–C. Szerk. GRÁBERNÉ BŐSZE Klára, LÉCES Károly. Bp.: OPKM, 1996. 585 p. (A magyar neveléstörténet forrásai 8.)
- NAGY Zoltán: A sajtó világa a Somogy tükrében 1866–1890: sajtórepertórium. Kaposvár: Megyei és Városi Kvt. – Somogy Megyei Lvt., 1995. 94 p.
- NÉMETH S. Katalin: Új hungarikumok Wolfenbüttelben = MKsz 112. 1996. 1. 89–93.
- Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Írták Szabó Károly és Hellebrant Árpád. Mutató – Függelék. 5. füzet. BORSA Gedeon irányításával összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. Bp.: OSzK, 1996. XXXIX, 282 p.
- Orvostörténeti Közlemények. Mutató 1955–1995. (1–148. szám) Főszerk. VIDA Mária. Bp.: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 1996. 302 p.
- Pompeji repertórium 93–95. = Pompeji 6. 1995. 1. 153–161.
- Regio repertórium 90–94. = Regio 5. 1994. 4. 28 p. (füzet)
- [Rubicon] repertórium 1990–95. = Rubicon 1996. 1–2. Melléklet IX–XV.
- [Szakképzési Szemle] Repertórium 1985–1994. = Szakképzési Szemle 10. 1994. 4. 42–108.
- Századok öröksége: régi könyvek, könyvritkaságok a zalaegerszegi Deák Ferenc Könyvtár gyűjteményéből. Írta és szerk. CSISZÁR Ágnes. Zalaegerszeg: Deák Ferenc Megyei Kvt., 1995. 76 p.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- CSEPREGI Zoltán: A „Laubáni Biblia” hamis impresszuma = MKsz 112. 1996. 3. 376–382.
- DOMOKOS Máttyás: Leletmentés: könyvek sorsa a „nemlétező” cenzúra korában, 1948–1989. Bp.: Osiris, 1996. 249 p.
- FEHÉR Katalin: Álcázott pedagógiai röpirat 1802-ből = MKsz 112. 1996. 3. 407–414.
- FEKETE Csaba. Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia” = MKsz 112. 1996. 1. 106–107.
- KÓKAY György: Rendőrminiszteri jelentések I. Ferenchez Koppi Károly egyik munkájáról (1793) = MKsz 112. 1996. 4. 514–516.
- SZEBENYI Péter: Fejezetek a tankönyvjóvágyás történetéből = Educatio 3. 1994. 4. 599–622.

VÁRKONYI Ágnes, R.: A cenzúra metamorfózisa = Levéltári Közlemények 66. 1995. 1–2. 85–91.

Nyomdászat, nyomdatörténet

Több évszázadot érintő művek

KESZLER Borbála: A magyar írásjelhasználat története a XVII. sz. közepéig. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1995. 94 p. + 69 t.

HORVÁTH Károly: A magyar nyomdászat történetéből. 1. (1472–1877) = Typographia 128. 1996. 12. 8.

VARGA György: Az ország legrégebbi nyomdája. 435 éves az Alföldi Nyomda = MG 40. 1996. 4. 53–55. ill.

16. század

BARCZA József: Melius utalásai egy elveszett könyvére = „Krisztusért járva követségben.” Tanulmányok Fekete Károly és Lenkeyné Semsey Klára professzorok tiszteletére. Szerk. BARCZA József és IFJ. FEKETE Károly. Debrecen: Református Theológiai Akad., 1996. 14–22.

BITSKEY István: Huszár Gál perbe fogása és kiközösítése = Rubicon 1995. 6–7. 12–13.

BORSA Gedeon: Befejződött a 16. században német területen készült nyomtatványok első bibliográfiái áttekintésének megjelentetése = MKsz 112. 1996. 2. 263–266.

FÓNYAD Pál: Sylvester János Bécsben. Sárvár: Sylvester Kvt., 1995. 38 p. ill.

KUNTÁR Lajos: A régi vasi nyomdászok emlékezete = MKsz 112. 1996. 3. 415–417.

POPA, Klaus: Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trauldner = MKsz 112. 1996. 3. 358–361.

17–18. század

BENCZE Lajos: Kultsár György és Hoffhalter Rudolf = Írott szóval... 77–79.

BENKŐ Ferenc: Király András debreceni tipográfus-inas ruházódása = Múzeumi Kurír 1996. 68. sz. 43–46.

Esterházy Pál (1635–1713): Az Boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való áéatosságok. A mell. SZŐRÉNYI László tanulmánya; a faksimile szö-

vegét közzéteszi KÖSZEGHY Péter. Hasonmás kiadás. Bp.: Balassi, 1995. [6] 164 [8] p. ill. + 1 mell. (30 p.)

FARKAS Sándor: A csepregi könyvnyomda és felsőbb tanintézet a Nádasdyak alatt = Csepreg mezőváros története. Többnyire eredeti adatok alapján. Reprint. Csepreg: Önkormányzat: Öregdiákok Köre, 1996. 358–377.

[FÖLDVÁRI Sándor] FEL'DVARI, Š.: Staropečatnye knigi kirillovskogo i glagoličeskogo šriřtvo Egerskoj archiepiskopskoj biblioteki = Slavica 27. 1995. 83–94. ill.

HANGODI Ágnes: A könyvnyomtatás feltalálásáról folyó vita I. Péter könyvtárosának beszámolójában (1721) = MKsz 112. 1996. 3. 382–384.

KUNTÁR Lajos: „Nyomtatta Siess Antal József. 1794.” Először Szombathelyen jelent meg Mikes Kelemen Törökországi levelei = Vasi Honismereti Közlemények 1994. 2. 20–26.

MOLNÁR József: Tótfalusi Kis Miklós családjáról. A házasság erős köteléke = A szép könyv V. 40–54. ill.

SZIJ Rezső: A világhírű magyar könyvnyomtató = Magyarország – mérlegen: művelődéstörténeti, irodalmi és nyelvészeti tanulmányok. Bp.: Munda, 1995. 33–38. [Tótfalusi Kis Miklós]

VUJICSICS Sztoján: Bosnyák történetíró Pest-Budán a XVIII. században = Európai Utas 6. 1995. 4. 22–23. [Cirill betűs nyomdák]

19–20. század

BENCE Lajos: Új nyomdászati termék: a gyors sajtó = Írott szóval... 79–81.

ERDÉSZ Ádám: Teljesítményethosz és munkakultúra a Kner-nyomdában = Műhely 19. 1996. 4. 11–17.

FÜZESINÉ HUDÁK Julianna: Élő örökség: a Kner Nyomdaipari Múzeum negyedszázados története. Gyoma: Kner Ny., 1995. 48 p. ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 27.)

FÜZESINÉ HUDÁK Julianna: A Kner Nyomdaipari Múzeum negyedszázada. [Elhangzott a Kner Nyomdaipari Múzeum 25. éves jubileumán, Gyomaendrődön] = MG 40. 1996. 2. 53–55.

HAIMAN György: Nyomdák, nyomdászok és hagyományok. [Elhangzott a Kner Nyomda-

- ipari Múzeum 25. éves jubileumán, Gyomaendrődön] = MG 40. 1996. 2. 51–52.
- JUHÁSZ Géza: A 70 éves Pénzjegynyomda és a hetven éves magyar bankjegy = MG 40. 1996. 2. 43–44. ill.
- JUHÁSZ Géza: Múlt, jelen, jövő. Beszélgetés az Állami Nyomda Rt. vezérigazgatójával = MG 40. 1996. 3. 23–25.
- MOLNÁR László: A Pénzjegynyomda = Ballassagyarmati Honismereti Híradó 14. 1992. 1–2. 4–7.
- NÉZŐ István: Százharminc éves a kisvárdai nyomdászat = Honismeret 24. 1996. 5. 28–30.
- PATAKI Márta, N. – TIMKÓ György: A Kossuth Nyomda története. 1. köt. 1884–1944. 2. köt. 1945–1994. Bp.: Kossuth Ny., 1994. 298 [2]; 505 p.
- T. SÁRAY SZABÓ Éva: Adalékok Felsőgalla nyomdászatának történetéhez = Adalékok 67–70. ill.
- T. SÁRAY SZABÓ Éva: Gönczöl János nyomdájára 1936–1946 = Adalékok 71–86. ill.
- T. SÁRAY SZABÓ Éva: Nyitrai Béla nyomdájára 1941–1950 = Adalékok 87–108. ill.
- Könyvművészet, illusztráció, tipográfia**
- BALÁZS Károly: Fiume és a magyar tengerpart: kiadók, nyomdák, illusztrátorok és témák. Bp.: [Magánkiad.], 1995. 70 p. ill.
- BENKŐ Samu: Beszélgetés Kós Károllyal grafikáról, könyvművészetről. Kolozsvárott 1972. IX. 30-án = A szép könyv V. 12–18.
- BYERS, Steve: Tipográfia az íróasztalon = A szép könyv V. 58–61. ill.
- KÁDÁR Zoltán: Csörgey Titusz (1875–1961) szerepe a magyar madártani illusztráció fejlődésében = Aquila 100. 1993. 49–52.
- KINCSES KOVÁCS Éva: Tipográfiai újítások Kaszák Lajos „Tisztaság könyve” c. művében = Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis 1996. 4–5. 97–104. ill.
- KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor: Barokk kori mirakulumos könyvek illusztráció sorozatai = MKSz 112. 1996. 2. 23–40. ill.
- KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor: Jezsuita szentek emblematikus életrajzai a 17–18. században = MKSz 112. 1996. 3. 320–355. ill.
- Kozma Lajos, az iparművész, 1884–1948: Iparművészeti Múzeum... Budapest, 1994. A kiállítást rend. Kiss Éva és Lovay Zsuzsanna. A katalógust írta KISS Éva és HORVÁTH Hilda. Budapest: Iparműv. Múz., 1994. 76 p. ill.
- HAIMAN György: A fametszet a 19–20. században. Az évfolyam és az első szám fedeleihez = MG 40. 1996. 1. 43–45. ill.
- HAIMAN György: Lapunk fedeléhez. A fametszés 2. Morelli Gusztáv és iskolája; 3. A Tevan-féle Esopus metszetei; 4. Kozma Lajos fametszetei; 5. Buday György színes metszete a Bátorligeti mesékhez; 6. A Hungária kártyakönyv metszetei = MG 40. 1996. 2. 23–24. ill.; 3. 13. ill.; 4. 56–57. ill.; 5. 46. ill.; 6. 33. ill.
- HAIMAN György: Magyarok a chicagói könyvművészetben = MKSz 112. 1996. 1. 120–121.
- HAIMAN György: Tipográfiai jegyzetek. Fattyú-sor – fattyú-sor? = MG 40. 1996. 1. 67–68.
- HAIMAN György: Tipográfiai jegyzetek. Könyv a könyvben = MG 40. 1996. 3. 31–34. ill.
- HAIMAN György: Tipográfiai jegyzetek. Néhány gondolat a könyvről = MG 40. 1996. 6. 35–38. ill.
- HAIMAN György: Tipográfiai jegyzetek. „Pagina nélkül” = MG 40. 1996. 2. 39.
- HORVÁTH Győző Ferenc: Fénykép a könyvben – 150 éve először = MG 40. 1996. 1. 84–88. ill.
- KAPRONCZAY Károly: A magyar orvosi fényképezés kezdete = Lege Artis Medicinae 6. 1996. 2. 141–142.
- KLEIN, Manfred: Typo! quo vadis? = A szép könyv V. 67–71.
- KOVÁCS Gyula: A kétszáz éves ofszeteredet küszöbén = MG 40. 1996. 2. 3–4.
- Magyar Illusztrátorok Társasága. Kiállítási katalógus: Csontváry Galéria, Budapest 1995. március 1–15.; Olasz–Magyar Kulturális Szövetség, Bologna 1995. április 5–10.; Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál, 1995. április 22–25. Kongresszusi Központ. Bp.: M. Illusztrátorok Társ., 1995.
- Molnár-C. Pál vallomási életéről. Szerk. RAUSCHER Mária, CSANYI Tamás. Bp. 1994. 67 p. ill.
- NAGY Zoltán: Tibeti könyvek Budapesten = MKSz 112. 1996. 1. 121–123.
- Plakát Parnasszus. 1. Konecsni György, pályatársai és tanítványai: plakátkiállítás a Székesfehérvári Szent Korona Galériában 1995 szeptember 15 – október 15. Bp.: M. Plakát Alapítvány, 1995. 32 p. ill.
- RÓZSA György: Schrefl Anna, az első budai rézmetszőnő = Művészettörténeti Értesítő

44. 1995. 3–4. 284–290. ill. [Alkottott: 1783–1787.]
- SPIES, Werner: Max Ernst [1891–1976] grafikai életműve. Bp.: Szépműv. Múz., 1995. 19 p.
- SÜMEGI György: Szalay Lajos [1909–1995] levelei Kovách Aladárhoz = A Herman Ottó Múzeum évkönyve XXXIII–XXXIV. 529–545.
- SZÁNTÓ Tibor: A Gutenberg-galaxis új reneszánsza = A szép könyv V. 34–38.
- Szántó Tibor könyvalkotói munkásságának hatvanadik évfordulójára. Írta VÉRTESSY Sándor et al. Bp.: Nyomdász, 1995. 135 [50] p. ill.
- SZÁNTÓ Tibor: A tipográfia nyelve 1–2. = MG 1996. 6. 16–25 és 41. 1997. 1. 15–22.
- SZÁNTÓ Tibor: A tipográfia: a megismerés és a tájékoztatás használati eszköze és egyúttal látvány. 7. = MG 40. 1996. 1. 72–79. ill.
- SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Ilona: A milleniumi Kecskemét képeslapokon = Honismeret 24. 1996. 4. 23–29.
- SZILÁGYI Gábor: Fényképnymatok = Magyar fotográfia története fémképtől a színes fényképig. Bp.: M. Filmint., 1996. 155–166.
- TRADENT, Pierre: Művészet a tudomány szolgálatában = Természet Világa 27. 1996. 1. 43–44. [Természettudományi könyvillusztráció 19–20. század]
- ÜRMÖS Péter: In memoriam Tranquillo Marangoni [1912–1992] = Kisgrafika 34. 1995. 4. 8–9.
- VAGYÓCZKY Károly: A Pénzjegynyomda grafikai iskola jelene és jövője = Balassagyarmati Honismereti Híradó 13. 1991. 1–2. 21–26.
- ZACHRISSON, Bror: A kölcsönös egymásra hatás problematikája a tipográfiában = A szép könyv v. 62–66.
- ZAPF, Hermann: A komputer és a tér a betűtípustervezésnél = A szép könyv V. 72–78.
- Ex libris**
- DANKÓ Imre: Ecsedi István három ex-libriséről = Múzeumi Kurír 1996. 68. sz. 55–58.
- FOGARASI Zsuzsa, K.: Szij Rezső–Kovács Rózsa Grafikai Gyűjtemény a Ráday Múzeumban. [Katalógus] Kecskemét: Ráday Múz., 1996. 344 p. ill.
- HORVÁTH Hilda: Robert Anning Bell ex libriséről – egy kiállítás ürügyén = Kisgrafika 1993. 4. 6–7.
- JOBST Ágnes: Ex libris medicinae. Az orvosi hivatás szimbolikája orvosi könyvjegyeken = Orvostörténeti Közlemények 41–42. 1995–1996. 1–8. (149–157.) 149–164. ill.
- OJTOZI Eszter: Ex librisek a Debreceni Egyetemi Könyvtár XVII. századi külföldi könyveiben = Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1994. 329–339.
- PALÁSTHY Lajos: Művészpálya. Német Nándor (1910–1978) életútja = Kisgrafika 35. 1996. 2. 2–3.
- SZIJ Rezső: Ex libriszek és alkalmi grafikák. Bp.: Szenci Molnár Társ., 1996. 85. p. ill. (A kecskeméti Szij Rezső – Kovács Rózsa Tudományos és Művészeti Gyűjtemény kiadványai 6.)
- VITÉZ Ferenc: A művész és a „könyvtulajdonos” közös aláírása = Erdélyi Tükör 8. 1996. 3. 38–39. ill.
- Térképészet**
- JANKÓ Annamária: Komárom–Esztergom megye várainak térképi ábrázolása a XIX. sz. végig = Limes 1994. 3. 51–65. ill.
- REISZ T. Csaba: Lipszky János levelei gróf Festetics Györgyhez. Adalékok a Mappa Generalis Regni Hungariae c. térkép születéséhez = Fons 2. 1995. 3. 317–349.
- Kötéstörténet**
- LOVAY Zsuzsanna: Márványozott papírok az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében = Ars decorativa 14. 1994. 47–56. ill.
- PAÁLNÉ BAKÓ Edit: Egy 1574-es Lonitzer-füvészkönyv restaurálása = Műtárgyvédelem 21. 1992. 95–104.
- ROZSONDAI Marianne: A könyvkötőművész Hunyady József (1907–1983) = Művészettörténeti Értesítő 45. 1996. 1–2. 83–88. ill.
- Kiadástörténet**
- Több évszázadot érintő művek*
- BAJKÓ Máttyás: Protestáns iskolakultúránk és a történelem = Iskolakultúra 1996. 3. 3–8.
- ECSEDY Judit, V.: A felsőmagyarországi kánonok kiadásairól = MKsz 112. 1996. 3. 361–371. ill.

FEHÉR Erzsébet: Az Orbis Pictus magyarországi kiadása = Comenius és a magyar művelődés. Sárospatak: M. Comenius Társ., 1994. 93–95. (Bibliotheca Comeniana 5.)

PILINYI Péter: A magyar naptárak története = Typographia 128. 1996. 12. 12.

16–17. század

ÁGOSTON István: Dévai Máttyás életműve és korszakos vonatkozásai. Dévai Máttyás művei = Theológiai Szemle 39. 1996. 3. 162–170.

BARTÓK István: Alsted feltételezhető gyulaférvári görög nyelvtana = MKsz 12. 1996. 1. 96–97.

DÖMÖTÖR Ákos: Az Orbis Pictus keletkezése = Magyar Pedagógia 96. 1996. 2. 169–184.

GUEVARA, Antonio de: Horologii principum, azaz Az fejedelmek órájának második könyve. Ford. Draskovich János. Graz 1610. Az Előszót KOMLOVSZKI Tibor írta. Bp. 1995. 595 p. ill. 5 x 5 cm.

HARGITTAY Emil: Zur Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn: Johann Weber (1612–1684) = Berliner Beiträge zur Hungarologie 1994. 7. 77–94.

HUBERT Gabriella, H.: 17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában = MKsz 112. 1996. 1. 82–89.

KUNKIN Zsuzsanna: Alvarus latin–szlovák–magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása = MKsz 112. 1996. 1. 93–96. ill.

ORLOVSZKY Géza: Zrínyi nyelvéről és helyesírásáról = Irodalomismeret 6. 1995. 1–2. 16–21.

PAVERCSIK Ilona: David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről I–II. = MKsz 112. 1996. 3. 292–319. és 4. 429–450.

PRAZNOVSZKY Bence: Tolvay Ferenc aritmetikai tankönyve (1674) = Györi iskolatörténeti... 151–158.

PÉTERFALVI Gábor: Egy négyszáz éves fűvész-könyv = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 1995. 2. 9–18.

SCHULTHEISZ Emil: Medicina a reneszánsz egyetemen. Tankönyv és curriculum = Orvostörténeti Közlemények 41–42. 1995–1996. 1–8. (149–157.) 19–57.

STIRLING János: A kertészeti szakirodalom fejlődése a XVII. században = Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. szá-

zadban. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bp.: Enciklopédia, 1996. 123–136.

SZÓKE Lajos: Ortodox kanonikus és liturgikus könyvek nyelve a Kárpátalján a XVII. században = Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. Szeged: JATE, 1995. 85–92.

18. század

GAZDA István: A szakkönyvkiadás kezdete Pesten (1748–1798) = Techtört.Sz. 20. 1993. 159–172.

GRÜLL Tibor: Városi irodalom a XVII. századi Sopronban 1–2. = Soproni Szemle 50. 1996. 1. 1–20.; 2–3. 127–137.

HOLL Béla: Báthory Zsófia imádságos könyve = Tarnai Andor-émlékkönyv 127–132. ill.

HOPP Lajos: Mikes Leveleskönyvének első kiadása = Vasi Honismereti Helytörténeti Közlemények 1995. 1. 9–17.

SZALLÁSI Árpád: Nils Rosén híres műve több mint kétszáz éve jelent meg magyarul = Orvosi Hetilap 137. 1996. 48. 2692–2693. ill.

SZELESTEI N. László: Kalmár György küzdelme művei kiadásáért = Irodalomismeret 6. 1995. 1–2. 140–144.

19. század

FEHÉR Erzsébet: Debreceni kiadású magyar nyelvű tankönyvek a 19. század első felében = Iskolatörténet – iskolakultúra... 69–71.

KAPRONCZAY Katalin: Orvosi szakkönyvúj-donságok a millenium évében = Orvosi Hetilap 137. 1996. 52. 2930–2931.

KOMÁROMY Sándor: A sárospataki „Poetai gyűjtemény” 1813-ból = Széphalom 7. 295–300.

KOÓS Ferenc: Adalékok a magyar reformkor ABC-s tankönyveire = Neveléstörténeti tanulmányok. Szigetszentmiklós: Batthyány Kázmér Gimn. és Közgazd. Szakközépisk. School Invest Alapítványa, 1996. 117–145.

KURUCZ Rózsa: Egy kisgyermeknevelést és óvóképzést terjesztő szakkönyv jelentősége a reformkorban. Wargha István „Terv a kisdedővő intézetek terjesztése iránt a két magyar hazában” című könyve = Állam – egyház – iskola. Neveléstörténeti felolvasóülés Budapesten. [Tanulmányok.] Bp.: OPKM, 1996. 47–61. ill. (Neveléstörténeti Füzetek 16.)

SZIGETHY Gábor: Könyvkiadás, anno = Kortárs 40. 1996. 5. 101–103.

VÁCZY János: Köz- és irodalmi állapotaink a XIX. század két első évtizedében (3) = Széphalom 7. 273–284.

VÖLGYESI Orsolya: Kőlcsey Országgyűlési naplójának keletkezése és megjelenése = ItK 100. 1996. 4. 490–503.

19–20. század

GAZDA István: Petrik könyvészetének helye a magyar művelődéstörténetben = Petrik-emlékkötet 53–62.

FEHÉR Katalin: A művelődéspolitikus Teleki László = Honismeret 24. 1996. 3. 46–50.

MARTOS Veronika: Fejezetek a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat történetéből = PKI 1. 1996. 2. 5–8.

POGÁNY György: Stampfel Károly könyvkiadó vállalata Pozsonyban (1873–1904) = Limes 8. 1995. 3. 37–46. ill.

20. század

HARTYÁNYI István: Egy könyvkiadó emlékei: Bolyai Akadémia – Turul Könyvkiadó – Misztótfalusi. Bp.: Szenci Molnár Társ., 1994. 80 p. [10] t. ill.

KISS Sándor, M.: A Püski Kiadó története = Balassagyarmati Honismereti Híradó 14. 1992. 1–2. 77–82.

MEZEY László Miklós: Az „irodalmi koncentráció” kudarca. Felvidéki magyar könyvkiadók a két világháború között = Limes 9. 1996. 1–2. 39–49.

Miniszterelnökségi „irodalmi actió” 1916-ban. Közzéteszi: Paul KÁRPÁTI = Berliner Beiträge zur Hungarologie 1994. 7. 263–273. és 1995. 8. 189–212.

PAPP-VÁRY Árpád: 40 éves a Cartographia = Földrajzi Közlemények 119. (43.) kötet 1995. 2. 175–176.

TARABA Mária: A magyar mezőgazdasági könyvészet története. III. rész. A világháború után = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1990–1991. 299–322.

TARJÁN Tamás: Mit lát a könyv? A Tevan kiadóról = Bárka 4. 1996. 1–2. 95–98.

TIESSEN, Wolfgang: A szerző és az olvasó szolgálatában. Egy kis német kiadó eredményei = A szép könyv V. 19–33. ill. [Edition Tiessen]

Könyvkereskedelem

NÉMETH Noémi – SCHAFFER Andrea: Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években = MKsz 112. 1996. 2. 223–233.

PAVERCSIK Ilona: A „megvilágosodott” írók munkái a pesti könyvkereskedelemben = Folytonosság vagy fordulat? 81–87.

SZELESTEI N. László: Korabinszky János Mátyás kísérlete könyvkereskedés nyitására (1780) = Tarnai Andor-emlékkönyv 249–254.

SZIGETHY Gábor: Irodalmi hirdetések, anno 1844 = Kortárs 40. 1996. 1. 71–73.

TOMSICS Emőke: A pesti utca hangja: a rikancs. Az utcai hírlapárusítás történetéből = História 18. 1996. 8. 28–29. ill.

VARGA Sándor: A könyvkereskedelem – a nemzeti bibliográfiáért = Petrik-emlékkötet 33–43. ill.

Sajtótörténet

Átfogó művek

BERTALAN Judit: A soproni német nyelvű sajtó történetéből = Soproni Szemle 50. 1996. 1. 39–50. ill.

POGÁNY György: A magyar könyvtári szaksajtó vázlatos története. 1. rész = KvtFigy 6. (42.) 1996. 4. 585–596.

SZÉNÁSSY Árpád: A komáromi hírlapírás két-száz éves története, 1789–1989. Tatabánya: Komárom–Esztergom M. Önkormányzat, 1994. 368 p.

17–18. század

BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália: Néhány adalék az 1780-as évek sajtótörténetéhez = MKsz 112. 1996. 2. 235–244.

CSONKARÉTI Károly: Mercurius Veridicius. 290 éve jelent meg a hazai hírlap első száma = Magyarok Világlapja 5. 1995. 1. 52–54.

ETÉNYI Dóra: A közvéleményformálás eszközei az 1663–1664. évi háború idején. Egy Zrínyi-kártyajátéktól Esterházy Pál „Mars Hungaricus”-áig = Irodalomismeret 6. 1995. 1–2. 65–68.

FEHÉR Katalin: Felvilágosodás kori újságok híradásai a Georigonról = MKsz 112. 1996. 1. 108–115.

HANGODI Ágnes: A Vedomosti és a Mercurius Veridicus = MKsz 112. 1996. 1. 97–106.

KOPECZI Béla: Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról = MKsz 112. 1996. 2. 161–174.

SZILÁGYI Márton: Schedius Lajos szerepe az Uránia körül = ItK 100. 1996. 1–2. 127–144.

SZILÁGYI Márton: Az Uránia eszmetörténeti helye a források történetében = Folytonosság vagy fordulat? 278–294.

18–19. század

CSORBA Sándor: Az 1806-os törésvonal mentén (Kultsár István és a Hazai Tudósítások) = Folytonosság vagy fordulat? 120–134.

FEHÉR Katalin: Az első hazai újságok és folyóiratok a nevelésről = Magyar Pedagógia 95. 1995. 3–4. 279–292.

PENKE Olga: „A könyveknek veleje” – A felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830) = Folytonosság vagy fordulat? 88–101.

19. század

BÖHM Orsolya: Ungarns Literatur und Kultur am Anfang des 19. Jahrhunderts im Spiegel der Wiener Zeitschriften = Ex libris et... 199–216. ill.

BRANDT, Juliane: Die Würdigung des Großen Toten: Lajos Kossuth in protestantischen Predigten und in der protestantischen Presse im Jahre 1894 = Berliner Beiträge zur Hungarologie 1996. 9. 63–111.

CSOHÁNY János: A református sajtó a zsidó recepcióért = Szombat 8. 1996. 1. 38–39.

FARAGÓ Tamás – SÁNTHA Tiborné: Pesti élet egy hirdetői újság lapjain (A „Pester Kundschafsts und Auktionsblatt” 1805–1806. évi számainak elemzése) = Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. FAZEKAS Csaba. Miskolc: Bíbor K., 1996. 246–273.

FEHÉR Katalin: Egy pedagógiai hetilap 1849-ből = MKsz 112. 1996. 4. 532–539.

FENYŐ István: Vezércikkek a centralista Pesti Hírlapban (1844–1845) = ItK 100. 1996. 1–2. 40–65.

HEVERDLE László: „Finnland és a skandinávismus” (A Kazinczy Gábor által közvetített Finnország-kép az Új Magyar Múzeum hasábjain) = Ünnepi könyv... 115–126.

KINDLOVICS Kálmán: Egy elfeledett nemzeti-ségi hetilap a 19. század második évtizedéből = MKsz 112. 1996. 4. 461–477.

KISS Mária Rita: Az igazság esete a politikával. Álláspontok a Dreyfus-ügyről a korabeli magyar sajtóban = Társadalmi Szemle 51. 1996. 8–9. 133–151.

PAÁL László: Somogy megye sajtója [1863–1918] = Somogy megye múltjából 26. 1995. 41–60; 27. 1996. 173–197.

PÜSKI Anikó: Jókai Mór jubileuma a Vasárnapi Újság tükrében = Limes. 8. 1995. 4. 33–47. ill.

RÖZSA Mária: A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1851–1861. = MKsz 112. 1996. 1. 41–66.

RUSZOLY József: Szemere Bertalan levelei Szalay Lászlóhoz = Dimenziók. Felső-Magyarországi Szemle 2. 1994. 2. 24–33.

SZECSKÓ Károly: Az első római katolikus könyv- és folyóiratszemle hazánkban: Irodalmi Szemle 1876–1893. = MKsz 112. 1996. 2. 244–251.

TÖRÖK Petra: Lasik figyelmeztetése ellenére. A zsidó irodalom értelmezésének fő fordulópontjai a magyar zsidó sajtóban 1880–1944 között = Szombat 8. 1996. 6. 34–40.

20. század

1956 vidéki sajtója. Összeáll. és szerk. IZSÁK Lajos, SZABÓ József, SZABÓ Róbert. Bp.: Korona, 1996. 823 p. ill.

ABONYI Iván: Ötszázadik alkalommal jelent meg a Fizikai Szemle! = Természet Világa 27. 1996. 11. 524–525.

BALÁZS Géza: Tizenöt éves az Édes Anyanyelvünk című folyóirat = Magyar Nyelvőr 118. 1994. 2. 162–168.

BATÁRI Gyula: Egy jelentős hazai orvostörténelmi kezdeményezésről a debreceni „Orvostörténelem” című folyóiratról = Egészségnevelés 36. 1995. 1. 26–27. ill.

BENCE Lajos: A kisebbségi sajtó = Írott szóval... 54–64.

BENEDEK András: Gondolatok a Szakképzési Szemle tíz évéről = Szakképzési Szemle 10. 1994. 4. 7–10.

CSEKE Péter: „Neve már-már Erdéllyel jelentett egyet”. Spectator kisebbségi sajtóképe = Nyelvünk és Kultúránk 92–93. 1995–1996. 55–60.

- CSETE László: A Gazdálkodás 40. évfolyama elé = Gazdálkodás 40. 1996. 1. 1–2.
- GLANT Tibor: Magyarország az amerikai sajtóban az első világháború idején = Aetas 1996. 1. 36–52.
- HAVASI Zoltán: Tiszatájon '70–72-ben. Szerkesztői emlékeim = Szeged 1994. június 3–7. ill.
- IVÁNSZKY Ágota: Kassák és a Ma körének osztrák kapcsolatai a bécsi emigrációban = ItK 100. 1996. 3. 294–312.
- JUHÁSZ Géza: A Magyar Grafika négy évtizede. Beszélgetés az első szerkesztőbizottság tagjaival = MG 40. 1996. 1. 9–10.
- KARÁTON Endre: A Nyugat folyóirat kulturális programja = Új Forrás 28. 1996. 9. 46–57.
- KEREKES Imre: Egy pécsi napilap, a Dunántúl története (1911–1944). A Dunántúl Vállalat megalakulása és fejlődése 1910–1944 között = MKsz 112. 1996. 1. 67–81.
- KISS János: Tallózás a Kőszeg és Vidéke 84 évfolyamában = Történelmi és művészeti antológia Kőszegről. Szerk. TÓTHÁRPÁD Ferenc. Kőszeg: Kőszegi Várszínházért Alapítvány, 1996. 159–173.
- KOVÁCS Miklós: Emlékeim a Tiszatájáról. I–II. rész = Szeged 1996. június 22–26. és 1996. július 30–34. ill.
- KUSZÁLIK Péter: Néhány lappangó erdélyi sajtótermék a XX. századból. Egy sajtóbibliográfia levelezési anyaga = Magyar Könyvtárosok... 79–102.
- LACZÓ Katalin: Szeged az „Új Szántás” című folyóiratban (1947. január – 1948. október) = Szeged 1995. február 24–27. ill.
- LAKATOS Éva: Tallózás a „magyar különszámok” birodalmában = MKsz 112. 1996. 2. 205–222. ill.
- LENGYEL András: A lapgründoló József Attila. A Szép Szó megindításának előkészítése = A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok. Bp.: Tekintet, 1996. 137–161.
- LENGYEL László: Levélféle a Valóságról = Új Forrás 28. 1996. 7. 65–69.
- POPRÁDY Judit: Keleten és Nyugaton a helyzet... Német irodalmi folyóiratok az újraegyesülés időszakában = Helikon 42. 1996. 3. 340–345.
- PÓR Edit – CSEH Gergő Bendegúz: A hatalom és az újságírók 1956–1958 = História 17. 1995. 9–10. 39–41.
- RAINER M. János: Nyugatról visszatekintve. Az Irodalmi Újság és Magyarország. 1957–1973. = Évkönyv. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete 3. 1994. 95–105.
- RÁKÓCZY Rozália: 1956-os röplapok a Hadtörténeti Múzeum kisnyomtatvány-gyűjteményében = Hadtörténeti Közlemények 109. 1996. szeptember 79–114.
- RÓBERT Péter: 50 éves a Magyar Honvédség központi folyóirata = Új Honvédségi Szemle 50. 1996. 12. 1–22.
- SZILÁGYI György: Jegyzetek a szegedi tanácsok közlönyeiről = Szeged 1995. július–december, 18–21.
- SZOPORI NAGY Lajos: A magyar forradalom értékelése a korabeli finn sajtóban = Hítel 9. 1996. 11. 9–20.
- TASI József: József Attila és a Korunk = József Attila könyvtára... 129–152.
- TURCZEL Lajos: Pozsony és a két világháború közötti csehszlovákiai magyar sajtó = Limes 8. 1995. 3. 47–54. ill.
- VAJDA Miklós: Hatvanéves a The Hungarian Quarterly = Európai Utas 1996. 3. 65–69.
- VAMOS György: A Magyar Grafika a szakmai kommunikációról, az információcsere bázisáról a magyar nyomdászatban = MG 40. 1996. 1. 6–8.
- VEKERDI László: „Egyszer csak kezdtek mondani, hogy ha VALÓSÁG, akkor az KÖRÖSI...” Harminchárom év a VALÓSÁG rabóságában = Új Forrás 28. 1996. 4. 9–31.; 28. 1996. 5. 24–46.

Könyvtártörténet

Több századot érintő munkák

- ANTALÓCZI Lajos: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár megalakulása, működése és mai helyzete = Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 21. 1993. 83–101.
- BÁNHEGYI B. Miksa: A könyvtár = Mons Sacer III. 191–232. ill.
- DÁN Krisztina: Iskolai könyvtárak Magyarországon = KKK 1996. február, 3–9.
- FÜLÖP Géza: Egyházi könyvtárak művelődési és emberformáló szerepe a magyar történelemben = Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár (1793–1993). Emlékbe-

- szédek. Szerk. ANTALÓCZI Lajos. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Egri Főegyházmegyei Könyvtár, 1995. 23–33.
- GEBAUER, Horst: Székesfehérvár egyházi könyvtárai. Ford. Soós Imre. = Fejér Megyei Könyvtáros 36. 1996. 3–4. 3–4.
- KOLOZS Barnabásné: A veszprémi piarista gimnázium tanári könyvtára (1711–1948) = MKsz 112. 1996. 2. 192–204.
- KOVÁCS Imre, P.: Régi és mai epizódok a soproni líceumi könyvtár történetéből = KKK 1996. január, 28–37.
- MEZEI Zsolt: A pápai Református Nagykönyvtár története és kincsei = A Pápai Református Kollégium Évkönyve 1991–1995. 196–204. ill.
- MEZEI Zsolt: A vaszari plébánia és régi könyvei. Pápa, Jókai Városi Kvt., 1994. 44 [8] p. ill.
- PÉTERVÁRI András: A központi könyvtár múltja és jelene = PKI 1. 1996. 6. 13–15.
- SEZENTIMREI Mihály: A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei = Könyvtári alapok 79–98.
- TÓTH Gyula: Ezeréves a magyar iskolai könyvtár = KKK 1996. augusztus, 40–57.
- VARGA András: A szegedi piarista rendház könyvtára = Piaristák Szegeden, 1721–1996. Emlékkönyv a Kegyes Tanítórend szegedi oktatótevékenysége megkezdésének 275. évfordulójára. Szerk. APRÓ Ferenc. Szeged: Dugonics Társ., 1996. 43–47.
- ZAHARIA Etelka: A zilahi dokumentációs (volt Wesselényi Kollégium) könyvtár múltja és jelene = Magyar Könyvtárosok... 75–77.
- ZSÁMBOKI László: Humán gondolat és eszmény az ősi bányász-kohász Alma Materben. (Selmezbányától a Miskolci Egyetemig 1735–1949) [Selmeczi Műemlékkönyvtár] = Könyvtári alapok 5–21.
- 11–17. század*
- BIRNBAUM, Marianna D.: The king, his queen, and their libraries = The orb and the pen. Janus Pannonius, Matthias Corvinus and the Buda Court. Bp.: Balassi, 1996. 101–120.
- MONOK István: „Libri in publica libreria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon = Tarnai Andor-émlékkönyv 181–187.
- VESZPRÉMY László: A pannonhalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján = Mons Sacer I. 327–332. ill.
- 18–19. század*
- ANTALÓCZI Lajos: Eszterházy Károly üzenete = Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár (1793–1993). Emlékbeszédek. Szerk. ANTALÓCZI LAJOS. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Egri Főegyházmegyei Könyvtár, 1995. 35–39.
- BOGNÁR Mária: A pápai Türr István Gimnázium és Pedagógiai Szakközépiskola könyvtára = Megyei Pedagógiai Körkép 26. 1996. 2. 27–31.
- GÁBRIS József: Az iskola könyvtára = Az esztergomi nevelőképzés krónikája I. Esztergom: Az Esztergomi Tanító- és Óvónőképző Öregdiákjainak Egyesülete, Balassi Bálint Alapítvány a Tanítóképzésért, 1996. 22–23.
- DEÉ NAGY Anikó: A Teleki-Bolyai Könyvtár, a magyar és egyetemes műveltség marosvásárhelyi tárháza = Magyar Könyvtárosok... 55–63.
- DEÉ NAGY Anikó: A Teleki Téka, egy erdélyi hagyományörző kisebbségi könyvtár = KKK 1996. szeptember, 36–40.
- HANGODI Ágnes: Magyar volt I. Péter Hollandiából származó természetrajzi tárának első rendezője? = MKsz 112. 1996. 2. 233–235.
- HORVÁTH József: Könyvtárak Győr, Moson és Sopron megyében 1885-ben = KisalfKvt 1995. 2. 31–50.
- LŐKÖS István: Konzervativizmus és progresszió között. Irodalom és művelődés Egerben Eszterházy püspöksége idején = Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 21. 1993. 55–66.
- VITA Zsigmond: A Bethlen-kollégium könyvtára a XVIII. század közepén. = A Bethlen-kollégium emlékkönyve. Szerk. HADHÁZI Ferenc. Nagyenyed – Kolozsvár – Budapest: Deleatur Kult. Szolgáltató BT, 1995. 156–163. ill.
- 19–20. század*
- A Békéscsabai Evangélikus Gimnázium Könyvtárának története: kivonatos közlés PALOTÁS Ádám „Iskolai könyvtárunk története” című tanulmányából PRIBOJSZKY Edit ki-

- egésztésével = *Könyvtári Jegyzések* 1992. 2. 7–16. ill.
- CZÉGENY Márta: A hajdúböszörményi gimnázium könyvtárának története az államosításig. I. rész = *Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka* 1996. 1. 11–28.
- IZSA Melinda: Könyvtárak a magyar királyi honvédségben (1867–1914) = *Új Honvédségi Szemle* 49. 1995. 11. 108–114.
- JÓNÁS Károly: A Magyar Országgyűlés könyvtárának vezetői 1952-ig = *MKsz* 112. 1996. 4. 478–493.
- KIS Józsefné: A Lévy József muzeális könyvtár, mint a bölcsészképzés egyik könyvtári bázisa Miskolcon = *Könyvtári alapok* 71–78.
- NAGY Erzsébet: Somogyi Károly gyűjteménye a szegedi Somogyi-könyvtárban = *KvtFigy* 6. (42.) 1996. 1. 15–19.
- PAPPNÉ SZABÓ Alexandra: Könyvtárunk története. A csermajori Újhelyi Imre Tejjepari Középfiskola könyvtára (1889–1995) = *KisalfKvt* 1996. 1. 35–45.
- SOÓSÉ MARTINKA Éva: „A könyveknek (s a könyvtáraknak) megvan a maguk sorsa”. = *Emlékkönyv a Zrínyi Miklós Gimnázium fennállásának 100. évfordulójára* 1896–1996. Szerk. NÉMETH László, Zalaegerszeg: Zrínyi M. Gimn., 1996. 89–92. [A gimnázium könyvtárának története.]
- SZÁVA-KOVÁTS Endre: A Parlamenti Könyvtár jubileuma = *KKK* 1996. február, 9–15.
- TÓTH Béla: Tíz éve új házában a száztíz éves könyvtár = *KvtFigy* 6. (42.) 1996. 1. 11–14. ill. [*Somogyi Könyvtár*]
- 20. század*
- BAKÓ Elemér: Harminc év a Kongresszusi Könyvtárban (1955–1985) = *KKK* 1996. november, 29–34.
- BENEZRA Sarolta: A Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine = *Magyar Könyvtárosok...* 121–128.
- ENZSÖL Imre: A mosonmagyaróvári Hansági Múzeum könyvtára = *KisalfKvt* 1995. 2. 51–52.
- Gödöllői Agrártudományi Egyetem. A Gödöllői Agrártudományi Egyetem jubileumi emlékkönyve, 1920–1995. Főszerk. WALLESHAUSEN Gyula. Írták BÁLINT Andor et al. *Gödöllő: GATE*, 1995. 2. db. 79–83, 134–135, 160–163, 170–174, 181–184, 203–207. ill.
- IZSA Melinda: Könyvtárak, könyvellátás az első világháborúban = *Új Honvédségi Szemle* 50. 1996. 9. 114–119.
- KAJTÁR Istvánné: A JPTE jogi kari könyvtáráról = *PKI* 1. 1996. 8. 3–4.
- KÖRÁSZ Mária: Amerikai magyar életrajzgyűjtemény Washingtonból Szegedre = *KvtFigy* 6. (42.) 1996. 1. 20–22. ill.
- MÉSZÁROS Józsefné: „In memoriam” Rába Magyar Vagon és Gépgyár Közművelődési (szakszervezetei) Könyvtára = *KisalfKvt* 1996. 1. 46–49.
- MÖRÖ Mária Anna: Pécsi Püspöki Könyvtár – Pozsonyi Egyetemi Könyvtár – az Erzsébet Tudományegyetem Könyvtára = *PKI* 1. 1996. 8. 11–16.
- MÜLLER Imréné: 80 éves a soproni Széchenyi István Városi Könyvtár = *KisalfKvt* 1995. 2. 53–55.
- RESCHNER István: Könyvtárunk is 85 éves = *A Bessenyei György Gimnázium jubileumi emlékkönyve*. Szerk. ABONYI Istvánné et al. Kisvárdá: Bessenyei G. Gimn., 1996. 20–22. ill.
- RÓZSA György: A Mundaneum és a digitális kultúra = *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 43. 1996. 7–8. 259–261. ill.
- TELEKNÉ DÉZSI Piroska: Az iskolai könyvtár története = *Kós Károly Építőipari Műszaki Szakközépiskola jubileumi évkönyve 1970–1995*. Szerk. a tantestület közreműködésével TELEKNÉ DÉZSI Piroska. Salgótarján: Kós K. Építőip. Műszaki Szakközépisk., 1995. 42–45. ill.
- ÚJVÁRI Mária: Adalékok a kolozsvári Egyetemi Könyvtár történetéhez korabeli kéziratok alapján = *Magyar Könyvtárosok...* 71–74.
- ZSIDAI József: A Miskolci Egyetemi Könyvtár humán irányultságának felkészültsége 1995 = *Könyvtári alapok* 23–44.

Könyvtárépítéset

- SISA József: A Könyvtár és a torony építése = *Mons Sacer* II. 145–161.
- Az Országos Széchenyi Könyvtár épülete a Budavári Palotában. Szerk. FARKAS László és NÉMETH Mária. Bp.: OSZK, 1996. 112 p. (Az Országos Széchenyi Könyvtár Füzetek 9.)

Bibliofília*Több évszázadot érintő munkák*

HORVÁTH József: A XVI–XVIII. századi győri könyvkultúra kutatásának tapasztalatai = Helytörténetés Könyvtárosok II. Országos Tanácskozása: Sopron, 1995. július 26–28. Bp.: OSZK KMK; Szentendre: MKE Helyismereti Könyvtárosok Szervezete, 1996. 71–78.

Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740. Hrsg. von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harold PRICKLER. Szeged: Scriptorum Kft, 1996. 312 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2.)

ROZSONDAI Marianne: Österreichische Possessorvermerke in Inkunabeln der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften = Ex libris et... 53–78.

WEHLI Tünde: Megjegyzések a középkori magyarországi könyvgyűjtőkről és könyvgyűjtési szokásaikról = Ars Hungarica 23. 1995. 1. 3–25.

16–17. század

MONOK István: A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660. Szeged: Scriptorum Kft, 1996. LII, 285 p. ill.

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben IV. (Nemesek és polgárok könyvei) = MKsz 112. 1996. 4. 508–514.

SEBESTYÉN Mihály: Janus Pannonius bujdosása = MKsz 112. 1996. 1. 2–22.

SOLTÉSZ Zoltánné: Neves possessorok újabban felismert kötetei = MKsz 112. 1996. 4. 451–460.

18. század

FEKETE Csaba: Kalmár György és a debreceni kollégium = Irodalomismeret 6. 1995. 1–2. 123–139.

FÖLDVÁRI Sándor: Habina Lukács egri szláv könyvhagyatékáról = MKsz 112. 1996. 3. 385–391.

PAPP Gábor: Born Ignác könyvtárának hungaricumai. (Életrajzi háttérrel és Born kritikai bibliográfiájával) = Tectört. Sz. 20. 1993. 95–128.

19–20. század

BÉNYEI Miklós: Eötvös József könyvei és eszméi. (Tanulmányok, esszék). Debrecen: Csokonai, 1996. 215 p.

BERÉNYI Mária: Dr. Iuliu Todorescu – un bibliofil român din Budapesta = Almanach. Budapesti Románok Kulturális Társasága 1995. 54–57.

CSEPINSZKY Mária: A kötcsei nemesi családok története a XVIII–XIX. században: A birtokszerező Antal család = Kötcse monográfiája. Szerk. STIRLING János. Kötcse: Önkormányzat, 1996. 703–710.

ENDREI Walter: Batthyány Tódor műszaki könyvtára. Bp.: MTA: MTA Technikatört. Kutatásokat Koordináló Közp. 1995. 61 p.

EÖTVÖS József könyvtára. Szerk., a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeáll. GÁRGÓ Gábor. Bp.: Argumentum, 1995. cop. 1996. 326 p.

FORRAI Márta: Adalékok a zalai Zichy család könyvtárának történetéhez = Somogy 24. 1996. 5. 472–475.

LABORC Júlia, H.: Lugossy József (1812–1884) magyar indogermanista könyvtárának urallszítikai vonatkozásai = Ünnepi könyv... 150–156.

OJTOZI Eszter: Néhány könyv Kazinczy Ferenc könyvtárából = MKsz 112. 1996. 1. 115–117.

TARAPCSÁK Ilona: Cs. Szabó László könyvtáráról = Dimenziók. Felső-Magyarországi Szemle 3. 1995. 2–3. 162–165.

TASI József: József Attila könyvtára = József Attila könyvtára... 5–86. ill.

Olvasástörténet

BŐSZE Sándor: Adalékok Kötcse dualizmuskori egyesülettörténetéhez = Kötcse monográfiája. Szerk. STIRLING János. Kötcse: Önkormányzat, 1996. 607–611.

GAZDA István: Hol olvasták a Természettudományi Közlönyt száz éve? = Természet Világa 127. 1996. 12. Színes melléklet 2–3.

- KRIVECZKY Béla: Könyvek és könyvtulajdonosok a 19. század eleji Szabolcs megyében = Iskolatörténet – iskolakultúra... 65–68.
- MONOK István: Ortodoxia és humanitás = Iskolakultúra 6. 1996. 9. 28–33.
- NAGY Júlia: Sárospataki ifjak könyvtára (1848–1896) = Győri iskolatörténeti... 159–169.
- SCHLEININGER Tamás: A Szentendrei Kaszinó története a korabeli sajtó tükrében = Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. FARKAS Rozália. Szentendre: Pest M. Múz. Ig., 1995. 348–394. ill.
- SZUNYOGH Szandra: Egyesületi élet Vörösbereyben. A vörösbereyi Magyar Olvasóegylet = Balatonalmádi és Vörösbereyi története. Tanulmányok. Szerk. KREDICS László és LICHTNECKERT András. Balatonalmádi: Almádiért Alapítvány, 1995. 336–337.
- TÓTH István György: Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században = Századok 129. 1995. 4. 815–856.
- TÓTH István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp.: MTA Törttud. Int., 1996. 339 p. [8] t. ill.
- TÓTH István György: „Pápisták” és „kálvinisták”. Hitvita egy 18. századi jobbágycsaládban = História 18. 1996. 3. 29–30. ill.
- A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- ÁCS Anna: Az Életképek bécsi forradalmi tudósítója: Pap Gábor = Limes 8. 1995. 4. 75–80.
- BITSKEY István: „Fuit bibliothecarius” (Könyvtárosok, könyvgyűjtők, könyvtáralapítók) = Hungariából Rómába: a római Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés. Bp.: Nemz. Tankvk., cop. 1996. 157–167. [Az intézmény tanítványainak könyvtári tevékenysége]
- BODOR Judit: Gragger Róbert – „A báró Eötvös Collegium egyik legkitűnőbb neveltje” = Szabadoszolgálat a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből 1895–1995. Bp.: GIFT Kft, 1995. 43–47.
- FÜLÖP Géza: Könyvtártudomány és bibliográfia (Kovács Máté könyvtárelméleti koncepciója) = KKK 1996. december, 19–28.
- KÉGLI Ferenc: Petrik Géza élete és munkássága = Petrik-émlékkötet 13–31. ill.
- Koller József történetirő és könyvtáros jubileuma = PKI 1. 1996. 1. 3–6.
- LAJOS János: Sashegyi Oszkár 1915–1994. = Levéltári Közlemények 66. 1995. 1–2. 5–12.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 350 éve született = PKI 1. 1996. 4. 9.
- MÓRÓ Mária Anna: Krisztics Sándor = PKI 1. 1996. 4. 12–18.
- MÓRÓ Mária Anna: Várkonyi Nándor és a Pécsi Egyetemi Könyvtár 1924–1956. = PKI 1. 1996. 3. 3–7.
- ORLAI Györgyné: Újabb adatok Lósy-Schmidt Ede életéről, munkásságáról és a kassai Országos Magyar Műszaki Múzeumról = Techtört.Sz. 20. 1993. 263–277. ill.
- RESS Imre: Sashegyi Oszkár (1915–1994) = Századok 130. 1996. 1. 200–204.
- SALLÓ László: Babits Mihály a Fogaras és Vidéke hasábjain = Iskolakultúra 6. 1996. 8. 105–110.
- SÁNDOR Pál: Horn Ede pályaképe = Századok 129. 1995. 4. 899–902.
- SÜTŐ József: Régi halasi diákok nyomában I. Miskolczi Kerekes Sámuel (1757?–1800) = Századok lelke. Irodalmi és helytörténeti tanulmányok. Kiskunhalas: Önkormányzat, 1995. 24–34. ill.
- SZABADVÁRY Ferenc – ORLAI Györgyné: Lósy-Schmidt Ede (1879–1948) = Techtört.Sz. 20. 1993. 229–233.
- SZÁLA Erzsébet: Kis János az író és irodalom-szerző = Soproni Szemle 50. 1996. 1. 51–57.
- SZÁLLÁSI Árpád: Weszprémi István (1723–1799) és kora. Debrecen: DOTE, 1995. 44 p. ill.
- SZÁNTAY Antal: Könyvtárosok és történetírők. Angelo Gabrielle kormányzati tervezetéről II. József reformjág = Történelmi Szemle 38. 1996. 1. 45–61.
- SZECSKÓ Károly: Adalékok Bán Imre gyöngyösi éveire = Mátrai tanulmányok 1995. 291–306.
- SZEPES Zsuzsanna, B.: A „tudós Prépost” Koller József születésének 250. évfordulójára = Honismeret 24. 1996. 2. 36–39.
- TAKÁCS Miklós: Pável Ágoston könyvtári öröksége = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 26. 1996. 1. 33–37. ill.
- TÓTH Béla: Maróthi György. Debrecen: MTA DAB, 1994. 327 p. ill.
- ÚJSZÁSZY Kálmán: Erdélyi János, a könyvtáros = Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 8. 1996. 419–424.

SZEMLE

Bajza Kálmán: Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története. Bp. 1997. 119 l. (Irodalomtörténeti füzetek 142.)

A magyar nyelv általánossá tételéért, az önálló hazai sajtóért és irodalomért vívott küzdelem legdicsebb szakasza kétségtelenül a reformkor volt. Az egyre erőteljesebben szervezkedő liberális ellenzék azonban az 1832–36-os országgyűlésen súlyos vereséget szenvedett. Weselényi és az országgyűlési ifjak perbe fogása, egyre mélyülő ellentéte Széchenyivel; majd a Kossuth elleni hajsza, amely végül is elfogatásához és elítéléséhez vezetett, a cenzúra megszigorítása, a politikai sajtó visszaszorítása, a haladó erők számára igen nehéz helyzetet teremtett. Ilyen körülmények között létfontosságú volt egy olyan lap megteremtése és megjelentetése, amely látszólag politikamentes, de mégis képes a haladó eszmék széleskörű kifejtésére, terjesztésére. Ezt a szerepet vállalta magára az 1837. január 1-jén megindult *Athenaeum* és melléklapja a *Figyelmező*, a reformmozgalom legszínvonalasabb irodalmi és kulturális folyóirata. A szerkesztői triász (Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc, Bajza József) olyan országosan ható folyóirattá szervezték lapjukat, amelyben a kor legjobb magyar írói szinte valamennyien megszólaltak és véleményüket a társadalom- és természettudományok köréből széles nyilvánosság előtt a kor színvonalán fejtették ki. A lap, a harmincas évek második felétől kezdve, szinte állandóan a támadások keresztjében állt. A csatározások akkor öltöttek végképp politikai jelleget, amikor a kormány támogatását élvező *Hírnök*, és melléklapja a *Századok* is bekapcsolódott a vitába.

Ennek a küzdelemnek volt szerves része az ún. Athenaeum-per, amelyet ugyan a benne szereplők életművének feldolgozása során többen is érintettek, de széleskörű, többszemponútú feldolgozására csak most került sor. A támadásra egy rövid közlemény adott okot, amely a pesti magyar színháznál tapasztalható visszás helyzet taglalását tartalmazta. A cikk névtelenül jelent meg. Földváry Gábor, a színházi választmány elnöke, legott levelet küldött Bajzához, amelyben a megjelent közlemény írója és a közölt adatok forrása után érdeklődött. A választmány a választ meg sem várva „vallató parancs” kiadását kezdeményezte, ez voltaképpen arra irányult, hogy az *Athenaeum* szerkesztői „hit” (eskü) alatt tegyenek vallomást a kifogásolt közlemény írójának felfedésére. Toldy (ekkor még Schedel) Ferenc és Vajda Péter (segédszerkesztő) hajlandóak voltak hitet tenni, melyben lényegében azt adták elő, hogy a cikk szerzője és a forrás előttük ismeretlen, de magát a közleményben lévő hírt több helyről is hallották. Az országosan köztiszteletben álló Vörösmartyt nem merték háborgatni. Bajza József nem volt hajlandó hitet tenni – és ezzel kezdetét vette a per, amely a továbbiakban kizárólag Bajza ellen folyt. Az eddig levéltárban lappangó iratanyag áttanulmányozása egyértelműen azt a véleményt támogatja, hogy a színházi választmányt valójában nem a névtelen cikk szerzőjének személye, vagy a hír forrása érdekelte, mint ahogyan azt a per folyamán mindvégig állították, hanem sokkal inkább az, hogy az *Athenaeumot*, és ezen belül Bajzát megleckéztesse, a szinikritikát elhallgattassa, illetve a választmányban ülő Pest megyei urak elvárásainak megfelelőbb hangvételre indítsa.

Nem lehet célunk a hosszan elhúzódó per minden egyes szakaszának, felszólalásának, ellenvetésének, visszavonásának nyomon követése, hiszen ez szétfeszítené egy ismertetés kereteit, bár Bajza József ügyvédjének Luczenbacher (Érdy) Jánosnak (a róla elnevezett kódex felfedezőjének) talpraesett jogi érvelése igazán figyelemre méltó. Jellemző azonban, hogy ez a kitűnően felkészült jogász – aki később az Akadémia éremgyűjteményének, majd a Nemzeti Múzeum régiségtárának őre, a *Tudománytár* szerkesztője, számos numizmatikai és archeológiai könyv és cikk szerzője volt – olyan ősrégi törvényekre tudott csak hivatkozni, mint Mátyás 1464. évi II. decretuma, 1471. évi III. decretuma, 1474. évi IV. decretuma, az 1492. évi I. decretuma, valamint a nemesség jogi bibliáját jelentő *Hármas Könyv* 1613., 1618. és 1723. évi törvényére, amely már önmagában is hűen tükrözi a magyar jogrendszer fejletlen voltát. A rohamosan fejlődő polgári társadalom hazánkban is egyre erőteljesebb igényt támasztott az új követelményeknek megfelelő jogrendszer kiépítésére. Az első magyar sajtóper nagy vívmánya, hogy ezek kibontakozásához nyújtott nem megvetendő segítséget.

Az *Athenaeum* szerkesztőségi cikke („Nyilvánosság, névtelenség, feleletteher”) először foglalt állást sajtójogi kérdésekben, s tett kísérletet a sajtóra vonatkozó legfőbb elvek tisztázására. Határozott követelményként állította fel a hírközlés szabadságát, de elismerte a helyreigazítás jogosságát, sőt adott esetben a szerkesztő felelősségre vonását. Szerkesztőségi cikkükben – már csak a per tárgya miatt is – a legnagyobb teret a névtelenséggel kapcsolatos véleményük kifejtésének szentelték. Röviden: egytől egyig tartalmazza azokat a főbb követelményeket, amelyek a polgári társadalomban kibontakozó sajtó nélkülözhetetlen kellékei. A sajtó jog magas szintű szabályozása az 1840-es években már égetően fontos feladattá vált. Az *Athenaeum*-per során felvetődött elvi kérdések vitathatatlanul nyomot hagytak az első magyar sajtótörvény elveinek kidolgozásán.

Ez ennek a jogtörténeti szempontból kiválóan feldolgozott sajtópernek legfontosabb tanulsága és hozadéka.

KÖHEGYI MIHÁLY

Czobor Mihály (?): Theagenes és Chariclia. S.a.r. KÖSZEGHY Péter. Bp. 1996. Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó. 421 l. (Régi Magyar Költők Tára XVI. századbeli magyar költők művei. Új folyam 10.)

Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* (1994) első kötetének 313. lapján a *Chariclia* címszót követőleg két adat tájékoztat a mű kiadásáról. Az első Gyöngyösi átdolgozott és kiegészített munkájának közlése Badics Ferenc től 1937-ben *Gyöngyösi István összes költeményeinek* negyedik kötetében. A másik a Czobor-féle *Chariclia* publikációja: „kiad. Kőszeghy Péter, RMKT 16, 13, 1992.” Nyilvánvaló, hogy ez az utóbbi tájékoztatás téves, egy optimista tervezésnek tényként közölt eredménye. Kőszeghy Péternek már az 1990-es évek elején nyomtatásra kész kiadványa nyolc évi „porosodás után” (l. a 336. lapon) csak 1996-ban látott napvilágot az RMKT XVI. századi új sorozatának tizedik köteteként.

A kiadványban először olvashatjuk nyomtatásban a harmadik századi bizánci írónak, Heliodorosznak *Aithiopiaka* című kalandregénye magyar verses fordítását. Minden kétséget kizáró bizonyíték nem igazolja, de valószínűleg a terjedelmes szerelmi történetet német fordításból az arisztokrata Czobor Mihály (1572 k.–1616) tolmácsolta magyar versekben talán a XVI. század végén vagy inkább a XVII. század első éveiben. Ez idő tájt az udvari körök szépirodalmi olvasmányát, a szerelmi történeteket a széphistóriák módján nálunk verses alakban kedvelték. Johann Zschorn prózában 1559-ben kinyomtatott munkáját a magyar fordító ötsoros tizenkettes strófaban ültette át. De csak az első öt könyvet. Ez sem maradt fenn teljesen. A hihetetlen kalandok hosszú során átesett szerelmesek története a Zrínyi Miklós könyvtárában ránk maradt kéziratban a harmadik rész vége felé megszakad. Így a betoldásokkal, tudós leírásokkal, elmélkedésekkel toldott átdolgozás-fordítás nem tájékoztat, hogyan menekültek meg a szerelmesek a biztosnak látszó pusztulásból.

Theagenes és Chariclia története a maga korában népszerű olvasmány volt. Főúri körök-

ben forgó másolatairól, kéziratáról több hírünk van. Az igényt, hogyan alakult izgalmas életük sora, Gyöngyösi István elégitette ki, midőn 1700-ban Lócsén „a’ verseket olvasó némelly jó urai kívánságára és kedvéért” kinyomtatta az *Új életre hozott Charicliát* „sok fogyatkozásiból újabb és jobb rendben” szedve a históriát „némelly régi versek rongyábúl”.

A *Theagenes és Chariclia* töredékes, de így is tetemes mennyiségű szövegét Kőszeghy Péter a RMKT kiadási hagyományaitól eltérőleg rendezte sajtó alá. Egyik legnagyobb-szerűbb elgondolása, hogy hasonlóan közli az eredeti szöveget is. A kutató így párhuzamosan olvashatja a fordítás szövegét a sajtó alá rendező mai helyesírással és a mai nyelvhasználat szerint közölt olvasatával. A tudományos kutatás igényeit elégitik ki az olvasat alatti jegyzetek a fordítás sajátosságairól. (A sajtó alá rendezés módjáról Kőszeghy Péter külön fejezetben beszél, ott ismerteti kiadási eljárását.)

A szöveg megértését igen nagyszámú szó- és tárgyi magyarázat segíti. Megítélésünk szerint egyiknek-másiknak terjedelme felesleges. Pl. a 81. sort akkor is megérti az olvasó, ha tudja, hogy a „Hárpia” szó itt rablókat jelent, anélkül, hogy tudná, hogy a háрпиák „az istenek haragját megtestesítő szárnyas nőalakok, eredetileg a dühöngő vihar istenasszonyai”. A „fülesbagoly” („halálbagoly”) magyarázatánál talán felesleges említeni, hogy a csángóknál „táltosmadárnak is mondják.” (2154. sor). Több mitológiai személyt, antik személy- és földrajzi nevet olyan részletesen ismertet, ami szükségtelen a szöveg értelmezéséhez. (Pl. a 776–779., 3323., 3418. sorokban.)

Többször feleslegesnek tűnik a sajtó alá rendezőnek a szövegösszefüggésben könnyen érthető szavakról szóló jegyzete, mint pl. szántalan–számtalan (24) széllyel–széjjel (28), élésért–élelemért (55), feles–föls, nagyszámú (74), egyemben–egyetemben (164), bizonynal–bizonyossággal (1511), elmerétnék–elmeríte-

nek (1795), kellemetes–kellemes (2247), mazzag–madzag (4290), magát módjával viselő-illendően (5191) stb.

Másrészt ilyen bőséges szó és tárgyi jegyzet láttán önként felmerül az olvasóban az igény olyan szavak, helyek értelmezésére, amelyek viszont első olvasatra nem, de elgondolkodás után is nehezen vagy alig értelmezhetők. Erre néhány példa: szemivel földre csalatkozott (213), fejét lőn rajta tekerve (2758), éh farkasnak fogait hurítja (2888), ünközt (4588), pohárt rendelni (4761), Az ujjomon aztot hamar megvettem (5035), köllő virágocskám (5203) stb.

Mindezek ellenére elismeréssel kell említenünk Kőszeghynek a jegyzetapparátus elkészítésében tapasztalható sokoldalú tájékozódottságát, széleskörű ismeretét. Az említett észrevételek nem komoly kifogások, hiányosságok, inkább szándékos hibavadászások. A forrás szövegolvasatában, javításában, interpretálásában a sajtó alá rendező példamutató, lelkiismeretes munkát végzett. Felfedezett, bemutatott egy méltatlanul elhallgatott költőt, aki fordító munkájában számos helyen meglepő költői talentumról tesz bizonyosságot. Bár a választott versforma hosszadalmassá, nehézkessé teszi a verses regényt, kárpótol a szerző helyenként könnyed, rutinos verselése. A sajtó alá rendező érdeme a csaknem bizonyosan szerzőnek tekinthető Czobor Mihály életrajzának sok utánjárásra valló felvázolása. A dúsgazdag magyar főúr eseményekben bővelkedő ellentmondásos élete egyben a XVI–XVII. századforduló magyar uralkodó osztályának tanulságos korrajza.

A kiadvány Függelékében Kőszeghy Péter a magyar fordítás-átdolgozás alapjául szolgáló német forrást, Johann Zschornnak az 1559-ben Strassburgban nyomtatott népkönyvét teszi közzé. A sajtó alá rendező számos érdemét gyarapítja, hogy a német szövegbe beleírta a párhuzamos magyar versszakok sorszámát.

„Merre, hogyan?” Tanulmányok Pilinszky Jánosról. Szerk. TASI József. Bp. 1997. Petőfi Irodalmi Múzeum. 333 l. – **Körmendy Kinga: Pilinszky János kéziratos hagyatéka.** Bp. 1996. MTA Könyvtára. 159 l. (MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 22.)

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítást és egy ehhez kapcsolódó emlékülést rendezett Pilinszky János születésének 75. évfordulója alkalmából. A kiállítás 1996. november 26-án egy nappal a költő születésnapja előtt nyílt meg, majd az ezt követő két napon keresztül hangzottak el azok az előadások, amelyek szerkesztett változatban, kötetbe gyűjtve, a múzeum kiadásában hozzáférhetővé váltak az érdeklődők szélesebb rétegei számára is. Hagymánnyá vált az intézménynél, hogy egy-egy alkotót megidéző kiállítással egy időben konferenciát rendeznek annak életművéről, s emellett már évenkénti rendszerességgel jelennek meg az egyes üléseken elhangzottakat megőrző kötetek. Ezek a tanulmány- és emlékezőgyűjtemények Illyés Gyuláról, József Attiláról, Déry Tiborról, Nagy Lászlóról s most Pilinszky Jánosról alapkönyvei lesznek az egyes életműveket feltáró kutatásnak.

Az emlékülés egyik előadásának tárgya az Akadémia Könyvtárában őrzött Pilinszky-hagyatéka és katalógusának ismertetése volt. Erről a maga helyén majd bővebben szólunk.

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadványának címe, *Merre, hogyan?* egy Pilinszky vers címének átvétele. Ez a versím volt emblémája a kiállításnak és az emlékülésnek is. A múzeum még a rendezvénysorozatra készülődve, egy korábban kibocsátott nyilatkozatában a következőkkel indokolta a címválasztást: „... a költő életművét az útkereső ember kritikus magatartása és életszemlélete hatja át.” Tematikusnak szánták a kiállítást, amely az útkereső embert mint gondolkodót szándékozott középpontba állítani, de végül ami megvalósult, általánosabb jellegű lett. A kiállítás a hozzátartozók, barátok által az intézmény rendelkezésére bocsátott kéziratokra, emléktárgyakra épült. A kölcsönző támogatók közül kiemelkedik Vat-

tay Elemér fotóművész, akit több évtizedes barátság fűzött a költőhöz. Birtokában lévő kéziratokat, Kondor Béla-, Ferenczy Béni műveket és fényképeket adott át a kiállítás rendezőinek. Egy ilyen kiállítás és emlékülés Pilinszkyről talán azokat is zavarba ejti, akik személyesen nem ismerhették, vagy életművével csak pár alkotásán keresztül találkoztak. Erre utalt is Praznovszky Mihály, az intézmény igazgatója megnyitó beszédében: „ezek a dokumentumok a legszemélyesebb jellegűek (...) megpillantásuk egy tárló koporsóüvege alatt vagy falra szegezetten mindig fájdalmas érzelmeket vált ki, főleg ha kortársunk emlékéről van szó.” Meglehetett a veszélye annak, hogy Pilinszky, aki egy levelében azt írta önmagáról: „nálam a szavak máshol vannak”, idegenné válik e közeg számára. Egyénisége, lénye nem tette alkalmassá arra, hogy emléke kultuszba dermedjen. Ezért érthető – még ha olyannyira sajnálatos is – a hagyatéka örökösének elzárkózása a rendezvénysorozatban való közreműködéstől. E szükségszerűen jelentkező kétellyel szemben itt van azonban a kiállítás és a tanácskozás jelentősége, amely maradandó formáját nyerte el a kötetben. Adalékok, értelmezések, kísérletek, kérdések és emlékezések különféle árnyalatainak széles panorámájával találkozhatunk, aki e könyvet kézbe veszi. Folytatja, kiszélesíti, megújítja az életművel való párbeszédet, s pontosabbá teszi az emlékezés munkáját.

Az egyes előadások témájuk és szempontjaik alapján csoportokba rendeződtek. Az első rész egyes darabjai a költő hitét, vallásos tapasztalatait, katolicizmusára utaló szimbolikáját, illetve ezek művészetében való jelenlétét vizsgálták. Jelenits István nyitóelőadása nagyban hozzájárul a Pilinszky-féle költői magatartás helyének meghatározásához a hazai- és a világirodalomban, ugyanakkor hiteles rajz lírai énjéről. A szentség realitásának mibenlétét vizsgálja az életműben, nagy vonalakban végigkíséri a költő sajátos útját a szent és profán metszésponton. A tanulmány elejét Pilinszky és a katolikus írók kapcsolatát kutatja. Megállapítja, hogy családi környezete, neveltetése meghatározza némiképpen, hogy a katolikus

írók csoportja közelében helyezkedjen el, de igazán nem tartozott közéjük. Megvizsgálja, hogy a francia katolikus irodalom két nagy képviselőjéhez, Claudelhez és Mauriachoz milyen volt a viszonya. Claudel hatása ellentmondásos, ha rokonok is voltak színházi elképzeléseik, idegen volt Pilinszky számára a francia költő barokkos pátozsa. Más a helyzet Mauriac-kal, akiről egy helyütt azt nyilatkozta, „profán történeteket ír, miket a kegyelem egy-egy villámja jár át”. Jelenits István felhívja a figyelmet arra, hogy Mauriac e megítélése mennyire jellemző magára a költőre, s rögtön levonja a következtetést, megfogalmazza előadásának egyik fontos célját: „nem azon kell gondolkoznunk, hogy elhelyezhetjük-e a katolikus írók csoportjában, hanem inkább azon, hogy a profán valóság és a kegyelem – vagyis a szentség – kapcsolatát illetően, milyen indítástokat kaphatott azoktól, akikre valamiképpen föltekintett”. Ezt követően megmutatja Fülep Lajos, Rudolf Otto, Eliade és Heidegger szövegeiben található párhuzamokat, megféleléseket Pilinszky megnyilatkozásaival, amelyek a szent és a profán viszonyára, illetve arra a kérdésre vonatkoznak, hogyan él tovább a modern korban a szentre irányuló vágyunk, és milyen a szentre vonatkozó tapasztalatunk. Verselemzéseivel nyomon követi, hogy a háború és a hazatérés megrendülésének emlékei, az összeomlás átélése milyen maradandó felismerésekhez juttatta, s megtapasztalván a szavak elemi jelentését, hogyan jutott el a költő egy nem mindennapi szakralitás felmutatásához.

Németh G. Béla tanulmányának kiindulópontja Babits egyik megállapítása, miszerint a megörökölt vagy a neveltetés során megtapasztalt hitet nem tagadva, igazi költői értékű az a hit, amelyért a szellemi ember maga harcolt meg. Ezt a vélekedést óhajtja a szerző megerősíteni az *Egy arckép alá* c. vers elemzésével. De mielőtt rátérne erre, azt vizsgálja, hogy a költő szemlélete hogyan kapcsolódik a kor egzisztencialista filozófiájához. A felszólalás első mondata kiigazításra szorul. Illyés Gyula *Katolikus költészet* c. tanulmánya 1933-ban jelent meg a Nyugatban, és nem keletkezhetett

a húszas években. Pilinszky szerint – kezdi Balassa Péter előadását – van egy pillanat a halál előtt a kereszten, amikor Jézus „semmit sem lát”. Fejtegetéseivel azt a közkeletű megállapítást járja körbe, hogy az iskolás meghatározással szemben – miszerint a költészet képalakításával láttatni tanít –, Pilinszky költészete úgy hozza létre a vers és olvasó látomásának közösségét, hogy éppen nem-látni tanít. Az Apostolok cselekedetei szellemében: „Nem látott Pál semmit, és ez volt az Isten. Isten semmi és Isten valami.” Radnóti Sándor mielőtt a címben meghatározott témát – *Pilinszky kánonja* – kifejtene, tisztázza a kánon fogalmát. Minden ember rendelkezik a számára jelentős alkotások katalógusával, s ezeknek az alkotásoknak érvényességet igényel az egész kultúrában. Az így létrejövő kánon a XVIII. sz. vége óta a magas kultúra fogalmával esik egybe, s bizonyos mértékig valláspótlék is. Pilinszkyknél azonban a művészet nem valláspótlék, hanem istenbizonyíték. Radnóti ezt bizonyítja Pilinszky kánonját, s a költőnek fontos alkotók listáját szemügyre véve. Kánonképző szellemének modellje, hogy a gazdagságban a szegénységet, nagyságban a kicsinységet észleli. Pilinszky kanonikus művésze az, aki mer unalmas lenni. A költő az unalmon túli nagyság fogalmát vezet be, amely a romantika érdekesség-fogalmának megtagadása is – mondja Radnóti. Juhász Erzsébet tanulmánya az áldozat elemének vizsgálata Pilinszky költészetének úgy mond harmadik korszakában, a keresztény szimbolikában szereplő báránypótlék. A szerző gondolatmenete kissé nehezen követhető. A „dolgozat” nagy részét elolvasva először úgy tűnik, sorai csak egy sajátos rendbe szerkesztett idézet-együttes összekötő szövegei, de a vége felé találni teljesen önálló mondatokból egy fél bekezdésnyi gondolatsort. Ebből idézek: „Egyetlen sűrített pontba összevontan zajlik itt minden. (...) Egyszóval az újra meg újra fölsebző szálkák konok és fegyelmezett elviselése, s e fölsebzottságban a boldogságtól ödémás élynyszilánkok iránti nyitottság következetes megőrzése.” E tanulmány jól példázza, hogy nemcsak a költészetben alakultak ki

Pilinszky manírok, hanem a Pilinszky-szövegek értelmezésének gyakorlatában is.

Szigeti Lajos Sándor *A teremtett Isten csendje* c. tanulmánya Bergman filmtrilógiájának elemzésével indul, eljutva a csönd motívumának szerepéig. E trilógia záró darabja *A csend*, egy kulturális válság lenyomata, egy olyan kultúrának, amelynek karakterét Isten hiánya alakította. A csönd Pilinszky gondolkodásában is összekapcsolódik Istennel, de Bergmannal szemben nem elégszik meg Isten hiányának felismerésével, hanem újraterelemi Istent, illetve költészetében folyamatosan újraartikulálja magát a teremtést. Idézi még Pilinszky egyik, e szempontból fontos megállapítását: „Számomra a csend periódusa rendszerint sokkalta fontosabb, mint magáé az írásé”; „... írás vagy nem írás rendszerint egymást kiegészítő és nem kizáró fogalmak.” Szigeti Celan példájának párhuzamával igyekezett elmélyíteni Pilinszky korán kialakult költői magatartásformájának tanulságát. Georg Michael Schultz megállapítását hívta segítségül, mindkettejük költészetének alapját a csönd alternatívája: a hallgatás és az elhallgatás jelenti. Megemlíthetnék még – ennek a létérzésnek Közép-Európában való erősebb jelenlétét hangsúlyozandó – Vladimir Holant is, akinek kettejükhez hasonlóan gnómaszerű versekig eljutó életműve, velük rokon alapálláshoz köthető. Ezt követi a *Harmadnapon* kötetében egymást követő két versének a *Jelenések VIII. 7.* címűnek és az *Apokrif*nak részletes elemzése. Rádőben, hogy nem az Isten közönyös irántuk, hogy nem az Isten csendjét, hanem a versben teremtett Isten csendjét kell e költemények olvasásakor átélnünk, hiszen nem tudunk Isten módján gondolkodni, csak emberként tapasztalhatjuk meg sorsunk lényegét, amit a vers megfogalmazni képes, „az mi magunk vagyunk: a mi mindenkori állapotunk.”

Szávai Dorottya hipotézise szerint Pilinszky költészete az ima áttételes formájának tekinthető, és ezt az állítást kívánja elméleti alapokra helyezni az ima teológiájának tanulmányozásával. Tüskés Tibor, a rendezvény emblémájaként választott *Merre, hogyan* c. vers elem-

zésére vállalkozott. Előadása még az előző, e költészetben a hit, a vallásosság elemeit, viszonyait vizsgáló referátumokhoz kapcsolódik.

A tanulmányok következő csoportja mondhatni adalékok Radnóti Sándor előadásához, Pilinszky kánonjának képét gazdagítják. Az írások, Pilinszkynek egyes alkotóhoz való viszonyát, életművének egy másik életműhöz kapcsolódó viszonylatát tárgyalják.

Kabdebó Lóránt személyes hangvételű, egyzere líraian pontos, ugyanakkor kérdéseket és kétségeket megfogalmazó előadásában Szabó Lőrinc *Különbéke* és Pilinszky *Különítélet* c. művét veti egybe. Az előadást követve tanúi lehetünk annak, hogy az ő olvasatának egy szubjektív, de korántsem esetleges összhangzattana szerint, hogyan szólal meg egyszerre, egy-egy szólamként, két egymásnak oly idegennek tűnő költői karakter egy-egy költeménye. A verseket összeköti címük anafóris szóösszetételén és történelmi szakszó jellegén túl, a versekben fellelhető deviáns indítatás. Ennek összetevőit vizsgálja a két költeményben, s azok életművi környezetét is szemügyre veszi. Szabó Lőrinc verse egy hagyományos közmegegyezéssel költői szerep feladását jelenti, egy szemlélődő, passzív magatartásért, tehát egy átmenet az etikai kötöttségből egy szabadabb, szellemibb állapotba. A másik, a *Különítélet* egyetlen előkép nélküli verse Pilinszkynek – tudatosítja Kabdebó Lóránt. Megidézi és eljátsza az Utolsó Ítéletet, s ez csak egyéni akció lehet, lázadás, amelyben a költő elhagyja az ontológiát, sőt a teológiát. E versekkel mindkettejüknél a teljes életművet fénykörébe vonó párbeszéd tör felszínre. Lázadás és elfogadás. Kettősség devianciája: ítélet önmagunk felett.

Tasi Józsefnek kötetünk szerkesztőjének előadásában – alcíme: *Korszakváltás Pilinszky költészetében a hatvanas–hetvenes évek fordulóján* – nem kívánta elemezni magát az életművet, hanem inkább egy újabb elemzéshez gyűjtött össze fontos adalékokat. Sorra vette korábbi – és az új, a korszakváltás utáni kapcsolatait, a reá gyakorolt hatásokat, rámutatott Simone Weil ellentmondásos szerepére. Ezál-

tal kapcsolódik előadása e második rész tanulmányai közé. Szőrényi László vizsgálódásainak tárgya Kempis *De Imitatione Christi* c. műve 1750-es, latin nyelvű, nagyszombati kiadásának egy példánya. A könyv Pilinszky tulajdonában volt egészen addig, amíg halála előtt két évvel azt el nem adta egy antikváriumnak. Possessor-bejegyzéseit, kijelöléseit szemügyre véve, a kötetben kiemelt szövegrészeket idézve egy olyan citátumgyűjteményt igyekezett összeállítani, ami szerinte rokonítható Pilinszky Kempisre vonatkozó megítélésével, illetve segít egy Pilinszky féle misztikafelfogás jobb megértésében. Tverdota György Pilinszky Dosztojevszkij-élményéről beszél, a költő ihlete legfőbb kulcsának tartva. Lírai énjének Karamazov Aljosával vágyott és vállalt hasonlósága, s az orosz íróval vállalt szellemi és hitéleti közössége bünbánatára és büntudatára irányítják figyelmünket. Lengyel András Pilinszky Ady-képe alapelemeinek értelmezésével, a költő modernitáshoz való összetett s kellőképpen eddig nem elemzett viszonyának néhány lényegesnek vélt mozzanatát igyekezett felvillantani. Beney Zsuzsa szerint József Attilához fűződő viszonya tükörképe lehet Pilinszky belső átalakulásának, amely költészetét két periódusra osztja.

Pilinszky 1964-ben olvasta először Simone Weil-t. Az ő szövegeivel való találkozás élménye elemi erejű volt, egyszerre bénító és felszabadító. E helyzet ékes példája Gide – egy Beney Zsuzsa által is idézett – megállapításának, miszerint csakis annak a hatásnak a befogadására vagyunk képesek, amelynek preformált ösképe már bennünk él. Korábban már, 1950-ben jelent meg egy ismertetés Weiről a *Vigiliában*, találkozott vele személyesen Németh Andor, írásait forgatta Hamvas Béla, Szentkuthy, de helyét irodalmi köztudatunkban Pilinszkyre gyakorolt hatása révén foglalta el. Jelenléte erejét nálunk jórészt Pilinszky költészete táplálta, táplálja. Pilinszky áthagyományozta olvasóinak Weillel való mély kapcsolatának élményét. Reisinger János szinte természetesen tartja Weil hatását, mivel mindkettjük gondolkodása alapvetően a tragikumra

épült gondolkodás. Weilnek abban az eszméjében, hogy Isten visszavonult és magára hagyta a világot, a költő korábbi sejtéseit, létérzését erősítette meg. A próféta-ság képzetével társult a költő előtt, igazságai kiindulási és hivatkozási alapok voltak. Sajnálhatjuk, hogy Reisinger előadása nem tért ki bővebben arra a csak felvillantott kérdésre, Weil miképpen határozta meg Jézushoz, illetve a Bibliához való viszonyát. E tanulmánygyűjtemény hiányosságának érzem, hogy Weil és Pilinszky kapcsolata nem kellő súllyal szerepel.

Kevesbé ismert, hogy a hatvanas években Camus is Pilinszky érdeklődésének középpontjában állott. Hankovszky Tamás dolgozatában Pilinszky változó viszonyát kísérelte meg bemutatni a Camus-i problematikához. Kassai György kötetlen előadásában Pilinszky Franciaországhoz kapcsolódó irodalmi, turisztikai élményeiről, emberi kapcsolatairól és műveinek ottani visszhangjáról beszél.

Két tanulmány foglalkozik Pilinszky színházával, illetve annak költészetével való kapcsolatával. Sepsi Enikő sok eddig kevésbé ismert adattal, eddig nem vizsgált összefüggés megvilágításával gazdag, új szemléletű dolgozata Pilinszky színház- és művészetfelfogása, hatvanas–hetvenes évekbeli költészete és Robert Wilson színháza közötti kapcsolatot tárja fel. Tarján Tamás Pilinszky színműveinek műfaji problémáira, illetve ezeknek az életműben és a magyar színházi életben betöltött szerepére helyezi a hangsúlyt.

Rónay László Pilinszkyt, a szerkesztőségi munkatársat bemutató írása, akár az emlékezések közt is helyet kaphatott volna, de ugyanakkor a következő negyedik részhez is tartozik, mely rész írásainak tárgya, a prózai életmű, hiszen a költőből éppen a szerkesztőségi munka csinált prózáirót.

Előzőleg is találkozhattunk a prózai életműre vonatkozó kisebb-nagyobb értékelésekkel. Domokos Mátyás ítélete Radnóti Sándor korábban ismertetett tanulmányában foglaltakhoz hasonló, azaz nem éri el a költői művek színvonalát, s főleg első korszakának tárcái. „Míg verseiben tökéletes pontossággal ismeri fel a

misztikus magatartásnak a csak néhány egzisztenciális kérdésre applikálható voltát, metaetikai természetét, addig prózában életforma prezentációjára tesz kísérletet.” – írja Radnóti. Domokos Mátyás szerint: „...a ‘forróbbik eljárás’ magasfeszültsége Pilinszky szépprózájából ellillant, s főleg első korszakának tárcáiban és jellemrajzaiban többnyire pietista hangszerelésű didaktikus moralizálás maradt a helyén”. Radnóti a költészetben már korábban létrehozott végső egzisztenciális kérdésekre vonatkozó redukciót hiányolja, főleg a korai írásokban. Domokos a problémát abban látja, hogy a költő az ihletett pillanatoknak az ajándékából él, míg ez a prózai műfajok jellegénél fogva nem érvényesülhet munkássága másik részében. A prózai életmű megítélése veszélyeket hordoz magában, mivel nagy annak a kockázata, hogy egy-egy szempontnak nem, vagy egy másiknak túlzott jelentőséget tulajdonítva igazságtalanok leszünk. Domokos Mátyás előadása további részében a líra és próza erős kötésének mibenlétét elemzi. Megjegyzi, hogy számára éppen az életmű prózai része hitelesíti azt a mély megindultságot, amelyből versei születtek. Ide kívánczik Jelenits István egy korábbi mondata: „A versek értelmezéséhez sokat segíthetnek a költő prózai írásai: nem mint magyarázatok, hanem mint akusztikai tér, amelyben a költemények elhangzanak.” Bán Zoltán András Pilinszky regénytervéről ír, amely szerint már magában hordozta a kísérlet szép, átgondolt és megrendítő kudarcát. Götz Eszter azt elemzi, hogy Pilinszky prózája miképpen emeli egy etikai elv hordozójává az időnek mozdulatlan, de spiritualitásában intenzíven ható képeit. Dávidházi Péter szellemes esszéjében azt a kérdést járja körbe, hogy jogunk van-e Pilinszky beszélgetéseit összegyűjtött művei közé sorolni.

Kurtán Tünde és Danyi Magdolna stilisztikai vizsgálódásait (K. T. *A meghasadt tér melankóliája*; D. M. *Mondat- és gondolatalakzatok Pilinszky költői nyelvében.*) követően, a tanulmányok sorát az életmű filológiai kérdéseit, problémáit tárgyaló két referátum zárja.

Az első Körmendy Kingáé, Pilinszky János MTA Könyvtárának Kézirattárában elhelyezett

hagyatékát ismerteti, illetve feldolgozásának szempontjait. E helyen bővebben kell szólni arról a kiadványról, amely a megérdemelnél jóval kisebb visszhangot váltott ki: Körmendy Kinga könyvéről. Ez az általa rendezett, feldolgozott hagyaték részletes leírása. Pilinszky János kéziratos hagyatékát unokaöccse és örököse, Kovács Péter adományozta az MTA Könyvtárának. A rendezés alapelve, irodalmi hagyatékok esetében az egyes dokumentumok műfaji csoportosítása általában. Ezekben belül tartalmi és formai jegyek alapján kisebb csoportok jönnek létre. A feldolgozás munkájában nagy nehézséget okozhatott, hogy a költő általában nem önálló lapokra, hanem füzetekbe írt esetlegesen. Egy-egy füzetben találhatóak versfogalmazványok, színműjelenetek, cikktörödékek vagy egy reflexió rögzítése, mindennapokkal kapcsolatos jegyzetek vagy egy levélfogalmazvány, minden rendszer nélkül. Így nagyon sok esetben az írásokat nem lehetett műfajilag elkülöníteni egymástól, ezért a feldolgozó az egyes füzeteket a bennük található írások műfajának mennyisége alapján rendezte. A hagyatékok első nagyobb egységét a művek kéziratjai alkotják. A csoportok ebben az esetben vegyes tartalmúak. Így a kéziratos művek esetében a tartalomjegyzékben feltüntetett I. csoportban elhelyezett füzetek mindegyike tartalmaz a műveken túl egyéb feljegyzéseket, kezdeményeket is. Máskor viszont önálló lapokon, hozzá írt leveleken, levélborítékok hátlapján rögzített művek, gondolatok, költői és hétköznapi feljegyzések csoportosításával alakíthatott ki Körmendy Kinga kéziratári egységeket, tovább bontva őket formai kritériumok alapján. A jegyzetfüzetek részletes leírása feltárja az adott füzet tartalmát, tehát pontosan megállapítható, hol található egy keresett tétel. A leírások megjegyzés rovatában feltüntette azt is, hogy a kötetben való megjelenéshez képest szövegvariánsról van-e szó. Ez a kutató számára azonnali tájékoztatás, szolgálva a textológiai, filológiai kutatásokat. Körmendy Kinga előadásában a fentiek illusztrálása végett közreadta egy, nem is a legproblematicusabb kézirat leírását. A Színház-cikk (2) Francia felirattal

ellátott füzet tartalma a következő: 1–7. f. Francia nyelvtani gyakorlat. – 8–15r f. A teremítő képzelet sorsa korunkban. Fogalmazványtöredék. (1967?) – 15v–16r f. kötetterv? Verscímek. – 16v f. Istálló. Versfogalmazvány, szövegvariáns. – 17–20. f. Francia nyelvtani gyakorlatok. – 20v f. Fal. Versfogalmazvány. A 20 lapos füzet datálása *A teremítő képzelet sorsa korunkban* c. előadás fogalmazványa alapján volt lehetséges. 1967–1968-ra tehető a kézirat keletkezése. Körmendy Kinga szakmai beszámolóját egy szubjektív benyomásának megfogalmazásával zárta. Számára a feldolgozott kéziratok nem csak a művek kéziratai, életrajzi források esztétikai, irodalomtörténeti értékekkel. A sorok mögött azt az állandó erőfeszítést érezni, amivel a költő a mindennapok szorításában egy külső–belső rendre törekedett. Abban a reményben, hogy ez a rend az alkotás lehetőségét biztosítja. Körmendy Kinga előadása részben e nyomtatott formában is kiadott kéziratkatalógus ismertetése volt, részben a feldolgozás szempontjainak, problémáinak bemutatása, illetve egy ilyen kéziratári feldolgozás jelentőségének érzékeltetése. Az újabb kiadásokat megelőző filológiai kutatások jelentős részét éppen ez a négy évig tartó, áldozatos és pontos munka adta.

Hafner Zoltán az általa végzett szöveggondozás és kiadás vázlatos áttekintését adta előadásában, érzékeltetve, hogy ez a munka milyen újabb problémákat hozott a felszínre, majd szót egy leendő kritikai kiadás előkészítésének feladatairól, feltételeiről.

A hagyaték katalógusának tételei, a kiállított tárgyak, a rendben elhangzott előadások felidéznek Pilinszkynek egyik jegyzetét. „De akkor mi is a valóság?” – kérdezi. „Valami mégis van. S ez a van megközelíthetetlen a tudósok, a szociológusok, a köznapis szem számára. Erről csak a szentek tudnak, s ihletükben a költők találkoznak vele.” „Ez a világ. De valamivel mégis több. De mitől? Ez az amiről nem tudnak még a fiatalok se, s valószínűleg azok sem, akik miatt Isten megkegyelmez a világnak.”

A tanulmánykötetet *Vallomások és emlékezések* címszó alatt összegyűjtött vegyes műfajú

felszólalások egészítik ki. Ez a rész tartalmazza Esterházy Péter, Vasadi Péter meditációit, Gyurkovics Tibor megidéző látomását, verseket Nagy Gáspártól, Somlyó Györgytől, Tandori Dezsőtől még rajzokat is és visszaemlékezéseket Ferenczi Lászlótól, Fodor Andrásról, Kocsis Zoltántól, Lengyel Balázstól, Vajda Miklóstól, Vattay Elemértől.

A kötetzáró függelékben közlik Kulcsár Szabó Ernőnek a Pilinszky-emlékkiállítás megnyitó beszédét, és a Szervita Nővérek emlékezését a rendalapító Baitz Erzsébet, a költő nagynénjének fényképével együtt. Alexia, Benedicta, Johanna nővér szeretettől érzékletes, naiv, keresetlen szavai sok visszaemlékezésnél láttatóbban idézik meg a költőt, gyerekkorát, gyerekkorának különös, szorongásos és ugyanakkor egy-egy érintés, szó, gesztus, esemény nyomán hirtelen kitáguló világát, magunk előtt látjuk a versekben megjelenő kastélyparkot számunkra már örökké titkokat őrző részleteivel, a Károlyi utcai lakást, az eszmélés színtereit, színterét, melybe a költő haza akart hazajutni végül.

HORÁNYI KÁROLY

Baufeld, Christa: Kleines frühneuhochdeutsches Wörterbuch. Tübingen, 1996. Niemeyer, 264 l.

Christa Baufeld neve nem ismeretlen a régi német irodalommal foglalkozó szakemberek előtt. Baufeld asszony, akinek fő kutatási területe a középkori német nyelvű szakismerteti-irodalom, a greifswaldi medievista műhely tagjaként lett nemzetközileg is elismert germanista. A középkori szakismereti-irodalomról írt számtalan publikációja után, most egy más jellegű munka, egy kora-újfelnémet szótár megírására vállalkozott.

A könyv bevezetőjében maga a szerző is megemlíti, hogy a szakemberek évtizedek óta hiányolják egy teljesen új kora-újfelnémet szótár létét. Különösen az egyetemi képzésben érezhető ez a hiány, mivel igen kevés lexikog-

ráfiai segédanyag áll a kora-újfelnémet szövegekkel foglalkozó egyetemisták rendelkezésére. Tulajdonképpen Alfred Götze egykötetes műve (*Frühneuhochdeutsches Glossar*) az egyetlen teljes kora-újfelnémet szótár, amely századunkban megjelent. E munka ma is kapható, azonban a mindennapi használat során gondot okozhat, hogy első kiadása óta változatlan, átdolgozatlan formában nyomják újra, illetve terjedelménél fogva nem öleli, nem ölelheti fel a teljes kora-újfelnémet szókincset. A használó tehát sokszor hiába keres benne bizonyos szavakat. Néhány éve a Walter de Gruyter kiadó nagyszabású vállalkozásba kezdett: egy körülbelül tíz kötetesre tervezett kora-újfelnémet szótár kiadását tűzte ki célul. A Robert R. Anderson, Ulrich Goebel és Oskar Reichmann szerkesztésében megjelenő *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch* néhány kötete már napvilágot látott, ám évekre (évtizedekre?) telik, amíg az összes kötet megjelenik. Ráadásul a teljes sorozat olyan drága lesz, hogy a kutatók, az egyetemisták többsége még csak nem is gondolhat arra, hogy megvegye. Ezek miatt az okok miatt látta indokoltnak a szerző e kis szótár megírását.

A szótár forrásanyagát az 1350 és 1600 közötti időszak költészete és szakismereti-irodalma szolgáltatta. Felvetődik a kérdés, miért nem az 1350 és 1650 közötti időszak irodalmi termése, hiszen a német nyelvtörténetnek legtöbbször 1650 körülre teszi az újfelnémet periódus kezdetét. Baufeld úgy vélte, azért célszerű kihagyni a forrásanyagok közül az 1600 után keletkezett műveket, mert a barokk irodalmi nyelv már külön fejezetnek tekinthető. A szépirodalmi alkotások közül azok a művek szolgáltatták a forrásanyagot, amelyek a három kora-újfelnémet olvasókönyvben (Alfred Götze: *Frühneuhochdeutsches Lesebuch*; *Frühneuhochdeutsche Texte*, hg. von Gerhard Kettmann; *Frühneuhochdeutsches Lesebuch*, hg. von Oskar Reichmann und Klaus-Peter Wegera) megjelentek, de nem csak az ezekben olvasható részletek,

hanem a teljes művek. Ezt a már önmagában is tekintélyes terjedelmű szöveganyagot Baufeld kiegészítette a vallásos irodalom és a szakismereti-irodalom (hadtudomány, történetírás, aritmetika, geometria, asztronómia, asztrológia, zene, alkimia, mágia stb.) további száz művével.

A hézagpótló mű hasznos segítség a régi német szövegek tanulmányozása során. A szótár használójának munkáját nagyban megkönnyíti, hogy a szerző az egyes címszavak legfontosabb írásváltozatait is feltünteti. Ha valamelyik szó csak egy nyelvjárásban volt használatos, akkor ezt külön jelöli. Gyakran az idegen szavak etimológiáját is megadja, de nem mindig. Sajnos a bevezetőből sem derül ki, miért hiányzik egyes idegen szavaknál az etimológiai magyarázat. Minden esetben megadja viszont a szó előfordulási helyét. A használatot megkönnyítendő, a bevezetőben röviden ismerteti a kora-újfelnémet nyelv graféma-rendszerét illetve a fonológiai-fonetikai változásokat, sajátosságokat, továbbá közli a kéziratokban, ősnymotványokban előforduló legfontosabb rövidítéseket. A további tájékozódást a gazdag bibliográfiai jegyzék könnyíti meg.

A gyakorlati használat során az ember hamar rájön: Christa Baufeld és Alfred Götze szótára jól kiegészítik egymást. S bár Baufeld nem adja meg, hány ezer címszót tartalmaz a szótár, anyaga gazdagabb, mint Götze szótáré.

A szerző elsősorban egyetemistáknak szánja könyvét, de természetesen más is haszonnal forgathatja. A szótár magyar szakemberek (kodikológusok, nyelvtörténettel foglalkozó kutatók, történészek, könyvtárosok, levéltárosok) érdeklődésére is számot tarthat, hiszen a hazai könyvtárakban, levéltárakban rengeteg kora-újfelnémet nyelvű anyag van s ezek feldolgozása során a könyv igen jó szolgálatot tehet. Reméljük, hamarosan minden kéziratár könyvespolcán ott lesz.

Johanides, Josef: Tiskařská slovacika 18. století ve fondu Knihovny Akademie věd ČR. Praha, Knihovna Akademie věd České republiky. 1997. 91. – **Vieriková, Mária: Tlač 16. storočia v zbierkach Ústrednej Knihnice Slovenskej Akadémie Vied.** Bratislava, 1996. 166 l., 42 ill.

A közelmúltban két olyan régi könyveket tartalmazó katalógus jelent meg – az egyik Szlovákiában, a másik Csehországban –, amelyeket magyar vonatkozásaik miatt a hazai könyvészet is örömmel üdvözölhet. Josef Johanides munkája a Cseh Akadémia Könyvtárának 18. századi nyomtatványait regisztrálja, Mária Vieriková katalógusa pedig a Szlovák Akadémia Központi Könyvtárának 16. századi nyomtatványait.

A Cseh Akadémiai Könyvtár 18. századi szlovacikumainak ez a katalógusa abba a munkálatba illeszkedik bele, amelynek során régi könyvanyagukat rekatalogizálják, és szisztematikusan, állományegységenként kiadványokban teszik közzé. A Cseh Akadémiai Könyvtár történeti állományáról már a közelmúltban megjelent néhány, a korszak iránt érdeklődő kutatók munkáját segítő kiadvány. Ezek közé-tétele 1969-ben kezdődött, és az Anežka Badurová által a történeti fondokról megjelent tájékoztató füzet is ezt a célt szolgálta (1991). A rész-állományok katalógusainak sorát Bohumir Lifka katalógusa nyitotta meg, amely a Doksech-i Wallenstein-könyvtár régi könyv-állományát adta közre (1969–1970). Majd 1987-ben Badurová és Brtová kiadásában megjelent az Akadémiai Könyvtárban található 16. századi nyomtatványok (antikvák) nyomtatott katalógusa két kötetben. Brtová két további könyvészeti munkát is kiadott: egyrészt a cseh és szlovák nyomtatványok 18. századig terjedő bibliográfiájához (vagyis a *Knihopi-hoz*) pótlást, másrészt a Cseh Akadémiai Könyvtárában található Comenius-nyomtatványok katalógusát. Ez utóbbi az 1800 utáni kiadásokat is regisztrálja.

Jelenleg a Cseh Akadémiai Könyvtár 17. századi nyomtatványait rekatalogizálják (kb.

1.200 tétel), ily módon a Könyvtár teljes 16–17. századi állománya a kutatók számára hozzáférhető lesz nemcsak helyben, hanem egyrészt nyomtatott katalógus, másrészt a tervek szerint CD-ROM formában. A 18. századi nyomtatványok nagy része is bekerül az adatbázisba, méghozzá az alábbi kritériumok szerint: természetesen elsősorban a bohémiák és moravikák, szlovacikák, a franciaországi, angliai és itáliai ill. ezeken a nyelveken íródott könyvek. A felsoroltak közül a jelen szlovacika-gyűjtemény számszerűleg ugyan a legkisebb, de jelentőségében, a nemzeti bibliográfia részeként mégis elsőrangú fontosságú.

Az utóbbi évtizedekben tanúi lehettünk annak, hogy a 18. századi nyomtatványok iránt nemzetközi szinten is megnőtt az érdeklődés, mint a régi könyvek „legfiatalabbjai” iránt. Ennek legjobb példája az angolok ESTC-munkálata (*Eighteenth-century Short Title Catalogue*), amely a 18. századi nyomtatványoknak közzétételét tűzte ki célul az angol könyvészetben kedvelt „short-title” formában. E munkák előtérbe kerülését bizonyítja az ugyancsak az angolok által kiadott *Factotum* című lap, amely a 18. századi nyomtatványok katalogizálásának saját hírlevele.

Mindezt csak zárójelben, mintegy a korszak iránt felébredt érdeklődést igazolva említjük. Ez a mostani, 18. századi kötet a Cseh Akadémiai Könyvtárnak azokat a könyveit regisztrálja, amelyek a mai Szlovákia területén jelentek meg a 18. század folyamán nem szlovák nyelven (a szlovák nyelvűek ugyanis a *Knihopis*-ban és annak pótlásaiban szerepelnek). Mindez természetesen primér hungarikum, hiszen az itt közölt kiadványok a magyar retrospektív nemzeti bibliográfiába is beletartoznak.

A 91 tételt tartalmazó katalógus betűrendes, és az egyes tételek 1–91-ig számozva vannak. A címlap és impresszum teljes leírását adja, megőrizve az eredeti helyesírást. Ahol a kiadási év hiányzik, ott hozzávetőleges datálást adnak a nyomdász működése, vagy a mű megjelenésének körülményeiből kiindulva. Teljes kollációt is ad, és a tartalmat is elemző módon írja le, amelynek nagy nyeresége számunkra,

hogy a könyvben elrejtve lévő tézisek és diszszertációk – amelyek létét a könyvtár eddigi katalógusából nem lehetett sejteni – most ismertté váltak. A címleírások kitérnek még a könyv megkülönböztető díszítésére, tulajdonos-bejegyzéseire és kötésére is. Ezután bibliográfiai hivatkozások következnek Estreicherre és Riznerre utalva. A leírások tehát példászerűen igényesek, bár – nagyrészt nagyszombati és pozsonyi nyomtatványokról lévén szó – a magyar retrospektív bibliográfiai hivatkozást sem kellett volna mellőzni, vagyis minden esetben könnyítette volna az azonosítást a Petrik-szám.

A használat megkönnyítésére többféle index járul a betűrendes főrészhez: nyomdászok, kiadók és könyvkereskedők jegyzéke, helynévmutató, kronológiai mutató, nyelvi mutató, rézmetszők és illusztrátorok mutatója, és egy minden közreműködőre kiterjedő névmutató, amelyben mindazok megtalálhatók, akik az előszókban, ajánlásokban szerepelnek, hozzávéve a vizsgázók, professzorok nevét egyetemi tézisek esetében. Végül a possessorok névmutatója járul a kötethez.

Természetesen a Cseh Akadémiai Könyvtár nem tartozik a 18. századi könyvek legnagyobb gyűjteményei közé még Prágában sem, hiszen a Klementiumban lévő Národní Knihovna 18. századi anyaga többszöröse lehet az Akadémiai Könyvtárénak. Említettük, hogy a *Knihopis-hoz (Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstrarsí a do konce 18. století. Red. Z.L.V. Tobolka, F. Horák, Praha 1929–1967.)* új adalékokat és pótlásokat szolgáltatott Brtova katalógusa, a *Dodatku ke Knihopisu* (1990). Ez utóbbiban, vagyis a pótlásokban 37 új, 18. századi tétel található a történelmi Magyarországon, a mai Szlovákia nyomdahelyeiről. Ezt a 37 tételt a most ismertetett 18. századi kötet rövid formában újra közli, igen praktikusán, hiszen a *Dodatky*-ban nem századok szerint találhatóak a pótlólag előkerült tételek, itt pedig együtt tekinthetők át a 18. századi szlovaciakumok területi és nyelvi szempontból egyaránt.

Johanides mostani katalógusa tehát 91 területi szlovackium címét közli, legtöbbjük nagy-

szombati és pozsonyi megjelenésű. Nagyszombat 44 kiadvánnyal van képviselve a katalógusban. Pozsony 33-mal, szerepel még néhány kassai, lőcsei, szakolcai és beszercebányai nyomtatvány. Mindezek természetesen mint bibliográfiai tételek nem ismeretlenek a magyar retrospektív bibliográfia előtt, legfeljebb az említett egyetemi tézisek rejtőztek el eddig, minthogy a rövid könyvtári címleírások ezekre nem tértek ki. A többségében latin, néhány német, francia és magyar nyelvű nyomtatványt tehát, egy tucat kivételtől eltekintve, már regisztrálták a magyar retrospektív nemzeti bibliográfiában.

*

Mária Vieriková katalógusa a Szlovák Akadémia Központi Könyvtárának 16. századi nyomtatványait adja közre. Amint Vieriková (aki egyébként már hosszú évek óta a pozsonyi Evangélikus Líceumi Könyvtár áldozatkész és hozzáértő vezetője) katalógusa előszavában leírja, a katalógusban szereplő tételek nagy része az antikvár kereskedelem útján az ötvenes, hatvanas években került a Szlovák Akadémia Központi Könyvtárába, amely jellegénél fogva nem történeti könyvanyagot tartalmazó gyűjtemény. Így érthető, hogy nem nagy mennyiségű 16. századi anyagról van szó. Az Akadémia Központi Könyvtárában tehát ritkák a 16. századi könyvek, hiszen a retrospektív gyarapítást erre az állományra nem terjesztették ki, hanem elsősorban a legfrissebb tudományos munkákra koncentráltak. A hiányt tehát az 1954 óta az Akadémiai Könyvtár szervezetéhez tartozó Líceumi Könyvtár jelenléte pótolta.

Ennek ellenére, amint az előző írja, amikor a régi könyvanyag kiválogatásának neki fogtak, több 16. századból származó kiadványra számítottak. Meg kellett állapítani, hogy ösnyomtatványa nincs az Akadémia Központi Könyvtárának, 16. századi mű pedig mindössze 67. Legtöbbjüket antikváriumban vásárolták az ötvenes években. Közülük soknak a kö-

tésén egyforma papír-cédula található a szerző nevével és a mű címével. Sajnos azonban ma már ezek eredete sem határozható meg.

A 67 nyomtatvány közül a mai Szlovákia területén nyomtattak kettőt, és mind a kettő prédikációs gyűjtemény. Egyik Bornemissza Péter *Postilláinak* ötödik kötete, a másik Leonhard Stöckel *Postillái*. Az előbbi Semptén ill. Detrekón, a másik Bártfán jelent meg. Öt további kiadvány Prágában készült, egy Opravában, a maradék 59 cím Európa húsz különböző városában. Két címlap nélküli nyomtatványt nagy valószínűséggel németországi kiadványként lehet meghatározni.

Témájukat tekintve országismereti, világtörténeti, tudományos és többségében teológiai művekről van szó. Magyarország történetét két mű képviseli: Antonio Bonfini *Rerum Ungaricumának* Frankfurt 1581. kiadása, amelyet Zsámboki János rendezett sajtó alá és egy számos metszettel díszített *Pannoniae historia chronologica* című munkának Frankfurt, 1596-os kiadása. A teológiai művek között teljes Biblia-kiadás nincs, csak részfordítások, így Erasmus Új Testamentum fordításának (Mainz 1541) egy hiányos példánya, Otto Brunfels huszonegy műve, Bullinger, Luther és más szerzők bibliai kommentárjai, ide tartoznak Bornemissza és Stöckel már említett prédikációs-kötetei, és végül az Ágostai Hitvallás első kiadásának harmadik változata (Wittenberg 1531.).

A katalógus legkorábbi nyomtatványa 1530-ból való. A nyomtatványok nyelvi megoszlását tekintve természetesen túlnyomó többségük (56 mű) latin, cseh nyelvű négy, német három és egy magyar. Több, verseket tartalmazó alkalmi nyomtatvány is szerepel a gyűjteményben, így érdemes volt incipitjüket kiemelni, amelynek alapján azután visszakereshetők. A katalógus leírásai a tulajdonos-bejegyzésekre is kiterjednek. Ezek közül a legkorábbi 1535-ből származik és éppen az Ausburgi Hitvallás címlapján található. A legtöbb, összesen hét kötet származik Georgius Görgy egykori könyvtárából és hét Samuel Michaelidestől. A többi tulajdonos-név csak egyszer-egyszer fordul elő. A Könyvtárba ke-

rült antikvák általában reneszánsz kötésben maradtak fenn, némelyiken super-ex libris is található, datálással.

Az érvek és ellenérvek megfontolása után a most megjelent antikva katalógusba bekerültek a Könyvtár birtokában lévő 16. századi nyomtatványokról készült faksimilék, sőt, a mikrofilmen meglévő művek is. A kutatók szempontjából – és amint Mária Vieriková ezt az előszóban hangsúlyozza, az ő érdeküket tartotta elsősorban szem előtt – mindenképpen nagyon hasznos, ha egy központi, jól hozzáférhető gyűjtemény állományáról a használók pontos tájékoztatást kapnak. Gyakran éppen ezek a nem kevés fáradsággal megszerzett, fontos állomány-kiegészítések merülnek feledésbe, anélkül, hogy az azt értékelő kutatók tudomást szereznének róluk. Természetesen e filmek leírása kitér arra, hogy hol található az eredeti, amelyről a fotó-másolat készült.

A katalógus betűrendes, a szerzők, illetve szerzők hiányában a címek betűrendjében következik a felsorolt 67 tétel. A katalógus a mű címét és alcímét teljes terjedelmében közli, ugyanígy az impresszum adatokat is, sőt ez utóbbiak a hiányzó és megfeythető adatokkal kiegészítve találhatóak. A bibliográfiai hivatkozások közt örvendetes módon szerepel Szabó Károly RMK-ja, az RMNy és az OSZK Soltész Zoltánné szerkesztésében megjelent három kötetes antikva katalógusa. Legtöbbször természetesen a közelmúltban Martinban megjelent, a Szlovák Nemzeti Könyvtár antikvái tartalmazó katalógusra találni hivatkozást. A kötet alfabetikus részét számos oldalról teszik még használhatóbbá az indexek, amelyek a szerzői, közreműködői, nyomdász és földrajzi mutatókon kívül még a nyelvre, versek incipitjérek, tulajdonosokra, metszőkre és illusztrátorokra és possessorokra is kiterjednek.

A régi nyomtatványoknál ma már általánosává váló követelménynek megfelelően a terjedelmet pontos kollációval közli a katalógus. A leírás külön szakasza foglalkozik a mű tartalmával, az esetleges előszók, üdvözlő-versek, a főrész kezdete minden esetben részletezve van. A leírások nagy gondot fordítanak a nyomtat-

ványok díszítésére – ezek közül jónéhányat maga a szép kiállítású katalógus is közöl, részben címlap-díszek, nyomdászjelvények, iniciálék formájában, részben teljes címlap-reprodukciókkal. De a leírás is kitér a fametszetek vagy rézmetszetek meglétére, címerekre, nyomdász- és kiadói jelvényekre, mi több megadja ezek méretét, és a metszet készítőjének nevét, vagy mesterjegyét, ha az megtalálható a metszeten. Ezt követi a könyv kötésére és egykori tulajdonosára vonatkozó megjegyzés.

*

E két katalógus a régi könyvek leírásában elfogadott gyakorlatot annak legigényesebb formájában valósítja meg. Természetesen mindkét esetben száz könyvnél kevesebbet tartalmazó gyűjteményről lévén szó, ez reális és megvalósítható volt, mégis az összeállítók érdeme, hogy nem hajlottak a könnyebb megol-

dás felé, hanem valóban, az azonosítást lehetővé tevő, részletes, de a részletekben el nem vesző leírást adtak. Különösen ritka jelenség ez a 18. századi bibliográfiák vagy katalógusok esetében. Természetes, hogy Vieriková katalógusa is részletezőbb leírásokat adhatott, mint a Szlovák Nemzeti Könyvtár kétezernél több tételt regisztráló katalógusa. (Velencei Katalin recenzióját lásd erről a *Magyar Könyvszemle* hasábjain, 1994. 235–236.) Már ő is rámutatott arra a növekvő érdeklődésre, amely újabban az ősnymtatványok után az időben azokat követő, 16. századi nyomtatványok iránt ébredt fel. Vieriková még a formai hasonlóságra is törekszik ezzel az említett, nagyszabású 16. századi katalógussal, amennyiben a betűrendes katalógus fejezeteinek élére itt is egy-egy szép, 16. századi fametszetes iniciálét helyezett.

V. ECSÉDY JUDIT

A folyóiratunknak ez a száma a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
 Megjelent 12,87 A/5 iv terjedelemben
 HU ISSN 0025–0171
 Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
 Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

Ózsa Mária: A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1863–1873	349
Ócskés Katalin: A magyar ex libris-művészet	377
Órkas Gábor Farkas: Az Antiquissima-gyűjtemény és a számítógépes adatbázis	395

KÖZLEMÉNYEK

Ómeth S. Katalin: Ismeretlen német kalendárium Thökölyről (1693)	414
Órivaldszky János, id.: Fridvaldszky János (1730–1784) élete és munkássága	417
Ótzi Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben I.	424
Ókay György: Bessenyei György és a sajtó	430
Óayer Gyula: A Reisach- és a Jankovich-féle könyvgyűjtemények történetéhez	433
Óhér Katalin: Két reformkori pedagógia tankönyv	447
Órovi József: A putnoki–rimaszécsi esperesi kerületek Olvasó Társasága és Kölcson-könyvtára (1834–1863)	454
Ólagy Júlia: Az olvasóegyletek a Sárospataki Kollégiumban (1850–1950)	455
Óengyel András: A Szép Szó időrendjéhez	461

ÓGYELŐ

V. Salgó Ágnes: Soltész Zoltánné (1921–1997)	463
--	-----

BIBLIOGRÁFIA

Ózövek Zoltán – Perger Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1996-ban	465
---	-----

ÓZEMLE

Óajza Kálmán: Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története. Bp. 1997. (Óöhegyi Mihály)	479
Ózobor Mihály (?): Theagenes és Chariclia. S. a. r. Kőszeghy Péter. Bp. 1996. (Varga Imre)	480
ÓMerre, hogyan?” Tanulmányok Pilinszky Jánosról. Szerk. Tasi József. Bp. 1996. – Kör-mendy Kinga: Pilinszky János kéziratok hagyatéka. Bp. 1996. (Óorányi Károly)	482
Ótaufeld, Christa: Kleines frühneuhochdeutsches Wörterbuch. Tübingen, 1996. (Ólőkös Péter)	487
Óohanides, Josef: Tiskařská slovacika 18. století ve fondu Knihovny Akademie věd ČR. Praha, Knihovna Akademie věd České republiky. 1997. – Vieriková, Mária: Tlače 16. storočia v zbierkach Ústrednej Knižnice Slovenskej Akademie Vied. Bratislava, 1996. (V. Ócsedy Judit)	488

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Megjelent 11,08 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025–0171

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

SOMMAIRE

<i>Rózsa, Mária</i> : Les rapports de „Wanderer” de Vienne relatifs à la Hongrie 1863–1873	349
<i>Kecskés, Katalin</i> : L’art d’ex libris en Hongrie	377
<i>Farkas, Gábor Farkas</i> : La collection d’Antiquissima et la base de données computerisée	395

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Németh, S. Katalin</i> : Un calendrier allemand inconnu sur Thököly (1693)	414
<i>Frivaldszky, János aine</i> : La vie et l’activité de János Fridvaldszky (1730–1784)	417
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Des notes de possesseurs dans les livres étrangers parus au XVIII ^e siècle de la Bibliothèque de l’Université de Debrecen. I.	424
<i>Kókay, György</i> : György Bessenyei et la presse	430
<i>Mayer, Gyula A</i> l’histoire des collections de livres Reisach et Jankovich	433
<i>Fehér, Katalin</i> : Deux manuels de pédagogie de l’âge des réformes	447
<i>Borovi, József</i> : La Société de Lecture et la Bibliothèque de Prêt des Archiprêbiteriats de Putnok et Rimaszécs (1834–1863)	454
<i>Nagy, Júlia</i> : Les cercles de lecture au Collège de Sárospatak (1850–1950)	455
<i>Lengyel, András</i> : A la chronologie de la revue Szép Szó	461

CHRONIQUE

<i>W. Salgó, Ágnes</i> : M ^{me} Zoltán Soltész (1921–1997)	463
---	-----

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l’histoire de l’imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1996	465
--	-----

REVUE

Bajza, Kálmán: Le procès Athenaeum. L’histoire du premier procès de presse hongrois. Bp. 1997. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	479
Czobor, Mihály (?): Theagenes et Chariclia. Réd. par Péter Kőszeghy. Bp. 1996. (<i>Varga, Imre</i>)	480
„Merre, hogyan?” (Dans quelle direction, comment?) Études sur János Pilinszky. Réd. par József Tasi. Bp. 1996. – Körmendy, Kinga: L’héritage en manuscrits de János Pilinszky. Bp. 1996. (<i>Horányi, Károly</i>)	482
Baufeld, Christa: Kleines frühneuhochochdeutsches Wörterbuch. Tübingen, 1996. (<i>Lőkös, Péter</i>)	487
Johanides, Josef: Tiskařská slovacika 18. století ve fondu Knihovny Akademie věd ČR. Praha, Knihovna Akademie věd České republiky. 1997. – Vieriková, Mária: Tlače 16. storočia v zbierkach Ústrednej knižnice Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1996. (<i>V. Ecsegy, Judit</i>)	488